

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ՀՐԱՆՑ ԲԱՐՍԵՂԻ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ

ԱՐՑԱԽՑԱՆ ԳՈՅԱՄԱՐՏ

ԵՐԵՎԱՆ «ԳԻՏՆԻԻՔ» 1991

Գիրքը ապագրության է հրաշխավորել պրո-
ֆեսոր երկար Բարսեղյանը

Արրահամյան Հ. Բ.

Ա 161 Արցախյան գոյամարտ.— Նր.: Գիտելիք, 1991.— 174 էջ:

Գրքում շարադրվում են 1917—1991 թվականներին Արցախում տեղի ունեցած իրադարձությունները:

Պատմական փաստերի, արխիվների և պարբերական մամուլի հարուստ նյութերի հիման վրա հեղինակը ամփոփ ձևով բացահայտում է արցախահայության մզած պայքարը իր գոյատևման և մայր Հայաստանին վերամիավորվելու համար: Այդ պայքարը շարունակվում է նաև մեր օրերում, որին նույնպես անդրադարձել է հեղինակը:

Գրքում կարևոր տեղ են զբաղում արխիվային փաստաթղթերն ու նյութերը, որոնց մեծ մասն առաջին անգամ է շրջանառության մեջ գրվում:

Նախատեսվում է ընթերցող լայն շրջանների և պատմաբանների համար:

232 878

ԵՊՀ Գրադարան

803010413

(01) 1992 1991

ԳՄԴ 63.3 (22) 7

500214254

ISBN 5-8079-0095-2

Գիրքը ապագրվել է հեղինակի միջոցներով

1917—1923 թթ. ԱՐՑԱՅԱՆ ԻՐԱԿԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ

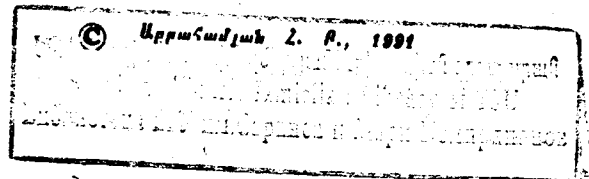
Ուսումնաստեղծ, հասարակական գործիչ, հրապարակախոս Սերգեյ Գորոդեցկին 72 տարի առաջ Արցախի և արցախցիների մասին գրել է «Ազգագրական, տնտեսական, լեզվական առումով լինելով միասնական, Ղարաբաղը դարձել է Հայաստանի միջնաբերդը. նրա արևելյան թևը: Այդպիսին է նա եղել անցյալում, այդպիսին է ներկայումս և այդպիսին կլինի ընդմիշտ, քանի որ առանց Ղարաբաղի տերը լինելու, անկարելի է պաշտպանել Հայաստանի սիրտը. Արարատյան դաշտավայրը»: Եվ ապա՝ «Գործունեության լայն թափ, անձնուրաց քաջություն, կյանքը վտանգելու պատրաստակամություն, ինքնալստահություն, ինքնատիպ համառություն, շիտակ նպատակամիտություն, կենցաղի նահապետականություն՝ ապա ղարաբաղցու համակրելի հատկանիշները, որոնք տեսն հայի հին առաքինությունների համակենտրոնացումն են...»¹:

Ամեն անգամ կարդալով հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ բանաստեղծի «Ղարաբաղ» վերտառությամբ հողվածը, ինձ թվում է, որ նա այսօր քայլում է մեր կողքին, կիսում մեր հույզերը, մասնակից լինում մեր ապրումներին, մեզ հետ վրդովվում և անարգանքի սյունին դամում Սումգայիթի, Բաքվի, Խոջալուի, Շուշիի, Կիրովարաղի, Գետաշենի, Շահումյանի կոտորածները կազմակերպողներին:

«Հայոց արևելից կողմանց»՝ Արցախ աշխարհի պատմությունը լի է հերոսական դրվագներով և դրամատիզմով: Բայց այսօր առանձնապես կարևոր է իմանալ 1917—1991 թվականներին արցախյան աշխարհում տեղի ունեցած իրադարձությունները², մանավանդ, որ վերջին տարիներին

¹ «Кавказское слово», 23 марта 1919.

² Արցախի պրոբլեմի և այդ ժամանակաշրջանների պատմության վերաբերյալ վերջին տարիներին արժեքավոր հոդվածներով և գրքերով հանդես են եկել պատմաբաններ Հ. Սիմոնյանը, Խ. Բարսեղյանը, Լ. Խուրշուդյանը, Բ. Ուլուբաբյանը, Հ. Ավետիսյանը, Հ. Կարապետյանը, Վ. Միքայելյանը, Գ. Մուրադյանը, Գ. Մարգարյանը և ուրիշներ:

Ազրբեջանի որոշ պատմաբանների կողմից այդ իրազարձութունները մի-
տումենազոր ներկայացվել են ծուռ հայելու մեջ: Նրանք ամեն կերպ փոր-
ձում են ապացուցել, որ «Լեռնային Ղարաբաղը պատմական ազրբեջանա-
կան հող է», որի բնակիչները «գերազանս են Ազրբեջանի կազմում ապ-
րել»: Արցախը երբեք և ոչ մի դարում չի եղել ազրբեջանական հող: Հի-
շներ, որ երբ 1804—1813 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ
գնեներալ Ֆրեյանովի բանակը մտնեցավ Արցախի սահմաններին, վերջի-
նիս քաղաքի ղազակները ընդառաջ գնացին նրան: Ռուսական բանակի օգ-
նությամբ Արցախն ազատագրվեց պարսկական լծից և միացվեց Ռու-
սաստանին:

1867 թ. գեկտեմբերի 9-ին Ալեքսանդր երկրորդ ցարը ստորագրեց մի
կանոնադրություն («Կոնվկասյան և Անդրկովկասյան երկրամասի կառա-
վարման բարեփոխումների մասին»), որը գործողության մեջ դրվեց
1868 թ. հունվարի մեկից: Այդ կանոնադրության համաձայն Անդրկովկա-
սում սահմանվեց մի նոր նահանգ: Հին Գանձակը վերանվանվեց Նիլզավեա-
պոլ, որի անունով էլ կոչվեց նոր նահանգը: Նրա մեջ մտան Արցախը,
Զանգեզուրը և այլ հայկական գավառներ: Կանոնադրությամբ գավառների
սահմանագծման հիմքում դրված սկզբունքի հիման վրա նրանցից ոչ մեկը
իր դրաված տարածությամբ չպետք է գերազանցեր 6500 քառ. վերստից,
իսկ բնակչությամբ՝ 10 000 անտեսությունից կամ 80 000 մարդուց³:

Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին նահանգի մեջ մտած Զերբա-
յիլի, Շուշիի, Կարյազինոյի, Զանգեզուրի և Նիլզավեապոլի գավառներում
հայ բնակչության թիվը հասնում էր 300 հազարի և կազմում էր բացարձակ
մեծամասնություն՝ ազրբեջանցիների և մյուս էթնիկական խմբերի համե-
մատությամբ:

1917 թվականի փետրվարյան բուրժուա-գեմոկրատական հեղափոխու-
թյունից հետո հավանություն արվեց հայության նվազագույն պահանջ-
ներին. ժամանակավոր կառավարությունը արգարացի գետով Անդրկովկա-
սի նախագծված վարչական նոր բաժանումը, ըստ որի Արցախը, Գանձակը,
Ախալքալաքը և Շարուր-Նախիջևանը ճանաչվեցին որպես հայկական տա-
րածքներ⁴:

³ Տե՛ս «Отчет по главному управлению наместника кавказского за пер-
вое десятилетие управления Кавказским и Закавказским краем его импера-
торским высочеством великим князем Михаилом Николаевичем, 6 декабря
1862 — 6 декабря 1872 г.», Тифлис, 1873, էջ 49—50.

⁴ Տե՛ս «Հայրենիք» (Քոստան), 1927, № 11, էջ 109.

Ժամանակավոր կառավարությունը 1917 թ. մարտի 9-ին ստեղծեց
Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտե (Օզակոմ), որի կարգադրությամբ ըս-
տեղծվեցին գավառային, քաղաքային և գյուղական գործադիր կոմիտեներ:
Մարտի 13-ին կազմակերպվեց 40 հոգուց բաղկացած Ղարաբաղի գործերի
կոմիտե՝ տարածքի կյանքը ղեկավարելու համար:

1918 թ. սկզբին Նիլզավեապոլը վերանվանվեց Գանձակ (Գյանջա): Այն
դարձավ Անդրկովկասում հակահեղափոխական ուժերի կենտրոններից մե-
կը: Այստեղ էին հավաքվել ամենահետադեմ կալվածատերերն ու հակա-
հեղափոխական ուժերը և մուսավաթականների գլխավորությամբ ձգտում
էին իրագործել պանթուրքական իրենց ծրագիրը: Գանձակ էին շտապում
օսմանյան թուրք դահիճները:

Ինչպես հայտնի է, 1918 թ. գարնանից սկսած թուրքական նվաճողները
ձգտում էին դեպի Բաքու՝ խեղդելու Անդրկովկասում հեղափոխության օր-
րանը:

Ազրբեջանի մուսավաթական նորաստեղծ կառավարության դրդամբ
թուրքիան Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը ստիպեց
նախկին Նիլզավեապոլի ամբողջ նահանգը ճանաչել մուսավաթականների
տիրապետություն, և Զանգեզուրը, Արցախն ու Գանձակի հայկական գա-
վառները հայտարարվեցին մուսավաթական Ազրբեջանի մաս:

Մուսավաթականները բացահայտ և հետևողական պայքար էին մղում
Անդրկովկասում տաճիկների գերիշխանության հաստատման համար:
Նրանք Գանձակում անհամբեր սպասում էին հայ ժողովրդի դահիճ
էնվեր փաշայի եղբոր՝ Նուրի փաշայի ժամանմանը: Այդ օրերին էնվեր
փաշայի հրամանով Քավրիզի վրայով թուրքական կանոնավոր զորքեր էին
փոխադրվում դեպի Գանձակ, որոնք տեղ հասան մայիսի 25-ին: Հավաքա-
կայան ժամանեց նաև Նուրի փաշան, որի հրամանատարության տակ գրվեց
«վայրի զիվիզիան»: Նրան մեծ սիրով ու նվիրվածությամբ օգնում էր
ցարական բանակի գնեներալ-լեյտենանտ Ալի աղա Շիրվինսկին: Նուրի փա-
շայի հիմնական նպատակներից մեկն էր, ինչպես նշել է Լեոն, «որևէ
կերպով անվնաս դարձնել Լեռնային Ղարաբաղը՝ դյուրացնելու իր ուժերի
առաջխաղացումը դեպի Բաքու»⁵:

Արցախը խոչընդոտում էր Զուղայի գծով և Գանձակից Նվախ շարժ-
վող թուրքական զորամասերի միավորմանը: Թուրք հրամանատարությունը
վճռեց օգտագործել այդ տարածքում կուտակված մուսուլմանական հրո-
սակախմբերին և արագացնել նշված զորամասերի միավորումը: 1918 թ.

⁵ Լեո, Անցյալից, Թիֆլիս, 1925, էջ 225.

գարնանը Գաշտային Ղարաբաղի մուսուլմանական գյուղերում, կարդում ենք արխիվային փաստաթղթերից մեկում, երևացել էին թուրք զինվորական հրահանգիչներ ու էմիսարներ: Նրանց մեծամասնությունը Կասպից ծովի նարգես կղզում տեղաբաշխված գերերինների ճամբարից տարբեր ձևերով ազատված տաճիկ սակյարներ էին: Թուրքերը հավաքագրում էին այն մուսուլմաններին, ովքեր պատրաստ էին իրենց հովանու ներքո կռվել հարևան ոչ մուսուլման ժողովուրդների դեմ: Գրուբյունը՝ հատկապես սրվեց 1918 թ. ապրիլից, երբ Ղարաբաղի մուսուլմանական բոլոր բնակավայրերում երևացին թուրքական պարետներ և իրենց ձեռքը վերցրին ամբողջ իշխանությունը: Նրանք զենք ունեցող տեղի բոլոր մուսուլմաններից կազմակերպեցին հրոսակախմբեր: Հայերի դեմ հարձակումներն ուղեկցվում էին թուրքերին հատուկ բարբարոսություններով, դաժանությամբ ու խժոժություններով: Սպանությունները սովորական բնույթ ընդունեցին, հիմնահատակ արվեց Ամարասի սուրբ Գրիգորիսի վանքը, Խոնաշենում (ներկայումս՝ Մարտունի) և այլուր ավերվեցին հարյուրավոր տներ, Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը հղած Ղարաբաղի հայոց Ազգային խորհրդի 1919 թ. հունվարի 31-ի նամակից իմանում ենք, որ 1918 թ. մայիսից սկսած Ղարաբաղում թափառող տաճիկ սպաները նախ օսմանյան կառավարության և ապա Ադրբեյջանի անունից սկսեցին Ղարաբաղի հայությանը վերջնագրեր ներկայացնել՝ պահանջելով հպատակություն հայտնել և հանձնել զենքը: Հակառակ դեպքում սպառնալով բնաջնջել բնակչությանը:

Ահա այսպիսի պայմաններում, Ղարաբաղում գործող քաղաքական կուսակցությունների նախաձեռնությամբ, 1918 թ. հուլիսի 22—26-ին Շուշիում անցկացվեց Ղարաբաղի հայության առաջին համագումարը, որին յուրաքանչյուր գյուղից մասնակցում էր մեկական պատգամավոր: Հետագայում, մինչև 1920 թվականի մայիսի վերջը, հրավիրվեց այդպիսի ինը համագումար ևս:

Ղարաբաղի հայության առաջին համագումարը քննարկեց մուսավաթականներին դիմադրություն ցույց տալու, վարչական ղեկավարություն ընտրելու և երկրամասի ճակատագրի հետ կապված մի շարք այլ հարցեր:

6 Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության պատմության պետական կենտրոնական արխիվ (այնուհետև՝ ՀՀ ԳԳԿԱ), ֆ. 200, ց. 1, գ. 309, ք. 124:

7 Տե՛ս Նույն տեղը, ք. 205:

8 Այդ մասին տես Հ. Բ. Արքանյան, Ղարաբաղի հայության համագումարների պատմությունից (1918 թ. հուլիս—1920 թ. մայիս), «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1986, № 1, էջ 17—36:

Համագումարը Լեոնային Ղարաբաղը հայտարարեց անկախ վարչաքաղաքական միավոր, ընտրեց Ղարաբաղի հայոց Ազգային խորհուրդ և յոթ հոգուց բաղկացած Ղարաբաղի ժողովրդական կառավարություն: Համագումարը մերժեց Ադրբեյջանին ենթարկվելու պահանջը, որոշեց խիստ միջոցներ ձեռնարկել թուրք-թաթարների կողմից կազմակերպվող վայրագությունների ու կոզոպուտների դեմ, կանոնավորել վարչական ու գաղտկան հիմնարկների գործունեությունը, ճանապարհները բաց անել անասնապահների առջև, հոգ տանել նրանց անվտանգության համար և այլն: Ղարաբաղի հայության առաջին համագումարը, ժամանակի մամուլի վկայությամբ, ստեղծելով կառավարություն, դրանով իսկ հուլից իր «անկախության իրավունքը», որը մեծ տհաճություն պատճառեց մուսավաթականներին⁹:

Արցախի հայության վիճակն ավելի ծանրացավ Բաքվի կոմունայի անկումից հետո: 1918 թվականի օգոստոսից Արցախը կտրվեց Բաքվից և Զանգեզուրից: Նուրի փաշան շտապում էր որքան հնարավոր է շուտ հնազանդեցնել երկրամասի ինքնորոշման ձգտող հայ բնակչությանը: 1918 թ. օգոստոսի 18-ին նա զրպարտչական բովանդակությամբ մի կոչով դիմեց հայերին, որտեղ ասված էր. «Ե՛մ ստացած տեղեկությունների համաձայն, վերջին ժամանակներս Շուշու և Զանգեզուրի գավառների հայերը՝ գտնվելով զազունի և հայտնի հարաբերությունների մեջ Գանձակի գավառի Լեոնային մասի հայերի հետ ու խրախուսվելով... Անդրանիկի կողմից... հարձակվում են մուսուլմանական գյուղերի վրա և կատարում մասսայական սպանություններ ու կոզոպուտներ»: Ապա փաշան հայտարարում է, թե «Թուրքերը միշտ էլ պաշտպան են եղել իրենց տարածքի ազգերին»: Նուրի փաշան անամոթաբար շարունակում է շողակրատել, թե «Թուրքին շատ պաշտոններում հայեր են, նրանք՝ հայերը, մեր երկրում բոլորից լավ են ապրում: Օտարերկրացիների դրոժամբ... հայերը սկսել են զենք կուտակել, որի հիման վրա էլ ծագել է թշնամության հրդեհը հայերի և թուրքերի միջև»: Այնուհետև խորհուրդ է տալիս խղճալ իրենց երեխաներին և ընդունել, թե «Ղարաբաղը կազմում է Ադրբեյջանի Հանրապետության անբախտելի մասը»: Վերջում նա սպառնում է զենքի դիմել, եթե հայերը չզաղարեցնեն դիմադրությունը¹⁰:

Դրանից հետո Նուրի փաշան հայերից և թուրքերից կազմված պատվիրակություններ է ուղարկում Շուշի, որպեսզի բնակչությանը նախա-

9 Տե՛ս «Մշակ», 23 փետրվարի 1919:

10 Տե՛ս Նույն տեղը, 18 փետրվարի 1919:

բը. որոնք կարողանում են մի կերպ գլուխներն ազատել...»²¹, Հաղթի փրկվում է 60 հոգի:

Մամնայի ճակատամարտում տարած փայլուն հաղթանակն էլ ավելի է ոգևորում զարթաղցիներին, Եվ երբ Թուրքական հրամանատարությունը մի քանի օր անց մի նոր, ավելի խոշոր շոկատ, բաղկացած 600—700 ափյարներից, ուղարկում է Վարանդա, այն խուճապահար Շուշի է վերադառնում Տոնավազ (այժմյան Կարմիր գյուղ) շհասած, հայտարարելով, որ հայերը փակել են բոլոր ճանապարհները: Թուրքերը և Բաթարական խուճանը ստիպված հեռանում են Ղարաբաղից:

...Ամենուր խոսում էին Մամնայի հերոս Ասլանիկի մասին և նրա գոզքն էին երգում: Ասլանիկն արժանացավ Ղարաբաղի հայոց Ազգային խորհրդի և ընդհանուր հրամանատարի գովասանքին: Վերադառնալով Դիզակ, նա ստանձնում է գյուղերի և հարավարևմտյան սահմանների պաշտպանության գծարին խնդիրը: «Հաճախ էլ մեկնում էր Շուշի, — նշում է Հարություն Քուճյանը, — տեղեկություններ տանելու քաղաքի անցուղարձի մասին...»²²:

Ասլանիկ Մուրադխանյանի համար հայրենիքի, իր մայր ժողովրդի պաշտպանությունն ամեն ինչից վեր էր: Նա անխնա էր ամեն տեսակ շահագործողների հանդեպ: Ահա թե ինչու Ասլանիկի շուրջը դավեր հյուսվեցին: 1919 թ. գարնանային մի օր, երբ Ասլանիկը Հաղթուժից գյուղ էր գնում, զոհվում է նենգորեն արձակված գնդակից: Լեռնից Հուրուճյը Մամնայի հերոսին պատմվածք է նվիրել՝ «Փաշարի Ասլանը և նրա որդին»²³: Արցախցիները որոշել են հուշարձան կանգնեցնել Մամնայի հերոսամարտի պատվին:

1918 թ. վերջացավ առաջին աշխարհամարտը: Պարտված Թուրքերին Անդրկովկասում փոխարինեցին անգլիացիները: Բարու ժամանեցին Անտանտի հրամանատարության ներկայացուցիչները: Բարձի գեներալ-նահանգապետ Հաչակից անգլիական գեներալ Քոմսոնը: Նրանք իրենց առջի խնդիր էին դրել տիրանալ Բարձի նավթին, Անդրկովկասում հաստատել անգլիական իմպերիալիզմի գերիշխանությունը, այն գարձնել հեղափոխական Ռուսաստանի գեմ պայքարից ստրատեգիական հենակետ: Բարձի գեներալի գեմ մարտնչելու համար մուսավաթական Ազրբեյջանը անգլիական հրամանատարությունը խոստացավ արամազրել 45000 զինվոր²⁴:

²¹ Նույն տեղը:

²² Նույն տեղը, II մաս, ք. 47.

²³ Леонид Гурунд, Карабахские перекрестники, Москва, 1981, ст. 371—377.

²⁴ ՏՆ՝ 22 994Ա, ք. 370, ք. 1, գ. 40, ք. 11.

Անգլիական ուժերը շուտով փաստորեն զորագրավեցին ամբողջ Անդր-Անդրկովկասը և իրենց ձեռքը վերցրին երկրամասի տնտեսական ու քաղաքական կյանքի ղեկավարությունը: Այդ ժամանակ Անդրկովկասում կային անգլիական 30 հազար զինվոր և սպա: Անգլիական հրամանատարությունը, ընդառաջելով մուսավաթականների նկրտումներին և հետևելով Թուրքերի օրինակին, Ղարաբաղի հայությունից պահանջեց ճանաչել Ազրբեյջանի իշխանությունը՝ սպասված դիմագրությունը հաղթահարելու համար ձեռնարկելով հարկ համարած բոլոր միջոցները²⁵:

Հայոց, դրա հետ միասին Ղարաբաղի հարցը խոստացվել էր մտցնել Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսի օրակարգում: Հետագայում անգլիական հրամանատարությունը կեղծավորաբար բազմիցս ակնարկում էր գաղափարներին հույս ներշնչում, թե խաղաղության կոնֆերանսը կզրահանորեն կլուծի Ղարաբաղը մայր հայրենիքին միացնելու նրանց արդարացի պահանջը՝ շատ լավ իմանալով, որ այդ կոնֆերանսը երբեք էլ չի լուծի ոչ հայոց ընդհանուր և ոչ էլ Ղարաբաղի հարցը:

Այդ օրերին, 1918 թ. նոյեմբերին, զորավար Անդրանիկը արցախցի-Այդ օրերին, 1918 թ. նոյեմբերին, զորավար Անդրանիկը արցախցի-նեբրի խնդրանքով իր շոկատով շարժվում էր դեպի Ղարաբաղ: Անցնում էր Զարուխը և ճանապարհ բացում դեպի Շուշի: Իայց ահա Ավդալար գյուղում նրան են հանձնում Քոմսոնի հեռագիրը, որով պահանջվում էր կանգնեցնել զորաշարժը: Զոկատի արցախցի զինվորները Անդրանիկին խընդ-րում են մտնել Շուշի և անգլիացիներին կանգնեցնել կատարված փաստի առաջ: Սակայն նկատի առնելով ստեղծված բարդ իրադրությունը՝ Անդրանիկը վճռում է զգույշ լինել:

Հաջորդ օրը Անդրանիկի մոտ է գալիս Անտանտի ռազմական միտիան և նրան հանձնում Քոմսոնի նամակը: Անգլիացի գեներալ-նահանգապետը սպառնում էր, որ եթե չկատարեք ինձից ստացված հրահանգները՝ զուր անձամբ պատասխան կտաք ձեր գործողությունների հետևանքով առաջացած արյունահեղության համար: Իմ հրահանգը կատարելուց ձեր ամեն տեսակ խուսափումը անպայման լրջորեն կանդրադառնա հայ ժողովրդի հարցի վրա, երբ այն կդրվի խաղաղության կոնֆերանսում...»²⁶:

Քոմսոնին հղած պատասխան հեռագրում զորավար Անդրանիկը բացատրում է, թե Շուշի գնալու իր մտադրությունը կարևոր հիմքեր ունի՝ որովհետև շարժվել մեկ տարի է, ինչ Բաթարները կտրել են կապը Ղարա-

²⁵ Արցախահայության նկատմամբ անգլիական զավթարարների վարած քաղաքականության մասին տես Գ. Բ. Աբրահյան. Политика английских завоевателей в отношении к Арцаху (ноябрь 1918 — август 1919 гг.) «Вестник общественных наук», АН Арм. ССР. 1919. № 7, ст. 12—23.

²⁶ 22 994Ա, ք. 370, ք. 1, գ. 39, ք. 2:

բազի և Զանգեզուրի հայերի միջև: Զարուխ և Հազարա գետերի ձորում ընկած են մի քանի հարյուր այն հայ գինձորների գիակները, որոնք ապր մահակառից Ղարաբաղ էին վերադառնում Զանգեզուրի վրայով: Հուլիս և օգոստոս ամիսներին բարբարոսաբար ոչնչացվեցին հազարավոր տաճկահայ փախտապաններ, որոնք ցանկանում էին բնակություն հաստատել Ղարաբաղում: Մի շարք հայկական գյուղերի, այդ թվում և Ղարազլազի ավերումը, անբնդհատ ասպատակությունները, թալանը և թաթարների կողմից Զանգեզուրում կազմակերպված հայերի կոտորածը, որոնք հնարավորություն չունենալով վերադառնալ հայրենիք՝ Ղարաբաղ մնացել էին Զանգեզուրում և, վերջապես, Ղարաբաղում հայերի նկատմամբ ագրեսիաների բարբարոս վերաբերմունքը՝ այդ ամենը ստիպեցին ինձ երկու երկրամասերը կապել իրար հետ»²⁷:

Ռազմական միտայի պահանջով Անդրանիկը վերադառնում է Գորիս նա, համազված լինելով, որ կես ճանապարհից վերադառնալը որտեղ կընդունեն արցախցիները, մի հրամանով դիմեց Արցախի աշխատավորներին, որով կոչ էր անում նրանց խաղաղվել²⁸: Նա ուզում էր հավատալ, որ Արցախը, ինչպես և խլված մյուս տարածքները կվերադարձվին Հայաստանին ու հայ ժողովուրդը ձեռք կբերի անդորրություն: Միամտություն էր դա, թե՛ դիվանագիտական փորձի պակասություն: Դժվար է պատասխանել: Սակայն փաստ է այն, որ Անդրանիկի Գորիս վերադառնալուց հետո սկսվեցան մուսավաթականները և Ադրբեջանում ապստամբ գոտիներ ստեղծվեցին: Նրանց ղեկավարությունը թաթարական մուսուլմանները կատարող հարձակումներ էին գործում հայկական գյուղերի վրա, կոտորում, ավերում և կոտորում բնակիչներին: Նրանք ավերածություններ գործեցին Դիզակի Արփա-Գյազուկ, Թեղ-Խարաբ, Սպիտակաշեն, Պետրոսաշեն, Խժարեթ, Դուզուկչի, Խանձաձոր, Վարանդայի Ճարտար, Մաշադիշեն, Սոս և այլ գյուղերում: Եվ այդ ամենի նկատմամբ անգլիական հրամանատարությունը կույր և խուլ գանձեց, որովհետև, ինչպես գրել է Լեոն. նա «Բարձրում մուսավաթի հետ արդեն սակարկություն էր սկսել Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը Ադրբեջանին ծախելու մասին»²⁹:

Ինչպես արդեն ասվեց, անգլիական նվաճողները թուրքերի նման ձրգտում էին Արցախը ենթարկել Ադրբեջանին: Արցախցիները կտրուկ մերժում են նրանց այդ անարդարացի պահանջը: 1918 թ. դեկտեմբերի 30-ին

²⁷ Նույն տեղը, գ. 52, Բ. 1 ա:
²⁸ «Наше время». 23 января 1919: Այս մասին տես Ն. Բ. Աբրահամյան, Անդրանիկը Զանգեզուրում, «Մանկավարժ», 1991, № 7, էջ 63-71:
²⁹ Տե՛ս Լեոն. Անցյալից, էջ 426:

Ղարաբաղի զորահրամանատարները մի նամակ ուղարկեցին Բաբը 19 Ազգային խորհրդին, որտեղ ասված է, որ դեկտեմբերի երկրորդ կես, որցախ ժամանած անգլիական երկրորդ միսիային հայտնել են հետևյալը: «Ղարաբաղի հայ ժողովուրդը չի ճանաչել Ադրբեջանի կառավարությունը և ոչ էլ կարող է ճանաչել թե՛ հիմա և թե՛ ապագայում: Մենք դրա համար չենք կոպել տաճիկների դեմ... Մինչև այսօր մենք պաշտպանել ենք մեր անկախությունը և այն համոզմանն ենք եղել, որ անգլիացիների գալուց հետո պիտի թեթևանա մեր քաղաքական ու տնտեսական դրությունը, քանի որ մենք միշտ մեզ համարել ենք նրանց դաշնակիցը և ենթարկվել գեներալ Քոմսոնի հրամանին՝ դադարեցնել կոիվը, բայց երևում է, որ այստեղ եղած միսիան ձեռնահաս չի համարում իրեն տեղնուտեղը վճռելու քաղաքական ժամանակավոր հարցերը և վերապահում է այդ իրավունքը Քոմսոնին»³⁰: Այնուհետև հպարտությամբ գրում են, որ թող լավ հասկանա անգլիացի գեներալը, որ Ղարաբաղի հայը թուրքական զորքերի բռնությունների դեմ կոպել է «Ադրբեջանի իշխանությունը շճանաչելու համար» և որ «մեր բարեկամ Անգլիան չպետք է մեզ ստիպի նրան (Ադրբեջանին) ենթարկվելու. դա մեզ համար... ոչ թե միայն պատվի, այլ նաև ֆիզիկական գոյություն հարց է, որի համար այնքան արյուն ենք թափել»: Զորահրամանատարները արտահայտելով իրենց հայրենակիցների անսասան կամքը, իրենց նամակն ավարտում են հետևյալ խոսքերով. «Մեր ժողովրդի մի մասը մերկ է ու քաղցած, զուրկ նյութական ամեն միջոցից... Նա պատրաստ է նույն զոհաբերությունը անել նաև ապագայում, միայն թե չճանաչի ոչ մի մահմեդական գերիշխանություն ազատ Ղարաբաղի լեռներում»: Ապա խնդրում են հասկացնել Քոմսոնին, որ «ամբողջ մի տարվա ընթացքում ազատության համար կոպող զարաբաղցի չի կարող իր արշալույսի օրերին ենթարկվել Ադրբեջանի իշխանությանը»³¹:

Արցախահայությունը հետզհետե համոզվում էր, որ պետք չէ միամիտ լինել և հավատալ անգլիացիներին, հույսեր կապել նրանց հետ: 1919 թ. փետրվարի 1-ին Զրաբերդի Հոռաթաղ գյուղացի Մանաս Պատաշյանը Արցախի հայոց Ազգային խորհրդին գրում էր, որ գաշնակից ներկայացուցչության Զիվանշիր գալուց հետո թվում էր, թե տեղում վիճակը կբարելավվի, կվերահաստատվի խաղաղությունը, սակայն վերջին օրերին իրադարձությունները ցույց տվին, որ «ինչ որ շարձեց» «երկու ժողովուրդների միջև առելություն է սերմանում, շխորշելով հրահրել արյունոտ միջադեպեր», որ անգլիացիների գալուց հետո Զիվանշիրում սկսվել են կու-

³⁰ 22 ԳՊԿԱ, ֆ 223, ց. 1, Գ 75, Բ 5:
³¹ Նույն տեղը:

զոպուտը, սպանությունները, հայածանքները³²,

Անգլիացիների հաշորդ հահահայկական քայլը եղավ գեներալ Քոմսոնի երաշխավորությամբ, 1919 թ. հունվարի 15-ին, Արցախի դեմ ուղղված հլուզակային բոլոր հարձակումների կազմակերպիչ, մուսավաթական խոսքով բեկ Սուլթանովի նշանակումը Շուշիի, Զանգեզուրի, Զիլանշիրի և Զեքրայիլի, այսինքն նախկին Սյրիզավետպոլի նահանգի հարավարևելյան հայկական գավառների գեներալ-նահանգապետի պաշտոնում: Նա Շուշի ժամանեց փետրվարի 10-ին: Սուլթանովի գլխավոր նպատակն էր ուժով հաղթահարել Արցախի գիմադրությունը: Անգլիական ներկայացուցչությունը ատամներով պաշտպանում էր նորաթուխ նահանգապետի ձեռնարկումները, ամեն կերպ աջակցում նրան: Անգլիական հրամանատարությունը հրապարակեց մի հայտարարություն, որտեղ ասվում էր, որ գեներալ-նահանգապետի յուրաքանչյուր հրաման պետք է իրագործվի անառարկելիորեն և որ բնակչության ամեն տեսակ դիմադրություն կրճնշվի ամենավճռական միջոցներով³³, Երկու ամիս անց, ապրիլի 3-ին, անգլիական հրամանատարության պաշտոնական հաղորդագրության մեջ, որի տակ օտորագրել էր Քոմսոնին փոխարինած Բաքվի անգլիական բանակի հրամանատար գեղապետ Գ. Շատելիորդը, բացեիբաց ասված էր, որ իրենց դրածո նահանգապետի բոլոր հրամաններն ու օրենքները կըպաշտպանվեն անգլիական հրամանատարության կողմից³⁴,

Սուլթանովի Շուշի ժամանելը համընկավ Արցախի հայության IV համագումրին, որը տեղի ունեցավ 1919 թ. փետրվարի 12—21-ը: Համագումարը վճռականորեն բողոք հայտնեց Ազրբեջանի կառավարության դեմ, որը շարունակում էր Արցախը համարել իր տարածքը: Համագումարը բողոք հայտնեց նաև Սուլթանովին գեներալ-նահանգապետ նշանակելու ակտի³⁵,

Արցախահայության այդ համագումարից հետո քաղաքական միջոցորտն ավելի շիկացավ: Անգլիական հրամանատարությունը Սուլթանովին շտապեցնում էր Արցախը կարելույն շափ շուտ ենթարկել Ազրբեջանի իշխանությանը: Այդ նպատակով Սուլթանովն ստանում է նոր ուժեր և սկսում սեղմ օղակի մեջ առնել Արցախը: 1919 թ. փետրվարի 25-ին իր

կառավարության ուղարկած գրության մեջ Սուլթանովը շարադրում է Արցախի հայությանը հնազանդեցնելու իր պլանը, որի կատարումը հնարավոր էր համարում «անգլիացիների ազդեցության պայմաններում»: Նա վստահեցնում է, որ ինքն ի վիճակի է «հայերին ստիպել ճանաչել Ազրբեջանի իշխանությունը»³⁶: Հույս ունենալով «անգլիացիների օգնությամբ... ձերբակալել և արտաքսել» հայերի առաջնորդներին³⁶: Մեկ այլ փաստաթղթում, որը մարտի 14-ին նահանգապետությունից ուղարկվել էր Շուշիում գտնվող անգլիական ներկայացուցչության ղեկավար մայոր Մոնկ Միդոնին, խնդր է դրվում երկու շաբաթվա ընթացքում Անգրանիկին հետու վանել Արցախի սահմաններից, անհապաղ արձակել հայոց Ազգային խորհուրդը և Արցախից արտաքսել առաջագեմ մտավորականությանը³⁷: Անգլիական ներկայացուցչության ղեկավարը գիմելով Արցախի Ազգային խորհրդին, պահանջում է ենթարկվել Ազրբեջանի իշխանությանը³⁸: Հակառակ դեպքում, սպանում է նա, ուժ կգործադրվի և հայերի բոլոր դիմադրությունները «արմատախիլ կարվեն ամենավճռական միջոցներով»³⁹:

Արցախի հայոց Ազգային խորհուրդը քննարկելով անգլիացիների սպանալիքները պատասխանեց, որ Ղարաբաղը չի կարող հաշտվել այն փաստի հետ, որ երկրամասում գեներալ-նահանգապետ է նշանակվել մուսավաթական կառավարության ներկայացուցիչը և որ «Հայկական Ղարաբաղը... իրազեկ է պահել ամբողջ աշխարհին, որ նա իր տարածքում չի ընդունել և չի ընդունում ազրբեջանական կառավարությունը, ինչպես դա որոշել է Ղարաբաղի ողջ հայության վերջերս տեղի ունեցած համագումարը»⁴⁰: Ազգային խորհուրդը, ինչպես վկայում է արխիվային մեկ այլ փաստաթուղթ, ղեռն հավատում էր, որ Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսը կրավարարի «Ղարաբաղի ողջ հայ բնակչության արտահայտած կամքը, և հայկական այդ մարզը կվերամիավորվի Հայաստանի հանրապետության հետ»⁴¹: Ազգային խորհուրդը պահանջում էր Արցախի սահմաններից գուրս բերել մուսուլմանական զորամասերը: Մակայն Ազրբեջանի կառավարությունը կտրուկ մերժում է կատարել Արցախի հայության պահանջը: Բաքվում տպագրվող անկուսակցական «Նաշն վրեմյա» թերթն այդ օրերին գրում էր, որ Ղարաբաղի հարցում «Ազրբեջանը օգտը-

32 Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության հասարակական և քաղաքական կազմակերպությունների փաստաթղթերի կենտրոնական պետական արխիվ, այսուհետև՝ ՀՀ ՀՔԳՉԳԱ, ֆ. 4033, ց. 5, գ. 425, ք. 1.
33 ՀՀ ԳԳԿԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 243, ք. 101, նաև՝ «Մշակ», 16 մարտի 1919.
34 Տե՛ս նույն տեղը, գ. 244, ք. 4.
35 Տե՛ս նույն տեղը, գ. 243, ք. 28, փաստաթուղթ N 5:

36 Տե՛ս ՀՀ ՀՔԳՉԳԱ, ֆ. 4003, ց. 5, գ. 429, ք. 2—4.
37 Տե՛ս նույն տեղը, գ. 422, ք. 8—9.
38 Տե՛ս ՀՀ ԳԳԿԱ, ֆ. 252, ց. 1, գ. 1, ք. 4—5.
39 Նույն տեղը, ֆ. 201, ց. 1, գ. 41, ք. 12.
40 Նույն տեղը.
41 Նույն տեղը, ֆ. 200, ց. 1, գ. 271, ք. 16:

վում է բրիտանական հրամանատարության աշակցությունից»։ Այդպիսի քաղաքականությունը, շարունակում է թերթը, ստեղծել է անելանելի դրություն, բնակչությունը վճռականապես հրաժարվում է ճանաչել Ադրբեջանի իշխանությունը, «անգլիական հրամանատարությունը ձեռնարկում է բոլոր միջոցները՝ հաստատելու Ադրբեջանի իշխանությունը» և «ամեն կերպ խոչընդոտում է բնակչությանը՝ ճանաչելու հայկական Ազգային խորհրդի իշխանությունը»։ Դժվար է ասել, շարունակում է թերթը, թե «անգլիական հրամանատարությունը ինչ նկատառումներով է առաջնորդվում, երբ մի ամբողջ գյուղացիական հասարակության վզին փաթաթում է խորթ և թշնամական իշխանությունը»։ Թերթը եզրակացնում է, որ անգլիական քաղաքականությունը չի է արյունալի բարդություններով, որովհետև «Ղարաբաղի բնակչությունը ինքնակամ չի համաձայնի ընդունել ադրբեջանական կալվածատերերի և բեկերի իշխանությունը»⁴²։ Գնենրալ Անդրանիկը, որը գտնվում էր Գորիսում, ուշիուշով հետևում էր Արցախում տեղի ունեցող իրադարձություններին, նամակներով խորհուրդներ տալիս զորահրամանատարներին և Ղարաբաղի հայոց Ազգային խորհրդին։ Բացու՜ դաշնակից զորամասերի գլխավոր հրամանատարությանը ուղղած բողոք-նամակում զորավարը պահանջում է կատարել արցախցիների արդարացի պահանջը։ Նա իր պարտքն է համարում «հայտնել, որ Ղարաբաղի հայությունը և Չանգեզուրի ընդարձակ գավառը՝ Ղափանի, Սիսիանի և Մեղրիի մահալները, ավելի քան 400 հազար բնակչությամբ, ոչ մի դեպքում չեն կարող ընդունել Ադրբեջանի իրավունքը իրենց տարածքի նկատմամբ»⁴³։

Արցախի հայությունը Անդրանիկին իր ապավենն էր համարում։ 1919 թ. հունվարի 20-ին Արցախից նրան ուղարկված մի նամակում ասված էր. «Այսօր Ղարաբաղը... իր աչքերը հռոն է Ձեզ և իր ամբողջ էությունը ցանկանում է Ձեզ տեսնել, ունենալ իր մեջ՝ ամբողջ գործի գլուխ կանգնած։ Դրությունը Դուք կարող եք փրկել...»⁴⁴։

Սյունիքի աշխատավորները իրենց սիրելի գուրավարի շուրջը համախմբված, կանխեցին Չանգեզուրում և Ղարաբաղում թուրք-թաթարական ցեղասպանության հրեշավոր պլանի իրագործումը։ Թուրք-թաթարական դահիճները իրենց ամբողջ պրոպագանդան ուղղեցին Անդրանիկի դեմ։ Մուսավաթականների պաշտոնական օրգան «Ադրբեջան» թերթը նորանոր հերյուրանքներ էր թխում Անդրանիկի հասեցին։ Չէ՛ որ այդ

⁴² «Наше время», 5 апреля 1919.

⁴³ 22 ԳԳԿԱ, ք. 370, ց. 1, գ. 39, թ. 7.

⁴⁴ Նույն տեղը, գ. 40, թ. 8.

ժամանակ գերմանա-թուրքական գաղութարարները իրենց բարբարոսական քաղաքականությունն էին իրագործում Անդրկովկասի գրեթե բոլոր շրջաններում։ Միայն Չանգեզուրը և Ղարաբաղը գերծ մնացին օտար լծից, այն էլ շնորհիվ Անդրանիկի զորախմբի մղած հերոսական կռիվների։

Մուսավաթականները ամեն կերպ ձգտում էին Քոմսոնի օգնությամբ Անդրանիկին հեռացնել Սյունիքից և հայկական Արցախն ու ամբողջ Չանգեզուրը բռնագրավել։ Անդրանիկը կտրուկ մերժեց անգլիական հրամանատարության հանդուգն պահանջը՝ Չանգեզուրը հանձնել մուսավաթականների իշխանությանը։ Գորիս ժամանելով, Քոմսոնի ներկայացուցիչներ մայր Կիպոնը և կապիտան Սիրայտը, Բաքվի մուսավաթական կառավարությունից Աբդուլլա բեկ Հասանբեկովը և Բաքվի հայոց Ազգային խորհրդի ներկայացուցիչ Չիլինգարյանը, Անդրանիկի հետ համաձայնության եկան, որ վերջինս Չանգեզուրում պիտի մնա մինչև 1919 թ. մայիսը։ Սակայն 1918 թ. դեկտեմբերի 23-ին Անդրանիկի կողմից հրավիրված բոլոր հրամանատարների ժողովը նպատակահարմար գտավ Սյունիքից հեռանալ ավելի շուտ, որովհետև ոչ սննդամթերք կար, ոչ էլ ձմեռն անցկացնելու համար անհրաժեշտ շինքեր։ Բացի այդ, գինվորները ցանկանում էին վերադառնալ իրենց տները և ժամանակին կատարել զարնան գյուղատնտեսական աշխատանքները։ 1919 թ. մարտի 4-ին մայր Կիպոնը կրկին ժամանելով Գորիս, զորավար Անդրանիկին առաջարկում է Չանգեզուրից մեկնել Երևան՝ Շուշի-Սվլախ-Քիֆլիս ճանապարհով, վստահեցնելով, որ ճանապարհներն ապահովված են և զորամասին կողեկցի 250 գինվորից կազմված անգլիական մի զորախումբ։ Ղարաբաղից Անդրանիկին խնդրում են նախ՝ չհեռանալ Չանգեզուրից, իսկ եթե զա հնարավոր չէ և զորավարի վճիռը վերջնական է, ապա չհամաձայնվել զնալ անգլիացիների առաջարկած երթուղով⁴⁵։ Նրանք տեղյակ էին, որ մուսավաթական կառավարությունը նախապատրաստվել էր Շամխորի նոր ջարդ կազմակերպել և ամբողջովին ոչնչացնել զորավարի ուժերը։ Անդրանիկը մերժում է անգլիացիների մատնանշած ուղիով զորամասի տեղափոխումը։ Նրա զորամասը ապրիլի 2-ին հրաժեշտ տվեց Անգեղակոթի փառապանծ գյուղացիությանը և ուղղություն վերցրեց դեպի էջմիածին։ Իրոք որ առանց Անդրանիկի կարծես թե Չանգեզուրը, ինչպես և Արցախը որբացան⁴⁶։

Անդրանիկի Սյունիքից հեռանալը ծանր կացություն մեջ գցեց Արցախի հայությունը։ Սակայն արցախցիները չէին վճատվում, շարունակում էին

⁴⁵ Նույն տեղը, գ. 38, թ. 37, գ. 40, թ. 23.

⁴⁶ ՏՆ՝ Ս. Գ. Աղայան. Հայ ժողովրդի պատմության հիշատակ, 1976, էջ 687:

համառորեն դիմադրել անգո-մուսավաթական նվաճողներին՝ հանուն իրենց ազատության և գոյատևման:

Մուսավաթական Ազրբեջանը և նրա դրածո Սուլթանովը չէին հրաժարվում Արցախը նվաճելու իրենց ձգտումներից: Սուլթանովը թուրք դահիճների և անգլիական իմպերիալիստների ամենաշեղծ աշակցությանը և պաշտպանությանը պատրաստվում էր «արյան բաղնիք» կազմակերպել արցախական աշխարհում: Այդ մասին Քոմսոնին իրազեկ են պահում Ղարաբաղի Վահան եպիսկոպոսը և Ազգային խորհրդի անդամ Բահադուրյանը: Քոմսոնի պահանջով Արցախից մի պատգամավորություն է մեկնում Բաբու և մարտի 26-ին հանդիպում ունենում գնդապետ Շատելվորդի հետ: Ահա հատվածներ Արցախի Ազգային խորհրդի նախագահ Ասլան Շահնազարյանի և Շուշիի քաղաքագլուխ Գերասիմ Մելիք Շահնազարյանի՝ Շատելվորդի հետ ունեցած զրույցի սղագրությունից: Անգլիական գնդապետի այն հարցին, թե ինչի՞ է ձգտում Ղարաբաղի հայությունը, Ազգային խորհրդի նախագահը համարձակ պատասխանում է. «Դեպի մեծ Հայաստանը, որի հետ ամեն ինչ ընդհանուր է»: Շատելվորդի այն պնդմանը, թե Ղարաբաղի հայերը պետք է ենթարկվեն Ազրբեջանին, քաղաքագլուխ Գերասիմ Շահնազարյանը պատասխանում է, որ Ազրբեջանի կառավարությունը ի վիճակի չէ անգամ իր տանը կարգ հաստատելու, ուր մնաց թե կարողանա կարգ հաստատել Ղարաբաղում: Գնդապետը փորձում է խոսել ուժի դիրքից, ասելով. «Ազրբեջանի և նրա գեներալ նահանգապետության դեմ բոլոր տեսակի անհնազանդությունները դեմ են Անգլիային: Մենք այնքան ուժեղ ենք, որ կարող ենք ձեզ ստիպել ենթարկվելու»: Քաղաքագլուխը կտրուկ հայտարարում է, որ Ղարաբաղի դռները կփակվեն Ազրբեջանի առջև և երբեք չի ընդունվի նրա իշխանությունը»⁴⁷:

Որոշ ժամանակ անց, ապրիլի երկրորդ կեսին, Արցախ է ժամանում Շատելվորդը և հայոց Ազգային խորհրդից պահանջում իր ներկայությամբ լուծել մուսավաթական Ազրբեջանին հպատակվելու հարցը: Շտապ կերպով հրավիրվում է Ղարաբաղի հայության նոր՝ հինգերորդ համագումարը, որը տեղի ունեցավ ապրիլի 23—29-ը: Համագումարի նիստերից մեկին մասնակցեցին Շատելվորդը և Սուլթանովը: Շատելվորդը թե համագումարում ճիգեր էր գործադրում անցկացնելու անգլիական գաղութատիրական տեսակետը: Այնուամենայնիվ, Արցախի հայության ներկայացուցիչները մնում են անդրդվելի: Պատգամավորները զայրույթով լի իրենց ելույթ-

ներում շեշտում են, որ Արցախը իր աշխարհագրական դիրքով, էթնիկական-ազգագրական տեսակետից, պատմականորեն Հայաստանի անբաժան մասն է, և թեկուզ ժամանակավորապես, Ազրբեջանին ենթարկվելու խոսք չի կարող լինել: Համագումարը «անհնարին է համարում ընդունել Ազրբեջանի հետ առնչություն ունեցող որևէ իշխանության վարչական ձև»: Համագումարը երկրորդ անգամ անդրադառնալով Շատելվորդի պահանջին՝ նորից է պաշտպանում իր ժխտական որոշումը, որը թելադրվում էր «Ղարաբաղի ամբողջ հայության անհողողող կամքով» և որին դավաճանել ոչ մի դեպքում չեն ուզում և չեն կարող համագումարի պատգամավորները: Համագումարի բոլոր 48 պատգամավորների ստորագրությամբ ընդունված բանաձևում ասված է, որ ներկայացված պահանջը չի համապատասխանում «համագումարին պատգամավորների ուղարկած Ղարաբաղի հայ ժողովրդի ցանկությանը և կենսական շահերին»:

Սա է պատմական ճշմարտությունը: Մինչդեռ որոշ հեղինակներ այդ ամենը շուտ են տալիս գլխիվայր: Զամիլ Բահատթոզլի Գուլիեր «Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի կազմավորման պատմությունից» իր հոդվածում⁴⁸ մեղքերելով 1919 թ. մայիսի 22-ին ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմին հասցեագրված Ա. Միկոյանի զեկուցագրի այն սողերը, ուր ասվում է, թե Ղարաբաղի «հայ գյուղացիությունն իր հինգերորդ համագումարում որոշել է ճանաչել Խորհրդային Ազրբեջանը և նույնպես միանալ նրան» (հետաքրքիր է, 1919 թ. ի՞նչ Խորհրդային Ազրբեջանի մասին կարող էր խոսք լինել), եզրակացնում է, թե Լեռնային Ղարաբաղի աշխատավորները հանդես են եկել «իրենց երկրամասը Ազրբեջանին միացնելու» օգտին: Առանց իսկությունը ստուգելու այդ նույնը, բառացիորեն կրկնում է մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի ազրբեջանական մասնաճյուղի դիրեկտոր Գ. Գուլիեր իր «Ինտերնացիոնալիզմի դիրքերից: Ազրբեջանական ԽՍՀ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի կազմավորման պատմության շուրջը» հոդվածում⁴⁹: Անշուշտ, մենք հետո կանդրադառնանք նրա ստահոգ հորինվածքներին: Առայժմ մեզ հայտնի չէ, թե Ա. Միկոյանը որտեղից է բաղել այդ սխալ տեղեկությունը, բայց պատմաբաններ Գուլիենների համար, կարծում ենք, դժվար չէր գտնել և կարողալ Ղարաբաղի հայության հինգերորդ համագումարի ընդունած վերոհիշյալ բանաձևը⁵⁰:

48 Տե՛ս «Известия Академии наук Азербайджанской ССР, Серия истории, философии и права». 1973, № 3, էջ 11—19.

49 «Бакинский рабочий». 14 июля 1988.

50 Տե՛ս փաստաթուղթ N 7:

զրրբեղանին⁶⁰։ Համանման որոշումներ ընդունվեցին նաև մյուս գավառ-
յին համագումարներում։

Հունիսյան դեպքերից հետո Արցախի հայութունն ընկավ էլ ավելի ծանր
վիճակի մեջ։ Մուսավաթական Ադրբեջանը բոլոր կողմերից հարձակման
էր անցնում։ Հայաստանի Հանրապետությունը գործնական քայլեր չարեց
արցախցիներին սատար կանգնելու համար։ Անդրկովկասում գտնվող դաշ-
նակից ուժերի հրամանատարությունը անդադար ճնշում էր գործադրում
Արցախի հայության վրա։

Անգլիական հրամանատարությունը և Ադրբեջանի մուսավաթական
կառավարությունը հայությունից պահանջում են վերջնական պատասխան
տալ։ ընդունում են Ադրբեջանի իշխանությունը, թե՛ ոչ։ Սակայն ար-
ցախցիների համար ազատությունը, անկախ և ինքնուրույն լինելը ամեն
ինչից բարձր էր ու թանկ։ «Հառաջ» թերթը 1919 թ. մարտին Արցախի
հայության մասին գրել է. «Մի ժողովուրդ, որ դարեր շարունակ ապրել
է ազատ ու անկախ, որ չի ընկճվել, չի ստրկացել խաներին ու փաշա-
ներին՝ այդ ժողովուրդը չի կամենում ու չի կարող ստրկանալ, և պետք չէ,
որ ստրկացվի Բաքվի շարդարար Խան Խոյսկիների բռնակալությանը։

Հայկական՝ Լեռնային Ղարաբաղը հայկական է պատմական և ազգա-
գրական տեսակետներից և նա կամենում է կցվել Հայաստանի Հանրապե-
տությանը, որովհետև այսպիսով միայն նա կարող է պահպանել իր
կյանքից էլ թանկ ազատությունը⁶¹։

Ի՞նչ անել։ Սեփական ուժերով թշնամու տանջակ անգամ գերա-
զանցող ուժերի դեմ կռվել ու հաղթանակ տանել հնարավոր չէր։ Այդ հար-
ցին կարող էր պատասխանել միայն Արցախի հայության նոր համագու-
մարը։ 1919 թ. հունիսի 28-ին Վարանդայի Շոշ գյուղում հրավիրված
6-րդ համագումարը, ելնելով ստեղծված իրավիճակից, որոշեց ժամա-
նակավոր համաձայնության գալ մուսավաթական Ադրբեջանի հետ և կազ-
մեց համաձայնագրի նախագիծ ու ներկայացրեց կառավարությանը։
Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարությունը այն վերափոխեց և
հետ ուղարկեց Արցախ՝ համագումարում հաստատելու համար։
Արցախահայության վրա ճնշում գործադրելու նպատակով անգ-
լիական հրամանատարության համաձայնությամբ մուսավաթականները
Արցախում գտնվող իրենց կայազորները համալրեցին նոր ուժերով։ Այդ

որերին միայն Շուշի քաղաքում կուտակվել էին 12 հազար ահաբեկված
փախստականներ⁶²։

Արցախահայության վրա նորից կախվեց վտանգը։ Դրա առաջն առ-
նելու և հետագա անելիքները որոշելու համար շտապ կարգով, 1919 թ.
օգոստոսին, Շոշ գյուղում հրավիրվեց արցախահայության յոթերորդ
համագումարը։ Այն տեղի ունեցավ շափազանց ծանր պայմաններում.
համագումար ժամանելու ճանապարհին թուրք-թաթարների կողմից
սպանվել էին երկու պատգամավոր, Խանքենդում և Շուշի քաղաքում
կազմակերպվել էր խաղաղ բնակչության կոտորած։ Համագումարն այս
ամենի հանդեպ բողոք ներկայացրեց Սուլթանովին։ Վերջինս պահանջեց
համագումարը հրավիրել քաղաքում։ Ստանալով բացասական պատաս-
խան, օգոստոսի 14-ին մի վերջնագրով Սուլթանովը պահանջեց 48 ժամ-
վա ընթացքում ընդունել Բաքվում մշակված համաձայնագիրը։

Արցախահայության յոթերորդ համագումարին մասնակցում էին
քաղաքական բոլոր կուսակցությունների, այդ թվում և բոլշևիկների ներ-
կայացուցիչները, թվով 135 հոգի⁶³։ Պատգամավորների մի մասը պա-
հանջում էր հրաժարվել և պայմանագիր չկնքել Ադրբեջանի հետ։ Այնուա-
մենայնիվ ճնշող մեծամասնությունը հանգեց այն մտքին, որ մուսա-
վաթական Ադրբեջանին դիմադրություն ցույց տալու ուժ չունեն և դրսից
էլ օգնություն չի սպասվում։ Ուստի օգոստոսի 15-ի նիստում որոշեցին
ժամանակավորապես ընդունել համաձայնագիրը։ Համագումարի կողմից
ընտրված 16 հոգուց բաղկացած պատգամավորությունը օգոստոսի 22-ին
Սուլթանովի հետ քննարկեց և ստորագրեց 26 կետից բաղկացած համա-
ձայնագիրը⁶⁴։ Քննարկվեցին նաև համաձայնագրի կենսագործման պայ-
մանները։

Համաձայնագրով Ղարաբաղի հայկական գավառները (Դիզակ, Վա-
րանդա, Խաչեն և Ջրաբերդ) և Շուշի քաղաքը մինչև Փարիզի վեհաժողովի
որոշումը «իրենց ժամանակավոր ճանաչում են Ադրբեջանի Հանրապե-
տության սահմաններում» (կետ 2), «Հայկական շրջանների ղեկավարու-
թյունը նշանակվում է հայերից» (կետ 3 և 4), գեներալ-նահանգապետու-
թյանն առընթեր հիմնվում է խորհուրդ բաղկացած երեք հայերից և երեք
մուսուլմաններից (կետ 5), Խորհրդի անգամ հայերը ընտրվում են Լեռ-
նային Ղարաբաղի հայության համագումարում (կետ 6), «ազգամիջյան
բնույթ կրող բոլոր սկզբունքային հարցերը կյանքում չեն կարող իրագործ-

⁶⁰ Տե՛ս «Աշխատավոր», 19 հունիսի 1919։

⁶¹ «Հառաջ», 11 մարտի 1919։

⁶² Տե՛ս «Кавказское слово», 1 августа 1919.

⁶³ Տե՛ս Մատենադարան..., մաս II, էջ 68։

⁶⁴ Տե՛ս 22 ԳԳԿԱ, ք. 199, ց. 1. գ. 9, ք. 67--68։

վել առանց Խորհրդի նախնական քննարկման» (կետ 7), Խորհուրդը իր փունք ունի հսկելու գեներալ-նահանգապետության վարչության գործունեությունը (կետ 9), քաղաքացիական գծով նահանգապետի օգնական նշանակվում ազգությունը հայ (կետ 10), Ղարաբաղի հայությունը ստանում է «կուլտուրական ինքնորոշման իրավունք», որը «իրագործվում է Ղարաբաղի հայության համագումարում ընտրված Ազգային խորհրդի ղեկավարությամբ (կետ 12 և 13), «խաղաղ պայմաններում ռազմական զորամասերը տեղաբաշխվում են Խանքենդում և Շուշիում» (կետ 15), Ղարաբաղի Շուշիի, Զիվանշիրի և Զեբրայիի գավառների հայկական շրջաններում ռազմական զորամասերի բոլոր տեսակի տեղաշարժերը կարող են իրագործվել միայն Խորհրդի անդամների երկու երրորդի համաձայնությամբ» (կետ 16), «քաղաքական համոզմունքների համար որոշ չի ենթարկվում հետապնդումների ո՛չ դատական և ո՛չ էլ վարչական մարմինների կողմից» (կետ 17), «դադարեցվում է բնակչության զինաթափումը մինչև խաղաղության կոնֆերանսում Ղարաբաղի հարցի որոշումը» (կետ 19), կառավարությունը նյութական օժանդակություն է ցույց տալիս ավերված գյուղերը վերականգնելու համար (կետ 20): Բնակչությանը տրվում է «միությունների, խոսքի և մամուլի լրիվ ազատություն» (կետ 22) և այլն:

Օգոստոսյան համաձայնագիրը ամենից առաջ անգլիական իմպերիալիզմի՝ Անդրկովկասում ազգամիջյան ընդհարումների գլխավոր հրահրիչներից մեկի, Արցախի հայության նկատմամբ իրագործված կեղտոտ քաղաքականության հետևանք էր: 1919 թ. օգոստոսի 24-ին անգլիական միսիան հեռացավ Արցախից: Արցախական աշխարհի ամբողջ հայությունը ատելություն էր ունենում նրանց: Այնուհետև Արցախի պատմության մեջ սկսվում է ողբերգությունը և դրամատիզմով լի մի նոր շրջան:

Օգոստոսյան համաձայնագրից հետո արտաքուստ ասես վերականգնվեց արցախահայության անդորրը, որը, սակայն, երկար շտեկեց: Սուլթանովը շարունակում էր Ղարաբաղի հայոց Ազգային խորհրդին ստիպել ոչ թե սուկ խոսքով, այլ գործնականորեն ենթարկվել Ադրբեջանի իշխանությանը: Արցախցիները վճռականորեն մերժում էին այդ պահանջը՝ պատասխան՝ Ադրբեջանի կառավարությունն իր հերթին տեղապահի նախապատրաստվում էր վերացնել օգոստոսյան համաձայնագրով Արցախին տրված որոշ ինքնուրույնությունը և ուժով տիրանալ նրան:

Օգոստոսյան ժամանակավոր համաձայնագրից խիստ դժգոհ էր նաև Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը: Նա այդ առթիվ

բողոք ուղարկեց Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսին⁶⁵ և սատար կանգնեց արցախահայությանը: Հայաստանից Արցախ ուղարկվեցին ծագումով արցախցի մի խումբ քաղաքական գործիչներ և սպաներ, որոնց առջև խնդիր դրվեց օգնել արցախցիներին՝ դիմադիր կանգնելու երկրամասի նկատմամբ Ադրբեջանի նվաճողական նկրտումներին (1919 թ. դեկտեմբեր): Անկախության և մայր ժողովրդի հետ վերամիավորվելու համար Արցախի հայության պայքարը մտավ նոր փուլ:

Արցախից անգլիացիների հեռանալուց հետո Սուլթանովը կուլտորեն խախտելով օգոստոսյան համաձայնագիրը, հրամայեց մուսավաթական բանակը տեղաշարժել և կենտրոնացնել ռազմավարական նշանակություն ունեցող կետերում: Միաժամանակ Ադրբեջանի կառավարող շրջանները նախապատրաստվում էին ներխուժել Զանգեզուր, սակայն զավթողական այդ քաղաքականության իրականացման ճանապարհին խոչընդոտ էր հանդիսանում Արցախը: Նշանակում է՝ նախ պետք էր հաշիվները մաքրել Արցախի հետ: Ադրբեջանի բանակի շտաբի պետ գեներալ-լեյտենանտ Սուլկևիչը 1919 թ. սեպտեմբերի 7-ի 4007 գաղտնի գրությամբ Սուլթանովին հասկացնում է, որ Ղարաբաղի հարցի լուծումը հնարավորություն կտեղծի Ադրբեջանին միացնել նաև Զանգեզուրը: Սուլկևիչի խորհրդով Քրդտանի քրդերից կազմակերպվեց մի հեծյալ դիվիզիոն՝ Սուլթանովի եղբայր Սալիմ բեկ Սուլթանովի հրամանատարությամբ, որը հետագայում, 1920 թվականի մարտ-ապրիլյան ողբերգական իրադարձությունների ժամանակ, գործույն մասնակցություն ունեցավ Արցախում և Զանգեզուրում Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարության նվաճողական ծարգիրն իրագործելու ձեռնարկումներին⁶⁶:

Նախքան Արցախում մուսավաթական զորքերի կենտրոնացումը և Զանգեզուրի դեմ հարձակում սկսելը, թուրք-թաթարական շարժարարները ահաբեկության ենթարկեցին Գանձակի լեռնային շրջանների հայ բնակչությանը, ավերեցին Ղարաչինար, Մանասիշեն, Ներքին և Վերին Աղջալա, Գյուլստան, Էրքեջ, Բուլդուխ, Ղարաբուլազ, Արմավիր, Սուլուկ, Ղարադաղու, Արչախ, Ազատ, Խարխափուտ, Հայ Բարխ և այլ հայկական գյուղերը: Ադրբեջանն այդ ամենն իրականացնելու հրահանգները ստանում էր մուսավաթականների թիկունքում գաղտնաբար գործող հայոց դահիճ էնվեր փաշայից: Բայց որտեղից էր էնվերը երևացել Արցախում, չէ՞ որ մյուս հանցապարտների՝ Քալեաթի, Զեմալի և ուրիշների նման նա էլ էր թաքնվում մարդկության աչքից: Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի ան-

⁶⁵ Տե՛ս Փաստաթուղթ № 10:
⁶⁶ Տե՛ս ՀՀ ԳԳԿԱ, ֆ. 200, ց. 1, ք. 427, ք. 240:

դամներից մեկը՝ Միսակ Գաբրիելի Տեր-Դանիելյանը (Արամայիս) 1919 թ. մայիսի 26-ին իր օրագրում գրել է. «Մենք հաստատ աղբյուրներից գիտենք, որ այդ հարձակումների կազմակերպիչը (խոսքը վերաբերում է այդ ժամանակի Արցախի ժայռամասային գյուղերի վրա թուրք-թաթարական հարձակումներին—Ղ. Ա.) Աղբրեջանն է, իսկ ղեկավարողը՝ Քյազիմ փաշան: Այդ մասին գիտի նաև անգլիական միսիան: Ինչպես մենք, այնպես էլ անգլիացիք տեղեկություն էին ստացել, որ էնվեր բնյը գտնվում է Մուկթանովի կալվածքում կամ: Հաշիսանլում... Միսիան... մատեների արանքով է նայում աղբրեջանական դավադրություններին Ղարաբաղում»⁶⁷, 1919 թ. հունվարին Ստամբուլում երիտթուրքական հանցագործների դեմ սկսված դատը գնում էր Անտանտի պետությունների և ամենից առաջ՝ Անգլիայի հսկողության ներքո, սակայն Ղարաբաղում գտնվող անգլիական միսիան նրան ձեռքակալելու ոչ մի փորձ չարեց:

Այնուհետև էնվեր փաշայի կյանքի էջերում, մինչև 1922 թ. հուլիսի 26-ը, երբ նա Բալչումանի (Միչին Ասիա) մոտ սպանվեց, կան շատ մուֆ հանգամանքներ: Այդ տարիներին էր, որ նա մորթափոխ եղած ճիգեր էր գործադրում մուլորության մեջ գցելու անգամ քաղաքական ականավոր շատ գործիչների: Իրենց կոմունիստ և ինտերնացիոնալիստ հայտարարած «...քեմալականները,— գրում է Ղ. Միմոնյանը,— և կեղծ կոմունիստները տարածում էին այն կեղծիքը, թե նախկին երիտթուրքերը, այդ թվում՝ Քալիաթ, էնվեր և Ջեմալ փաշանները, ինչպես նաև իթթիհատական մյուս պարագուլները խորհրդային իշխանության և Երրորդ ինտերնացիոնալի հետ են»⁶⁸:

Իր՝ էնվերի հաղորդումից իմանում ենք, որ նա եղել է Բեռլինում, նստել Կոպլիի և Ռիգայի բանտերում: Հետո, 1920 թ. սեպտեմբերի 1—8-ը Բաքվում տեղի ունեցած Արևելքի ժողովուրդների համագումարին մասնակցելու համար Բեռլինից գալիս է Մոսկվա, այնտեղից էլ՝ Բաքու: Նա փորձում էր մուտք գործել համագումար և այնտեղ հանդես գալ Մարտիոյի, Ալժիրի, Թունիսի, Եգիպտոսի, Տրիպոլիի, Արաբիայի և Հընդկաստանի հեղափոխական կազմակերպությունների միությունների անունից:

էնվեր փաշան խնդիր ուներ ստեղծել իսլամական բանակ, իբրև թե իմպերիալիզմի դեմ Արևելքի մահմեդական երկրներին ոտքի հանելու համար: Համագումարի պատգամավորների մեծամասնությանը հայտնի

էին էնվերի և երտիթուրքերի շարագործությունները: Նրա դեմ առանձնապես խիստ ելույթ է ունենում տաճկական կոմունիստ Սուբհին: Աղբրեջանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտության ներկայացուցիչ Հարությունյանը 1920 թվականի սեպտեմբերի 10-ին իր կանոնավորությանը հայտնում է, որ «Նարիմանովի և էնվերի ցանկությունները քաղաքի Թազա Փիր մեջիդում գումարվել է մահմեդականների մի մեծ ժողով, բանախոսել են թե Նարիմանովը և թե էնվերը, կոչ անելով օգտագործել մեծամասնականների սրբազան պատերազմ, հարյուր հազարանոց մի բանակ կազմել, որի գլուխ անցած ինքը մի ամիս հետո կարող է արշավել դեպի Անատոլիա՝ Տաճկաստանն ազատել Անգլիայի գերությունից»⁶⁹:

էնվերը մի «ղեկարացի» է հղում համագումարին⁷⁰ շողորթությունում ու նենգությունում շաղախված: Նա փորձում էր պատգամավորներին համոզել, թե իրեն է վիճակված միջազգային իմպերիալիզմի դեմ ոտքի հանել Արևելքի ժողովուրդներին և փրկել Տրիպոլիի տրիպոլիտանցիների համար, իսկ «Աղբրեջանի նկատմամբ էլ,— գրում է նա,— մենք ուրիշ միտումներ չենք ունեցել, բացի այն, որ մենք գտնում ենք, որ Աղբրեջանը պատկանում է աղբրեջանցիներին»: Մի՞թե դա չի նշանակում նոր ցեղասպանության կոչ և ոչ մահմեդական ժողովուրդների, առաջին հերթին հայերի տեղահանում ու ոչնչացում: էնվերը կանգ չառնելով ոչ մի կեղծիքի առաջ, իր «ղեկարացիայում» սրբապղծորեն հայտարարում է, թե իբր տաճիկները պաշտպանում են իրենց տարածքում ապրող բոլոր ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքը և ցանկանում են «իրավունք վերապահել», որպեսզի նրանք «տնօրինեն իրենց ճակատագիրը»: Հայոց դահիճը, սակայն «մոռանում» է իր իսկ հրամանով Արևմտահայաստանում մեկուկես միլիոն հայերի ցեղասպանությունը, Բաքվում, Արցախում, Արեշում և Անդրկովկասի հայաբնակ այլ շրջաններում տասնյակ հազարավոր հայերի բնաջնջման մասին:

էնվերը մի քանի ամիս մնաց Խորհրդային Բաքվում որպես Նարիմանովի «թանկագին հյուրը»: Այնուհետև նա մեկնում է Միչին Ասիա, ստանձնում բասմաշական զորքերի գլխավոր հրամանատարի պաշտոնը և այստեղ էլ ավարտում իր անփառունակ կյանքը:

Ոգևորված թուրք դահիճների խոստումներով և ամենագործուն օգնությամբ, մուսավաթական Աղբրեջանը նորանոր ուժեր է փոխադրում

⁶⁷ Փաստաթուղթ № 9.
⁶⁸ Ղ. Մ. Միմոնյան, Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունը և քաղաքականությունը, Երևան, 1986, էջ 512.

⁶⁹ ՀՀ ԳԳԿԱ, ք. 200, ց. 2, ք. 90, թ. 13:
⁷⁰ 84 «Первый съезд народов Востока, Баку, 1—8 сентября 1920 г. Стенографические отчеты», Петроград, 1920, էջ 108—112.

Արցախ՝ այստեղից Զանգեզուր ներխուժելու միտումով: Մուսավաթական կառավարության ռազմական նախարարը, ցարական նախկին գեներալ, Բաքվի կոմունայի դահիճներից Սամեդրեկ Մեհմանդարովը, նրա բախտակից Շիխլինսկին արտակարգ եռանդով նախապատրաստվում էին ներխուժել Հայաստան: Նրանք ֆինանսական մեծ աջակցություն էին ստանում ոչ միայն մուսավաթական կառավարությունից, այլև Քուրքիայից և մի շարք այլ տերություններից՝ զինելով ինչպես զինակոչիկներին, այնպես էլ մինչև 35 տարեկան սղամարդկանց: Հայաստանում գիտեին, որ մուսավաթական Ադրբեջանը շորս կողմից շրջապատել էր Արցախը և փակել դրսի աշխարհի հետ կապող բոլոր ճանապարհները: Քուրք հրամանատարների գլխավորությամբ մուսուլմանական բոլոր կետերում տեղաբաշխվում էին մուսավաթական զինված չոկատներ: Արցախցիները կարողանում են ելք գտնել և այդ ամենի մասին հաղորդել զանգեզուրցիներին: Մեզ են հասել արցախցի Սաթի (Ասաթ) ապոր և ուրիշների անուններ, որոնք արհամարհելով մահը, կապավորի դժվարին աշխատանք են կատարել, Արցախում տիրող իրադարձությունների, մուսավաթականների պատերազմական նախապատրաստությունների մասին տեղյակ պահել զանգեզուրցիներին, իսկ այստեղից էլ՝ լուր հասցրել Արցախ:

1919 թ. սեպտեմբերի 20-ին Քուրք-Քաթարական ուժերը հարձակման անցան Խոզնավար, Բայանդուր և Տեղ գյուղերի ուղղությամբ: Մեկօրյա կատաղի մարտերից հետո զավթիչները պարտված նահանջեցին: Նրանց օգնելու ուղարկվեցին Շուշում և Խանքենդում (այժմ՝ Ստեփանակերտ) կուտակված մուսավաթական ուժերը: Սրկորոզ հարձակման հրամանատար նշանակվեց Շիխլինսկին: Նրա առաջ խնդիր էր դրված գավառը ճեղքել, բաժանել երկու մասի, արյունալի հաշվհարդար տեսնել Գորիսի շրջանի, ապա՝ Զանգեզուրի մնացած մասի հայ բնակչության հետ, նվաճել ամբողջ Զանգեզուրը, ապա Շարուր-Գարալագյալը՝ Նախիջևանի հետ միասին ու հասնել Քուրքիա: Շիխլինսկին հարձակման հրաման արձակեց նոյեմբերի 5-ին: Հայ մարտիկները մարտնչում էին հերոսաբար: Չորս օրից հետո թշնամին հետ շարժվեց գլխովին շախչախված: Եվ այսպես, Ադրբեջանի փորձերը՝ զենքի ուժով նվաճել Զանգեզուրը և ճզմել Արցախի հայությանը, վերջացան անհաջողությամբ:

1919 թ. նոյեմբերի 23-ին Քիֆլիսում Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև ստորագրված համաձայնագրով զազարեցվեցին ռազմական գործողությունները և պայմանավորվածություն ձևաք բերվեց տարածքային հարցերի վերաբերյալ վեճերը լուծել խաղաղ բանակցությունների միջոցով: Հետևեց հերթական նենդ քայլը. իբրև հարաբերությունների բարելավման

միջոց՝ Սուլթանովը Ադրբեջանի կառավարության անունից Ղարաբաղի հայոց Ազգային խորհրդին առաջարկեց Արցախի ամբողջ հայությանը փոխադրել Նախիջևան, իսկ Նախիջևանի Քուրք-Քաթարական բնակչությանը՝ Ղարաբաղ: Սուլթանովը այդ առաջարկը հիմնավորում էր նրանով. որ «Ղարաբաղը կապված է Ադրբեջանի հետ, իսկ Նախիջևանը՝ Հայաստանի...»⁷¹: Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը կտրուկ մերժեց այդ առաջարկը:

Մուսավաթական պարագլուխները շարունակում էին փայփայել Արցախն ու Զանգեզուրը նվաճելու ծրագիրը: Գործելով քեմալական Քուրքիայի թելադրանքով, նրանք կրկին ու կրկին դիմում էին ահաբեկման և շարժերի քաղաքականությանը: Մի քան օրվա ընթացքում Խանքենդում, Ասկերանում և Շուշի-Սվլախ խճուղու վրա «Ադրբեջանի զորքերը և կազմակերպված բանդաները կոտորեցին 400-ից ավելի անմեղ հայերի», — վկայում է դեպքերի ժամանակակից Հարություն Քումյանը⁷²: Մեկ ուրիշ ժամանակակից՝ Արրամ Կիսիբեկյանը, այդ դեպքերի առթիվ գրել է. «Ադրբեջանի կառավարությունը չէր կարողանում մոռանալ Զանգեզուրի շարքը և որոշել էր կրկին փորձել իր ուժերը, սրի համար նա որոշեց իր թույլ տված «սխալը» վերացնել՝ միանգամայն ապահովվելով Լեռնային Ղարաբաղից: Ադրբեջանից զորքերի պարտվելու ամենագլխավոր պատճառներից մեկը նա համարում էր Լեռնային Ղարաբաղը»⁷³: Իրոք, այն օրերին, երբ Զանգեզուրի հայությունը կենաց ու մահու մարտեր էր մղում Քուրք-Քաթարական վանդալների դեմ, Արցախի հայ ազատագրական շոկատները շարունակ հարձակումներ էին գործում ընդդեմ մուսավաթական այն ուժերի, որոնք գնում էին դեպի Զանգեզուր, փակում էին հանապարհները, կասեցնում շարժումը, պարտիզանական պայքար էին ծավալում ռազմավարական կետերում տեղադրված զորամասերի դեմ և այլն:

1919 թ. նոյեմբերի 10-ին տեղի ունեցած Ղարաբաղի հայության 7-րդ համագումարի կողմից ընտրված հանձնաժողովի և Ազգային խորհրդի համատեղ խորհրդակցությունը քննարկեց Զանգեզուրի հարցը և որոշեց հնարավոր բոլոր միջոցներով օգնել զանգեզուրցիներին ու գյուղացնել նրանց պայքարը:

1920 թ. փետրվարից սկսած Արցախական աշխարհի գլխին սկսեցին թանձրանալ ու ամպեր: Շուշի են ժամանում Նուրի փաշան և գեներալ Նավրուզովը: Ադրբեջանի կառավարությունը նրանց պարտավորեցնում է

71 22 9948, ք. 314, ց. 1, գ. 24, ք. 151.

72 Տե՛ս Մատենագրան..., մաս 11, էջ 90.

73 22 9948, ք. 314, ց. 1, գ. 24, ք. 163.

գործել էլ այն մասշտաբով և ենթարկել տալ Ղարաբաղ-Չանգեզուրը, Հայաստանի կառավարությունը բողոք է ներկայացնում Անդրկովկասում գտնվող դաշնակից պետությունների հրամանատարությունը և պահանջում միջոցներ ձեռնարկել ու փակել Ադրբեջանի զավթողական քաղաքականության ճանապարհը: Ադրբեջանի կառավարությունն էլ իր հերթին պահանջներ է ներկայացնում Հայաստանի կառավարությանը: Եվ ի՞նչ երկու կառավարությունների թղթապանակներն օր օրի հարստանում են իրար մեղադրող և իրար հակասող փաստաթղթերով:

1920 թվականի գարնան շեմին վիճակն ավելի է ծանրանում Արցախում: Սուլթանովն իր կառավարության անունից մի վերջին անգամ Ղարաբաղի հայոց Ազգային խորհրդից պահանջում է վերջնականապես վճռել Ադրբեջանին ենթարկվելու հարցը: Նրան պատասխանելու համար Ազգային խորհուրդը որոշում է հրավիրել նոր՝ 8-րդ համագումար: Այն տեղի է ունենում փետրվարի 28-ից մինչև մարտի 5-ը Վարանդայի Շոշ գյուղում: Համագումարը խիստ գատապարտեց արցախահայությանը դեմ մուսավաթական Ադրբեջանի ստնձգությունները և պահանջեց ճշտորեն իրագործել օգոստոսյան համաձայնագիրը, երկրամասում վերջ տալ կոտորածներին, այլապես «նման դեպքերի կրկնությունը կստիպի լեռնային Ղարաբաղի հայությանը իրենց կյանքն ու պատիվը պաշտպանելու համար դիմել համապատասխան միջոցների»⁷⁶, Համագումարը լիովին արտահայտվեց մայր Հայաստանի հետ վերամիավորվելու օգտին: Արցախի հայությունը այլընտրանք չունեի:

Ադրբեջանի կառավարությունը խիստ դժգոհ էր Ղարաբաղի հայության ութերորդ համագումարի որոշումներից: Սուլթանովը և նրա տերերը հասկանալով, որ ահաբեկումով ոչնչի չեն հասնում, վճռեցին Արցախ-Չանգեզուր հարցը լուծելու համար անհապաղ բնաջնջել արցախահայությունը: Բաքվից համապատասխան ցուցումներ ստանալով, նրանք սկսեցին տենդազին պատրաստություններ տեսնել: Նախ ամրացրին Շուշին և Խանքենդ ավանը: Մուսավաթական զորամասերը գրավեցին Ասկերանի անցուղին և դրանով իսկ ապահովեցին Ադրբեջանի կապը Շուշիի հետ: Սուլթանովը փորձեց զորք մտցնել նաև Զիվանշիրի Ավան Յուզբաշյանի կալվածքը՝ Մարգուշավան: Երջանի հայկական գյուղերի 86 ներկայացուցիչներ հավաքվելով Մարտակերտում, միաձայն որոշում ընդունեցին մերժել Ադրբեջանի այդ անօրեն պահանջը, որը կոպտորեն խախտում էր

օգոստոսյան համաձայնագրի 16-րդ կետը: Սուլթանովի պահանջով նորանոր զորամասեր էին կենտրոնացվում ոչ միայն Զիվանշիրի սահմաններում, այլև Ասկերանում, Խանքենդում, Շուշիում, Կարյազինոյում, Զեբրայիլում, Աղզամում և այլուր:

Նախապատրաստվում էին նաև արցախցիները: Հայաստանից այստեղ եկած արցախցի գործիչները կազմակերպեցին ինքնապաշտպանության ջոկատներ, որոնց շտաբը տեղավորված էր Վարանդայի Սարուշեն գյուղում: Այստեղ լուր է ստացվում, որ Ադրբեջանի զինված ուժերը պատրաստվում են մուսուլմանական ամանորի գիշերը (մարտի 23-ին) ընդհանուր հարձակում սկսել Արցախի դեմ: Անհրաժեշտ էր նախապատրաստվել դիմադրության: Սակայն զգացվում էր ռազմամթերքի և անդամթերքի խիստ պակաս: Սուլթանովը պատվիրում է Շուշի քաղաքի մուսուլման բնակիչներին պատրաստ լինել և սպասել իր ազդանշանին՝ քաղաքի հայկական մասը հրդեհելու և ավերելու համար:

Արցախի դեմ ադրբեջանական ուժերի հարձակումը սկսվեց 1920 թ. մարտի 22-ի երեկոյան: Գանձակից մինչև Մուսուլմանյար-Չանգեզուր տեղի էին ունենում պատերազմական գործողություններ: Մուսավաթական զինված ուժերը թուրք սպաների հրամանատարությամբ փորձեցին Թարթառի ուղղությամբ ներխուժել Զրաբերդի շրջանը: Զիվանշիրի հայ պաշտպանները դիմադրում էին հերոսաբար և հետ շարտեցին թշնամուն: Զրաբերդը մնաց անառիկ:

Մուսավաթական բանակի հիմնական ուժերը կենտրոնացվել էին Աղջամ-Ասկերան-Խանքենդ-Շուշի խճուղու և Քիրս-Տուսի-Խժարերդ ուղղություններով: Այստեղ առանձնապես կատաղի էին գործում Սուլթանովի կազմակերպած քրդական «համիդիե» ջոկատները:

Գանձակեցի Դալի Ղազարի ջոկատը, որն ուներ 350 զինվոր և ընդամենը երեքօրյա ռազմամթերք ու սննդի պաշար, մարտի 27-ին և 29-ին Քյաթուկ գյուղի կողմից անընդհատ գրոհում է հակառակորդի ամրացած ուժերի վրա: Ասկերանի ուղղությամբ գործող հայկական զորքերի շտաբի պետ Հարություն Քումյանը հետագայում գրում է. «Ասկերանի ուղղությամբ թշնամին նետել էր 30 հազարից ոչ պակաս կանոնավոր և անկանոն ուժեր: Հայերը կոպում էին 300 կմ ավելի երկարությամբ սահմանի ամբողջ տարածության վրա»⁷⁶: Այդ օրերին Ասկերանի ռազմաճակատում գործող զորամասերի պարենավորման գործը հիանալի էր կազմակերպում Մարտիրոս Արզումանյանը:

Ապրիլի 2-ի կռիվները Ասկերանի ճակատում իրենց թափով և կատա-

⁷⁴ Նույն տեղը, ք. 200, ց. 1, գ. 249, Բ. 139.
⁷⁶ «Հայրենիք», 1923, № 11, էջ 814.

⁷⁶ Մատենադարան..., III մաս, էջ 21:

զուժյամբ գերազանցեցին նախորդ օրերի կոնվենտները: Բայց ահա ապրիլի 3-ը դարձավ ապստամբ Արցախի համար ու օր: Քշնամին իր գերազանց ուժերով ճեղքեց ճակատը և շարժվեց դեպի Շուշի: Արցախը բաժանվեց երկու մասի՝ Վարանդա, Դիզակ և Խաչնն, Զրաբերդ և Գյուլիստան: Աղբյուրները հաստատ ուրոշել էր այս անգամ ամբողջ Արցախն առնել իր զենքի տակ, ճգնել հայ բնակչությանը, ապա զավթել Զանգեզուրը, իսկ կարմիր բանակի արշավանքի դեպքում ամբողջ ալյուտեղ ու դիմադրություն ցույց տալ:

Դալի Ղազարը խնդրում է իրեն փամփուշտ հասցնել: Քյաթուկ բերվեցին դեռևս 1918 թ. հոկտեմբերին Մամնայի ճակատամարտում թուրքերից խլված երկու հրանոթները: Փորձված հրետանավոր Գասպարի դիպուկ կրակոցները անակնկալի բերեցին թշնամուն: Աղբյուրները նորանոր ուժերով համալրում էր գործող բանակը: Այդ օրերին Ղարաբաղի հայության դեմ հանված մուսավաթական կանոնավոր ու անկանոն զինված ուժերի ընդհանուր թիվը հասնում էր մի քանի տասնյակ հազար մարդու: Դալի Ղազարը կորուստներ շտալու համար իր շոկատին հրամայում է նահանջել, իսկ ինքը մնում է և կռվում մինչև վերջին փամփուշտը, որով վերջ է տալիս իր կյանքին:

Խանքենդի ուղղությամբ հերոսաբար կռվում էին գնդապետ Զ. Մեսյանի 400 զինվորները: Մեսյանին օգնում էին Ալեքսան Դալին և սպա Լալայանը: Նրանք գրավում են Խանքենդը, շրջապատում զորանոցները և զինաթափ անում աղբյուրների ասկյարներին:

Դիզակի ազդեցականությամբ հայ պաշտպանների հրամանատարն էր Հովակ Ստեփանյանը: Նրա օգնականն էր Սասունցի Մանուկը: Նրանք մոտ 450 զինվորներով կարողանում են ճանապարհ բացել դեպի Զանգեզուր՝ դուրս գալով շրջափակումից:

Այդ օրերին Արցախ աշխարհի ամենաողբերգական իրադարձությունները տեղի ունեցան Շուշի քաղաքում: Սուլթանովն այտուեղ, որ դարձրել էր իր աթոռանիստը, նախապատրաստվում էր մեծ շուքով նշելու 1920 թվականի նոյրոնգ-բայրամը՝ ամանորը: Զորահանդեսին մասնակցելու համար Շուշի բերվեցին բավական թվով զորամասեր: Այստեղ էին եկել նաև մոտակա շրջաններից թաթարների ներկայացուցիչները և թուրք սպաներ: Սուլթանովը յուր ստանալով, որ քաղաք է թափանցել հայկական մի շոկատ-և փորձել ասկյարներից զենք խլել, հրամայում է «սրի ու հրի» մատնել հայկական քաղաքամասը: Մահճեղական մոլորանդ խուժանք ասկյաների գլխավորությամբ թափվում է քաղաքի հայկական թաղամասերը, հրդեհում, կոտորում բնակչությանը: Այդ սարսափելի օրը՝

մարտի 23-ին, սպանվում են հազարավոր տղամարդիկ, կանայք, երեխաներ: Փրկվածները ցած իջած մատախուղի քողի տակ փախչում էին դեպի Վարանդա և Դիզակ: Այս վայրերում բնակչության մեծ կուտակումների և շրջափակման պայմաններում սով և տարափոխիկ հիվանդություններ են առաջանում, որոնք մարդկային շատ կյանքեր խլեցին: Նրանք, ովքեր շհասցրին փախչել Շուշիից, գերվեցին և հանձնվեցին ասկյարների ուժակին: Թիֆլիսում տպագրվող «Ալոլո» թերթը պատմում է. «Քաղաքի հայկական մասում շի մնացել քարք քարի վրա: Մուսուլմանական խուժանք մարտի 24-ին (պետք է լինի 23-ին— Ղ. Ա.) ներս է խուժել այդ մասը և սկսել սպանել հայ բնակիչներին... Քաղաքի հայկական մասը մարտի 24-ի երեկոյան ներկայացնում էր իրենից կրակի մի ծով: Ամենուրեք լսվում էին ճիչեր, հառաչանքներ և լաց... Հայկական մասից ոչինչ չի մնացել... Ճանապարհներին փռված են սպանվածների դիակներ»⁷¹: Այդ օրերին Շուշիում զոհվեցին Ալեքսանդր Սատուրյանը (Ռուբինի), Արցախի թեմի առաջնորդ Վահան Եպիսկոպոսը, բժիշկ Յարամիշյանը, բանաստեղծներ Մ. Զանումյանը, Փիրզանյանը, ուսուցիչներ Թավրիզյանը, Տեր-Գաբրիելյանը, մտավորականության և մշակույթի շատ ներկայացուցիչներ: Ոչ ստույգ տվյալներով զոհվածների թիվը հասնում էր տասը հազարի: Քաղաքում մնացած հայերին ջրում են թաթարական քաղաքամասը, շոկում երեխաներին, կանանց ու ծերունիներին, ոմանց էլ տանում բանտ: Այդ գեհնեի ականատես Կոստանդին Հարությունյանը պատմում է, որ բանտում իրենց շին կերակրում, ծեծում էին ու բռնությունների դիմում⁷²:

Այդ վանդալիզմի մասին ահա թե ինչ են պատմում իրենք՝ թաթար ասկյարները իրենց հարազատներին գրած նամակներում: Նրանցից մեկը ապրիլի 8-ին Շուշիից գրում է մորը. «Աղդամից դուրս եկանք և մինչև Շուշի-ղալան գրավեցինք, ինչքան հայերի գյուղեր կային՝ այրեցինք ու իրենց էլ կոտորեցինք... Շուշի-ղալայում ինչքան հայեր կային՝ կոտորեցինք, կանանց էլ բանտարկեցինք, որոնց շատ նեղություններ էինք տալիս»⁷³: Արխիվային այդ նույն փաստաթղթում մեջ է բերվում մեկ ուրիշ նամակ. ասկյար Իսմայիլ Ալմանդանբեկովը Բաքվում գտնվող եղբորը գրում է. «Տեսածդ էրմանիստանը (խոսքը վերաբերում է Շուշիի հայկական մասին— Ղ. Ա.) այրվում է, հինգ կամ տասը տուն պահեցին: Հազարից ավելի հայեր գերի բռնվեցին, տղամարդկանց բալորին կոտորե-

⁷¹ «Слово». 16 апреля 1920 г.

⁷² Տե՛ս 22 ԳԳԿԱ, ք. 314, ց. 1, գ. 33, ք. 228—229.

⁷³ Նույն տեղը, ք. 200, ց. 1, գ. 563, ք. 113.

ցին, մինչև անգամ ավետարանը, խալիֆին (եպիսկոպոսին)... նշանավոր հայերին սպանելուց հետո գլուխները կտրում, բազարներում պտտեցնել էին տալիս⁸⁰: «Այս կողմերում այլևս ոչ մի հայ չեք գտնի, — շարունակում է նամակագիրը, — և ոչ էլ այնպիսի թուրքի կարող եք հանդիպել, որ հարյուր հազարից պակաս թալան բերած չլինի... Այս ժամին զորքը, թնդանոթները, գնդացիները, խալիֆը (նկատի ունի խալիլ փաշային — Ղ. Ա.)՝ բոլորն այստեղ են, մտադիր են Գորիսի կողմը գնալ, տեսնենք էն կողմն ինչպես է լինում...»⁸¹:

Հայաստանի կառավարությունը վճռեց անհապաղ օգնության հասնել արցախահայությանը: Նա նախ՝ դաշնակից պետությունների ներկայացուցիչներին հանգամանորեն տեղեկացրեց Արցախում տիրող ընդհանուր վիճակին: Այնուհետև՝ Ջանգեզուրում գտնվող հայկական զորամասերին կարգադրեց պատրաստվել Արցախ մտնելու:

Դաշնակից պետությունների ներկայացուցիչներին միջնորդությամբ Քիֆլիսում շտապ կերպով հարվիրվեց Անդրկովկասի երեք հանրապետությունների կոնֆերանս, որը հիմնականում քննության առավ հարևան հանրապետությունների սահմանների, մասնավորապես Արցախի հարցը: Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարությունը հենց սկզբից ձգտում էր ձախողել կոնֆերանսը, անգամ փորձում էր դաշնակից պետությունների ներկայացուցիչներին կողմից ստեղծված հանձնաժողովին թույլ չտալ Արցախ մտնելու: Այլևս հապաղելը կլինեք դավաճանություն Արցախի հայության հանդեպ: Եվ ահա Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կարգադրությամբ 1920 թվականի ապրիլի 14-ին Ջանգեզուրի կողմից Արցախի Վարանդա գավառը մտան Գրոյի (Գրաստամատ կանայան), իսկ Ղափանի կողմից Գիզակ մտան Նժդեհի (Գարեգին Տեր-Հարությունյան) զորամասերը: Արցախահայությունը հայ ազատարարներին ամենուր դիմավորում էր ցնծությամբ, ամեն ինչում աջակցում նրանց: Եվ այսպես՝ երկար պայքարից ու տառապանքներից հետո Արցախը վերամիավորվեց մայր հայրենիքի հետ: Նահանգապետ Սուլթանովը չփորձեց դիմադրություն ցույց տալ Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերին՝ գերադասելով իր ասկյարներով շրջափակված մնալ Շուշիում:

Այդ օրերին, կազմվեց Արցախի ժամանակավոր կառավարություն, որի կազմի մեջ մտան տարբեր կուսակցությունների ներկայացուցիչներ:

Կառավարությունն իր առաջին իսկ նիստում, որ տեղի ունեցավ 1920 թ. ապրիլի 23-ին, քննարկելով արցախահայության կողմնորոշման

հարցը, որոշեց պաշտպանել Արցախը մայր հայրենիքի հետ վերամիավորելու երկրամասի հայ բնակչության արդարացի պահանջը: Աշխատանքի և երկրագործության բաժանմունքի վարիչ Արշավիր Քամայանը իր ելույթում ասաց. «Ներկա պահին Ղարաբաղի հայության ձգտումը հայկական կողմնորոշումն է. երբեք և ոչ մի դեպքում Ադրբեջանի հետ կապ ստեղծելու խնդիր այլևս չի կարող լինել»: Ներքին գործերի վարիչ Աստ-վածատուր Ավետիսյանն իր ելույթում ընդգծեց, որ «հայկական կողմնվածատուր Ավետիսյանն իր ելույթում ընդգծեց, որ «հայկական կողմնորոշումը պետք է բացարձակապես հայտարարվի, նույնիսկ այն դեպքում, երբ ուսական մեծ բանակը (հետորը նկատի ունի 11-րդ բանակը — Ղ. Ա.) կարշավի Կովկաս: Նրա առաջ էլ պիտի դրվի այդ պահանջը... Մեր ժողովրդի կողմնորոշումը պետք է պարզ լինի. նույնիսկ սոցիալիստական կարգերի միջոցին Ղարաբաղը և Ջանգեզուրը Հայաստանի հետ պետք է լինեն»: Ահա և տողեր արդարագատության վարիչ Նիկոլայ Իսախանյանի լինելից. «Ղարաբաղի հայության ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու միակ միջոցը Հայաստանն է...»: Հարություն թումյանը պահանջեց, որ «Ղարաբաղը կառավարվի Ազգային խորհրդի միջոցով, ունենալով Հայաստանի կառավարության բոլոր մարմինները»⁸²:

Ապրիլի 25-ին Վարանդայի Քաղավարը գյուղում հրավիրված Ղարաբաղի հայության 9-րդ համագումարը միաձայն ընդունեց և հռչակեց հետևյալ որոշումը.

1. Չեղյալ հայտարարել արցախահայության 7-րդ համագումարի անու-նից Ադրբեջանի կառավարության հետ կնքված ժամանակավոր համա-ձայնությունը՝ ելնելով այն բանից, որ այն խախտվել է Ադրբեջանի զոր-քերի կողմից Շուշիում և գյուղերում հայ բնակչության դեմ կազմակերպ-ված հարձակմամբ:

2. Հռչակել լեռնային Ղարաբաղի միացումը Հայաստանի Հանրապե-տությանը որպես նրա անբաժան մաս:

3. Խնդրել Հայաստանի Հանրապետության Մոսկվայում գտնվող պատ-վիրակությանը՝ համագումարի որոշման մասին հայտնել Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությանը⁸³:

Ավագ է պարզ ու հստակ:

Այդ օրերին ժամանակավոր կառավարության կողմ համագումարներ կ ժողովներ էին տեղի ունենում Արցախի գավառներում, գավառակներում և գյուղերում: Ապրիլի 27-ին Զիվանշիրի ներքին և վերին մասերի հայկա-

⁸⁰ Նույն տեղը:

⁸¹ Նույն տեղը:

⁸² Փաստաթուղթ N 12:

⁸³ ՅՆՆ 22 ՊԳԿԱ, ք. 200, ց. 1, գ. 581, ք. 98:

կան գյուղերի 86 ներկայացուցիչների մասնակցությամբ տեղի ունեցած ժողովն արձանագրեց, որ Ադրբեջանի կառավարությունը կոպիտ կերպով խախտել է Ղարաբաղի հայության 7-րդ համագումարի ընդունած համաձայնագիրը: Այսպես, մուսավաթական զինված ուժերի և մուսուլմանական բնակչության ձեռքով վերվել են 3000 բնակիչ ունեցող Մարգուշավան, Մարաղա և այլ գյուղեր: Հետևապես շիվանշիրցիներն իրենց իրավունք են վերապահում շրջունել Ադրբեջանի իշխանությունը⁸⁴, Երկու օր անց՝ ապրիլի 29-ին՝ Ադրբեջանում խորհրդային կարգեր հաստատվելու հենց հաջորդ օրը: Մարտակերտում հրավիրված խաչների, Զրաբերդի Գյուլիստանի հայ գյուղացիության համագումարը միաձայն որոշեց արեղունել Հայաստանի Հանրապետության կողմնորոշումը և ոչ մի դեպքում և ոչ մի պայմանով չենթարկվել Ադրբեջանի... կառավարությանը⁸⁵:

Արցախի ժամանակավոր կառավարությունն իր նիստում բազմիջանդարառանալով կողմնորոշման հարցին՝ միշտ էլ հանգել է այն եզրակացության, որ «երբեք և ոչ մի պայմանով» հնարավոր չէ «գտնվել Ադրբեջանի սահմաններում» և որ արցախահայությունը «պետք է միանա ընդհանուր հայությանը՝ կազմելով Հայկական Հանրապետության անբաժան մասը»: Արցախը պաշտոնապես ընդունում է Հայաստանի Հանրապետության դրոշմ, զինանշանը, հիմնը, դրամը: Նիստերից մեկում որոշվում է Արցախը ենթարկել Զանգեզուրի նահանգապետությանը և այսպիսով՝ Արցախն ու Զանգեզուրը միասին կազմեն Հայաստանի Հանրապետության մի մասը:

1920 թ. ապրիլի 28-ին Ադրբեջանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո, ապրիլի 29-ին և 30-ին, հեղկոմների ստեղծվեցին Շուշիում, Կարյազինոյում, Աղզամում և այլուր: Կարմիր բանակի զորամասերի մոտենալը Արցախի սահմաններին Սուլթանովին ստիպում է դիմակավորվել: Ապրիլի 29-ին նա ստեղծում է Ղարաբաղի հեղկոմ և իրեն հռչակում նրա նախագահ, Դա խոր զայրույթ առաջացրեց արցախահայության շրջանում: Սուլթանովի դիմակը պատռելու նպատակով Արցախի աշխատավորների անունից հեռագրեր են ուղարկվում Վ. Ի. Լենինին և Ադրբեջանի հեղկոմի նախագահ Ն. Նարիմանովին: Մայիսի 14-ին լուծարքի ենթարկվեց Սուլթանովի հիմնած հեղկոմը և նրա փոխարեն ստեղծվեց նոր հեղկոմ, իսկ Սուլթանովը ձերբակալվեց և տարվեց Բաքու: Քվում էր, թե հայության այդ դահիճը կենթարկվի արժանի պատժի: Սակայն Ադրհեղկոմի նախագահ Նարիման Նարիմանովի միջնորդությամբ նա ազատվեց

բանտից և ապահով տեղափոխվեց Պարսկաստան, որտեղ շարունակեց իր հակահայ և հակախորհրդային գործունեությունը:

Մարդիկ սպասում էին, որ Ադրբեջանում խորհրդային կարգերի հաստատումով վերջ կտրվի Արցախի և Զանգեզուրի նկատմամբ Ադրբեջանի զավթողական քաղաքականությանը: Բայց այդպես չեղավ. արցախահայության գոյամարտը թևակոխեց նոր ու թերևս ավելի զժվարին շրջան: 1920 թվականի ապրիլի 30-ին խորհրդային Ադրբեջանի արտաքին գործերի ժողովոմ Մ. Հուսեյնովը Հայաստանի կառավարությանն է հղում հետևյալ հեռագիրը. «Ադրբեջանի խորհրդային Հանրապետության բանվորագյուղացիական կառավարությունը, հանձինս հեղափոխական կոմիտեի, պահանջում է՝ նախ մաքրել ձեր զորքերից Ղարաբաղի ու Զանգեզուրի տարածքը, երկրորդ՝ քաշվել դեպի ձեր սահմանները, երրորդ՝ դադարեցնել ազգամիջյան կոտորածները: Հակառակ դեպքում Ադրբեջանի Սոցիալիստական խորհրդային Հանրապետության հեղափոխական կոմիտեն իրեն կհամարի Հայաստանի Հանրապետության հետ պատերազմական դրության մեջ: Վերջնագրի պատասխանի համար տրվում է երեք օր ժամանակամիջոց»⁸⁶: Մեկ օր անց Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարի անունով ստացվում է երկրորդ վերջնագիրը, որի տակ ստորագրել էին Օրջոնիկիձեն, Կիրովը, Մեխոնոշինը և Լեանդովսկին:

Ցավալի է նշել, որ ազգերի ինքնորոշման իրավունքը հռչակած քաղաքական գործիչները առաջին իսկ պատեհ առիթով չեն զլանում անտեսել այդ իրավունքը: Այդ մասին է վկայում նրանց վերջնագիրը: Այնտեղ մասնավորապես ասված էր. «...ԻնՅՍՄՀ անունից Հայաստանի կառավարությանն առաջարկում ենք անհապաղ դադարեցնել ամեն տեսակի ռազմական գործողությունները խորհրդային Ադրբեջանի տարածքում և ձեր զորքերը դուրս բերել նրա սահմաններից: Դա պետք է կատարվի այս առաջակությունն ստանալուց հետո՝ քսանչորս ժամվա ընթացքում: Հակառակ պարագայում այն կիրագործվի Թուաստանի կարմիր բանակի ուժերով, և դրա հետևանքների համար, ողջ պատասխանատվությունն ընկնում է Հայաստանի կառավարության վրա»⁸⁷:

Սկ այսպես, սույն վերջնագրով Հայաստանի Հանրապետությունից պահանջվում է հայկական զորքերը, որոնք պաշտպանում են ինքնորոշման իրավունքով մայր երկրին միացած Արցախը, դուրս բերել «Ադրբեջանի սահմաններից»: Նշանակում է, Արցախը առանց այլևայլության ուրիշ տարածք է նկատվում:

84 Տե՛ս նույն տեղը, գ. 563, ք. 192.
85 Փաստաթուղթ N 13:

86 22 ՀՓՀԿԳԱ, ք. 4033, ց. 3, գ. 4, ք. 1:
87 22 ԳԳԿԱ, ք. 276, գ. 1, գ. 218, ք. 137:

Աղբրեջանի խորհրդային կառավարությունն իր հերթին մայիսի 8-ին
Հայաստանի կառավարությանն ուղղած ռազիոհեռագրով կտրուկ պա-
հանջում է հայկական զորամասերը դուրս բերել Ղարաբաղի սահման-
ներից: Հայաստանի կառավարությունը պատասխան հեռագրով հայտա-
բարեց, որ Աղբրեջանի կառավարությունը ստանհարում է Ղարաբաղի և
Ձանգեզուրի աշխատավորների իրավունքներն ու կամքը: Հայաստանի
կառավարության այդ օրերից պահպանված մի շարք փաստաթղթերում
մերկացված է նորհրդային Աղբրեջանի կառավարության քաղաքականու-
թյունը, որը նպատակ ուներ ոչնչացնել Հայաստանի Հանրապետությունը
և իրագործել մուսավաթական Աղբրեջանի փայփայած ձգտումը՝ միանալ
Քուբրեյիին: Մայիսի 12-ին Հայաստանի Հանրապետության արտաքին
գործերի նախարարությունից Աղբրեջանի ժողովրդին և արտաքին գոր-
ծերի ժողովում Մ. Հուսեյնովին (պատճենը՝ Լենինին և Չիչերինին) ուղարկ-
ված համար 2898 պատասխանում ասված է. «...Ձեր կառավարության
հարձակումները Հայաստանի կառավարության դեմ ստիպում են հայտնել
Ձեզ, որ աղբրեջանական հեղաշրջման իսկական իմաստը ըմբռնված է
գնահատված է հայ ժողովրդի և նրա կառավարության կողմից ինչպես որ
հարկն է: Այդ հեղաշրջումը իբրև խանրեզական մուսավաթական կառ-
վարության փոփոխում, սոցիալիստական, հեղափոխության կառավարու-
թյան կողմից Աղբրեջանի պետական և քաղաքական կյանքում ըստ էու-
թյան ոչ մի փոփոխություն չի մտցրել: Այսպես կոչված սոցիալիստական
այդ կառավարության առաջին քայլն ուղղվեց Ղարաբաղի և Ձանգե-
զուրի հայ աշխատավոր գյուղացիությանը Աղբրեջանի իշխանությանը
ենթարկելուն, հակառակ ժողովրդի կամքին: Հայաստանին ուղղված վերջ-
նագիրը ձեր կառավարության հաստատման երկրորդ օրն իսկ իր ազդեցի-
կությունով ոչ մի բանով չի տարբերվում մուսավաթական կառավարու-
թյան նման նոտաներից: Եթե նկատի առնենք նաև Ձեր կառավարության
և տաճկական իմպերիալիզմի ղեկավարներ Մուստաֆա Քեմալի... ձեր
երկրի պետական կյանքի կազմակերպողներ էնվեր, Խալիլ և Նուրի փա-
շաների միջև գոյություն ունեցող կապն ու դաշինքը, այն փաշաների,
որոնք իրենց արատավորել են Տաճկաստանում ու կովկասում կազմա-
կերպված հայկական սարսափելի կոտորածներով, այն ժամանակ բնա-
կան կլինի, որ Հայաստանի կառավարությունը չի կարող Աղբրեջանի
այժմյան կառավարությանը համարել ղեմնկրատական ու սոցիալիստա-
կան... Ձեր նոտայում հիշելով Հայաստանի կողմից մուսուլման ազգա-
բնակչության հանդեպ գանազան տեղերում իբր թե կատարված բռնու-
թյունների մասին, բոլորովին չեք հիշում... այն մասնայական գազանու-

թյունների մասին, որ տեղի ունեցան Նուբիի, Արեշի, Գանձակի, Շամախու,
Ղարաբաղի և Գողթանի խաղաղ հայ ազգաբնակչության նկատմամբ»²⁸,
1920 թ. մայիսի սկզբին 11-րդ կարմիր բանակի 32-րդ հրաձգային
գիվիդիայի զորամասերը Եվլախից շարժվեցին գեղի Արցախ՝ առանց
հարցնելու արցախահայության կամքն ու ցանկությունը: Այդ օրերին
11-րդ կարմիր բանակի պատվիրակությունը Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի
գլխավորությամբ Վարանդայի Ղարաբաղազ գյուղում հանդիպում ունեցավ
Դրոյի հետ և կարողանալով պահանջել հայկական զորամասերը դուրս
բերել Արցախից: Դրա կանայանը պատասխանեց, որ այդ քայլը հակասում
է նորհրդային Ռուսաստանի հայտարարած ազգերի ինքնորոշման ըս-
կազմունքին: Արցախահայությունը վերամիավորվել է մայր հայրենիքի
հետ, իսկ հիմա հարց է գրվում նրան անշտանի ու միացնել Աղբրեջանին:
Ուշագրավ է նաև այն փաստը, որ այդ օրերին Արցախում տեղադրված
մուսավաթական նախկին բանակի գրեթե բոլոր առիչարներին, որոնք ար-
ցախահայության գեմ շատ վաշտազույցներ էին գործել, ընդունում էին
11-րդ բանակի շաբեբը՝ շատով վերահանգերձավորելով նրանց:
1920 թվականի մայիսի 12-ին Շուշի մտավ 11-րդ կարմիր բանակի
32-րդ գիվիդիայի 281-րդ գունդը՝ հրամանատար Աբուլաթովի և ղինկոմ
Գայլալովի ղեկավարությամբ: Մայիսի 18-ին Շուշի եկավ ինքը՝ Կովկաս-
յան ճակատի ռազմական խորհրդի նախագահ Մ. Կ. Օրջոնիկիձեն, որը կա-
տարվածի մասին մայիսի 22-ին Քաբվից հեռագրեց Վ. Ի. Լենինին:
Այսպիսով, 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարության կողմից
Արցախը հայտարարվեց նորհրդային Աղբրեջանի մասը: Դա լիովին
անարգարացի էր, ազգերի ինքնորոշման սկզբունքի կոպիտ խախտում:
Արցախի ժամանակավոր կառավարությունը որոշեց հրավիրել գա-
վառական համագումարներ և քննարկել ստեղծված իրադրության մեջ
արցախցիների կողմնորոշման հարցերը: Մայիսի 14-ին Հաղարտի գյու-
ղում տեղի ունեցած Վարանդայի շրջանային համագումարը խիստ քննա-
դատության ենթարկեց 11-րդ բանակի մուսաբից հետո Արցախում ստեղծ-
ված իրողությունները և հրաժարվեց ընդունել Արցախը Աղբրեջանի մաս
ճանաչելու վերաբերյալ 11-րդ բանակի հրամանատարության պահան-
ջը:
Տող գյուղում տեղի ունեցած Դիզակի շրջանային համագումարը
նույնպես դատադարանց Աղբրեջանի կառավարության և 11-րդ բանակի
հրամանատարության պահանջը և վճռեց Արցախի հետ կապված բոլոր

²⁸ Նույն տեղը, ք. 200, ց. 1, գ. 581, ք. 44-46.
²⁹ Յե՛ս Փաստաթուղթ № 15.

«խնդիրների լուծումը կատարել ոչ թե անշատ և առանձին, այլ Հայաստանի Հանրապետության հետ միասին»⁹⁰,

1920 թ. մայիսի 22-ին տեղի ունեցավ Ղարաբաղի ժամանակավոր կառավարության վերջին նիստը, որը քննարկեց Խորհրդային Ռուսաստանի նկատմամբ ունենալիք վերաբերմունքի հարցը: Արշավիր Քամալյանը հայտարարեց, որ Ղարաբաղում ստեղծված իրավիճակում գրուվյունը «թերևս կարողանան փրկել տեղական բուլճերիները՝ իշխանություն իրենց ձեռքը վերցնելով և Ղարաբաղը հայտարարելով Խորհրդային Ռուսաստանի մասը, այլ ոչ թե Ադրբեյջանի», Աստվածատուր Ավետիսյանը նշեց՝ «Քանի որ այլևայլ պայմաններ կապել են մեզ Հայաստանի հետ, մենք կարող ենք նրա հետ լինել: Այդ մասին պետք է հայտնի Խորհրդային Ռուսաստանին: Ժամանակավոր կառավարությունը խնդիր գրեց ամեն կերպ փրկել Արցախի աշխատավորների ֆիզիկական գոյությունը, միաժամանակ հայտարարեց, որ Արցախի հայությունը որոշել է երբեք և ոչ մի պայմանով իր բախտը չկապել նույնիսկ՝ Խորհրդային Ադրբեյջանի հետ՝ պատրաստ լինելով իրագործել քաղաքական այն հասարակարգը, որ ստեղծել է հեղափոխական Ռուսաստանը, շարունակելով իր ինքնապաշտպանությունն ավելի ուժեղացնել, մինչև կստեղծվի քաղաքական կայուն վիճակ»⁹¹,

Սակայն հանգամանքները այնպիսի զարգացում ստացան (Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչների երևալը, Հայաստանում բուլճերիկյան հեղաշրջման մասին տարածված լուրերը և այլն), որ Դրոյի զորամասերը ստիպված եղան մայիսի 25-ին թողնել Արցախը և Քիրո լեռան փեշերով վերադարձան Գորիս՝ ամբողջ զինանոցը և պարենի պահեստները թողնելով արցախցիներին:

Հաջորդ օրը Քաղավարդ գյուղում տեղի ունեցած Արցախի հայության 10-րդ համագումարը Լեռնային Ղարաբաղը հայտարարեց Խորհրդային, ստեղծեց հեղկոմ՝ Սաքո Համբարձումյանի նախագահությամբ: Մինչև հունիսի վերջը հեղկոմներ ստեղծվեցին Արցախի բոլոր գավառներում և գյուղերում:

Արցախահայության այն հույսը, սակայն, թե Խորհրդային կարգերի հաստատումը կնպաստի մայր հայրենիքի հետ Արցախի վերամիավորվելուն, շուտով հօգս ցնդեց: Խորհրդային Ադրբեյջանի քաղաքականության հիմնաքարը հանդիսանում էր մուսավաթական Ադրբեյջանի գործելակերպը, միայն այն տարրերով, որ այս նոր կարգերի օրոք

«ինտերնացիոնալիզմի» դրոշի տակ փրուն ճառեր ու կարգախոսներ էին արտասանվում: Հենց այդ ամենն ի նկատի ունենին, երբ Քիֆլիսի արցախցիների հայրենակցական ընկերության հանձնարարությամբ Սիմոն Փիրումյանը և Արամայիս Երզնկյանը 1920 թվականի հունիսի 9-ին Վ. Ի. Լենինին հղած նամակում հանգամանաբերն պատմում էին Արցախի քաղաքական և տնտեսական վիճակի, Ադրբեյջանի Խորհրդային կառավարության՝ Ղարաբաղին տիրանալու նկտրումների մասին: 24՝ որ Կուլությունների և բռնի միջոցներով, — գրում էին նրանք, — Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեյջանին միացնելու քաղաքականությունը մինչև այժմ եղել է Քուրքիայի, Անտանտի և մուսավաթի քաղաքականությունը: Նրանք խնդիր են դնում հնարավորություն տալ Արցախի գյուղացիությանը՝ «իր հայեցողությամբ կազմակերպելու կյանքը, աշխատավորներին տալ իսկական ինքնորոշում: Այդ գյուղացիության կամքից անկախ ամեն մի որոշում կդիտվի որպես բռնություն և կզրկի նրան ինքնորոշման այն իրավունքից, որը ծանր պայմաններում երեք տարի պաշտպանել է իր թշնամիներից»⁹²: Այդ պայթաբը չզաղարեց նաև հետագա տարիներին:

Հայտնի է, որ դեռևս 1919 թվականի հունիսի 3-ին 11-րդ կարմիր բանակի սազմական Խորհրդի անդամ Ս. Մ. Կիրովը՝ նշելով մուսավաթականների պահանջների անհիմն լինելը, Վ. Ի. Լենինին հաղորդում է, որ «հայկական մարզեր» Ղարաբաղն ու Չանգեզուրը չեն ճանաչում Ադրբեյջանի կառավարությունը»⁹³: Այդպես էր նաև հիմա՝ 1920 թվականի ամռանը, երբ արդեն Ադրբեյջանի Հանրապետության տարածքում Խորհրդային իշխանություն էր հաստատվել և Ղարաբաղ ու Չանգեզուր էին մտել 11-րդ բանակի գործառնները:

Ադրբեյջանի Հանրապետության ղեկավարները, ի դեմս հեղկոմի նախագահ Ն. Նարիմանովի, արտաքին գործերի կոմիսար Մ. Հուսեյնովի և ուրիշների, բռնել էին կեղծիքի, կուսակցական և պետական ղեկավարների մուրումնայն մեջ պցելու, հասարակական կարծիք «մշակելու» և Արցախի, Չանգեզուրի, Նախիջևանի և այլ տարածքների հայության նկատմամբ ուժ ու բռնություն գործադրելու քաղաքականություն: 1920 թվականի ամռանը Ն. Նարիմանովը Վ. Ի. Լենինին ուղարկած հեռագրում և նամակում վճռականորեն հայտարարում էր, թե Ղարաբաղը, Նախիջևանը և Չանգեզուրը, որոնք թուրք ինտերվենտները չեն կարողացել օկուպացնել, այսուհետև պետք է մտնեն Ադրբեյջանի կազմի մեջ: Հա-

⁹⁰ Փաստաթուղթ № 14.

⁹¹ Տճ՝ Փաստաթուղթ № 12.

⁹² 22 ՉԿԳԿՊԱ, ք. 1022, ց. 4, գ. 50, թ. 1—12.

⁹³ С. М. Киров. Статьи, речи, документы, т. I, М., 1936, ст. 144.

յաստանի Հանրապետության պատվիրակությունը Լ. Շանթի գլխավորությամբ 1920 թ. հունիսին ժամանեց Մոսկվա՝ բանակցելու Խորհրդային Ռուսաստանի հետ: Հուլիսին Լ. Շանթի պատվիրակության հետ Գ. Վ. Չիչերինի բանակցությունների ժամանակ Բաքվից Մոսկվա՝ Վ. Ի. Լենինի, Գ. Վ. Չիչերինի հասցեով (պատճենը՝ Վլադիկավկազ, Ս. Կ. Օրջոնիկիձեին) ուղարկված հեռագրում ասված է. «Ինչ վերաբերում է իբրև վիճելի Զանգեզուրին և Ղարաբաղին, որոնք արդեն մտել են Ադրբեջանի կազմի մեջ, վճռականորեն հայտարարում ենք, որ այդ շրջանները անվիճելիորեն այսուհետև ևս պետք է մնան Ադրբեջանի կազմում:

Զուլֆայի և Նախիջևանի շրջանները... ինչպես ուղղակիան տեսակետից, այնպես էլ Քուրբեյի հետ անմիջական կապի նպատակով պետք է գրավվեն մեր զորքերի կողմից և միացվեն Ադրբեջանին: Մեր կողմից մենք դաշնակցական կառավարության հետ ամեն մի բանակցություն համարում ենք ավելորդ, իսկ Քուրբեյի հայաստանի հարցը ձեր մտադրված ձևով՝ անժամանակ»⁹⁴. Այդ հեռագրի հեղինակներն էին Ն. Նարիմանովը, Բ. Մոլոտովին, Ա. Միկոյանը: Նեղը ընկած Գ. Չիչերինը ստիպված է լինում գրմել Ս. Օրջոնիկիձեին՝ խնդրելով, որ նա ազդի Ադրբեջանի ղեկավարների վրա և սանձի նրանց ախորժակը: Նարիմանովին ջերմորեն պաշտպանում է Խորհրդային Ռուսաստանի ազգությունների կոմիսար Ի. Ստալինը: Նա Ս. Օրջոնիկիձեին՝ ուղարկած հեռագրով ֆելադրում է իր կամքը. «Ե՛մ կարծիքն այն է, որ պետք է որոշակիորեն պաշտպանել կողմերից մեկին, տվյալ դեպքում, իհարկե, Ադրբեջանին՝ Քուրբեյի հետ միասին»⁹⁵.

Քուրբեյի կուսակցության և Խորհրդային պետության մի շարք գործիչներ (Ս. Կիրով, Ս. Օրջոնիկիձե, Գ. Չիչերին, Բ. Լեգրան, Ալ. Մյասնիկյան և ուրիշներ) արդարացիորեն գտնում էին, որ Ղարաբաղը, Զանգեզուրը, Նախիջևանը և ուրիշ մի շարք հայաբնակ տարածքներ պատմականորեն կազմում են Հայաստանի անբաժանելի մասը և, հետևապես, պետք է վերամիավորվեն նրա հետ: Այդ խնդրում համեմատաբար վճռական էր գործում Ռուսաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի կոմիսար Գ. Չիչերինը: Նա 1920 թվականի հունիսի 21-ին Վ. Ի. Լենինի այն հարցումին, թե «չի՞ կարելի արդյոք Նարիմանովի հետ գործն ավարտել խաղաղությամբ», պատասխանում է. «Ղարաբաղը բուն հայկական բնակավայր է»⁹⁶: Գրանից մի քանի օր առաջ՝ հունիսի 19-ին, Ս. Օրջո-

նիկիձեին ուղարկած հեռագրում Չիչերինը գրում է. «Ղարաբաղը, Զանգեզուրը, Շուշին, Նախիջևանը, Զուլֆայն չպետք է միանան ո՛չ Հայաստանին, ո՛չ էլ Ադրբեջանին, այլ պետք է գտնվեն ուսական օկուպացիոն զորքերի հսկողության տակ՝ այնտեղ ստեղծելով Խորհրդայիններ, քանի որ այլ վճիռը կձախողի խաղաղության մեր քաղաքականությունը»⁹⁷: Այդ տեսակետը արդարացնելու համար Չիչերինը հուլիսի 7-ին Հայաստանի արտաքին գործերի նախարար Ա. Օհանջանյանին ուղարկած հեռագրում գրել է. «Կատեղծվեն այնպիսի պայմաններ, որոնք հնարավոր կդարձնեն վիճելի տարածքային հարցերի հանգիստ ու անաշտ քննումը»⁹⁸:

Նարիմանովը պանթուրքական քաղաքականությունից հրաժարվելու միտում չունի: Գ. Չիչերինին մեղադրելով «անհուսալի խառնաշփոթ» ստեղծելու մեջ, 1920 թ. հուլիսին Վրաստանում Ադրբեջանի ներկայացուցչի հետ հեռախոսային խոսակցության ժամանակ պահանջում է անհրաժեշտ հարկադրական միջոցներ ձեռնարկել վիճելի մարզի հայ բնակչության նկատմամբ, որպեսզի նա կողմնորոշվի Ադրբեջանին միանալու օգտին: Այդ մասին շատ բնորոշ արտահայտվել է Հայաստանի Հանրապետության Բաքվի դեսպանը 1920 թ. օգոստոսի 9-ին իր կառավարությանն ուղարկած հաղորդագրության մեջ: Նա գրում է, թե Նարիմանովը «չունի նույնիսկ թաթի ցեղին հատուկ վարվեցողության եղանակը» և նա «շատ ակնհայտորեն երևան է բերում իր հակահայկական տրամադրությունը և չի աշխատում այդ թաթցնել քաղաքավարության, քոչի տակ: Նա շատ հաճախ մոռանում է, որ կոմունիստ է, իր ազգային թրքական պատկերը ցայտուն կերպով հրապարակ է հանում: Անշուշտ, մյուսները դրանից ավելի կոմունիստ և ինտերնացիոնալ չեն, բայց իրենց մերժումները և հակակրանքը այդքան ցինիկ կերպով չեն արտահայտում»⁹⁹:

Խորհրդային Ադրբեջանի նվաճողական քաղաքականությունը դատապարտելու և դրանք խափանելու նպատակով է, որ Գ. Չիչերինը 1920 թ. հունիսի 29-ին Լենինին գրել է. «Գործերի նոր վիճակը իր արտահայտությունը պետք է գտնի նաև Անդրկովկասի մեր պլաններում և մեզ ստիպի ավելի զգուշ վերաբերվել Օրջոնիկիձեին, Մոլոտովին, Նարիմանովին և այլոց հարձակողական պլաններին: Այդ բնկերները սկզբում ձգտում էին զենքի ուժով Խորհրդայինացնել Վրաստանն ու Հայաստանը և խիստ հիասթափվեցին, երբ մեր Կենտկոմը այդ մերժեց»: Արտաքին գործերի

⁹⁴ Ազր. ԽՍՀ 2266 94Ա, ք. 400, գ. 69, ք. 183:

⁹⁵ ЦГАОР СССР, ф. 130, оп. 4, д. 469, л. 142.

⁹⁶ Центральный партархив Октябрьской революции СССР (далее ЦПА ИМЛ), ф. 2, д. 1451, л. 2.

⁹⁷ Նույն տեղը, ք. 64, ց. 2, գ. 5, ք. 19:

⁹⁸ Նույն տեղը, գ. 11, ք. 13:

⁹⁹ ՀՀ 994Ա, ք. 200, ց. 1, գ. 4, ք. 17:

կոմիտարն այնուհետև նշում է, որ Նարիմանովը չի հրաժարվում Վրաստանի և Հայաստանի դեմ ուղղված հարձակողական տակտիկայից: «Այդ կոնֆլիկտի վերջին փուլը.— շարունակում է նա,— Ադրբեջանի կողմից պահանջներ ներկայացնելն էր հսկայական տարածքների նկատմամբ, որոնք մշտապես պատկանել են Հայաստանին և փաստորեն գտնվում են Հայաստանի Հանրապետության ձեռքում: Ադրբեջանի կառավարությունը պահանջ է ներկայացրել Ղարաբաղի, Զանգեզուրի և Շարուր-Գարալագյազի գավառների նկատմամբ՝ Նախիջևանի, Օրդուբադի և Զուլֆայի հետ միասին: Այդ տարածքի մեծ մասը փաստորեն գտնվում է Հայաստանի Հանրապետության ձեռքում»: Զիչերինը չի թաքցնում, որ Նարիմանովը ցանկանում է այդ տարածքները գրավել խորհրդային զորքերի միջոցով: Իրոք այդպես էլ եղավ. փաստորեն Արցախը զորագրավվեց 11-րդ բանակի կողմից: Արտաքին գործերի կոմիտարը գտնում է, որ չի կարելի «Հայաստանից վերցնել նրա տարածքի մի մասը և տալ Ադրբեջանին, այդ նշանակում է մեր արևելյան քաղաքականությանը տալ միանգամայն կեղծ բնույթ... Մասնավորապես Հայաստանի նկատմամբ նման քաղաքականությունն անուղղելի հարված կհասցնի կոմունիզմի գործին»¹⁰⁰:

Հուլիսի 9-ին Գ. Զիչերինը հեռագրում է Ս. Օրջոնիկիձեին. «Մեզ բազմիցս հայտարարում էին, որ իբր Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը մեր ժամանակավոր օկուպացիոն իշխանության տակ թողնելը, դրանք Ադրբեջանին տալու փոխարեն, կխորտակի խորհրդային իշխանությունը Բաքվում: Հաղորդեցեք պարզ ու կոնկրետ կերպով, թե բանը ինչումն է: Եթե բանը մասնաճակատի ազգայնամոլների զավթողական ձգտումները հովանավորելն է, ապա դա վատ քաղաքականություն է, այդ ուղու վրա մենք կնպաստենք սոսկ ազգայնական բնազդների զարգացմանը, կհավասարվենք մուսավաթականներին և դրանով իսկ կօգնենք նրանց...»¹⁰¹:

Այս և նման մի շարք անհրաժեշտ փաստեր ունենալով իր ձեռքի տակ՝ ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի քաղաքացիական 1920 թ. հուլիսի 7-ին ընդունեց մի որոշում, որը վերաբերում էր Կովկասում վարվող քաղաքականությանը: Այդ որոշում-հրահանգի 8-րդ կետով Կովկասում աշխատող կոմունիստներին պարտավորեցնում էին կարմիր բանակի զորամասերի կողմից զբաղեցրած տարածքների բնակչությանը բացատրել և համոզել, որ այդ միջոցառումը միայն ժամանակավոր բնույթ է կրում, որի նպատակն է կանխել ազգամիջյան կոտորածները և հավաստիացնում է, որ տարածք-

ների պատկանելության հարցը կլուծի խառը հանձնաժողովը, որը կզեկավարվի այդ տարածքների էթնիկական կազմի ցանկությանը¹⁰², Միանգամայն հստակ ու պարզ է ասված, որ կպաշտպանվի ազգերի ինքնորոշման սկզբունքը: Մնում էր միայն բարեխղճորեն իրազործել կարևոր նշանակություն ունեցող այդ որոշումը:

Սակայն Ադրբեջանի ղեկավարությունը՝ Ն. Նարիմանովի գլխավորությամբ, ի չիք դարձրեց այդ որոշում-հրահանգը: Օգտագործելով պրոպագանդայի բոլոր հնարավոր միջոցները՝ նա շանում էր այն համոզումը ստեղծել, թե իբր Ղարաբաղը հնուց ի վեր եղել է Ադրբեջանական տարածք և քանի որ տնտեսապես սերտորեն կապված է Գաշաալին Ղարաբաղի և Գանրապետության այլ շրջանների, մասնավորապես արդյունաբերական Բաքվի հետ, ապա անհնարին է այն անջատել Ադրբեջանից: Այդ նույնը պնդում է նաև պատմաբան Գ. Գուլիևը: Նա փորձում է հիմնավորել հանրապետության ղեկավարների հավակնությունները Ղարաբաղի նրկատմամբ և ուրիշ բան չգտնելով՝ մեջտեղ է քաշում նույն տնտեսական գործոնը: Գ. Գուլիևի կարծիքով նպատակահարմար չէ, որ Ղարաբաղը միանա տնտեսապես Թուրք զարգացած Հայաստանի հետ, քանի որ վերջինս անկարող կլինի օգնել ոտքի կանգնելու տնտեսապես քայքայված, ավերված Ղարաբաղին: Արդեն այն ժամանակ մեկդի հրելով ազգային ինքնորոշման իրավունքը՝ Գուլիևները առաջին գիծ են քաշում սոցիալական հարցերը: Իսկ երբ հարցը վերաբերում էր Նախիջևանին, այդ նույն սոցիալական հարցերը հետ էին մղվում, առաջ քաշելով երկրամասի բնակչության գերակշիռ մասի ազգային հատկանիշը:

1920 թ. օգոստոսի 10-ին (հիշեցնենք, որ դա Սևրի պայմանագրի ստորագրման օրն է) համաձայնագիր կնքվեց Խորհրդային Ռուսաստանի և Հայաստանի Հանրապետության միջև, ըստ որի խորհրդային զորքերը գրավում են վիճելի տարածքները՝ Լեռնային Ղարաբաղը, Զանգեզուրը և Նախիջևանը՝ մինչև դրանց հետագա ճակատագրի վերջնական լուծումը:

Մինչ այս, մինչ այն, Խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարները՝ Ն. Նարիմանովը և մյուսները, հետևողականորեն իրականացնում էին խորամանկ մի ծրագիր: Արցախի գրեթե բոլոր ղեկավար գիւրքերում առաջ էին քաշվում ազգությունը ադրբեջանցիներ, և երկրամասի ղեկավար մարմինների ղեկը առանց աղմուկ-աղաղակի անցնում էր ադրբեջանական իշխանությունների ձեռքը: Դրանում որոշ դեր խաղացին մի քանի հանգա-

¹⁰⁰ ЦПА ИМЛ, ф. ЦК КПСС, общий отдел, VI сектор, д. 44—3/3а,

¹⁰¹ ЦПА ИМЛ, ф. 64, оп. 2, д. 5, л. 52,

¹⁰² 192 ՏԵ՝՝ ЦПА ИМЛ, ф. ЦК КПСС, общий отдел, VI сектор, д. 44.

մանքներ: Այդ ժամանակ պատմական Արցախի տարածքը բաժանված էր Զեբբայիի, Շուշիի և Զիվանշիրի գավառների, որոնք տարածվում էին մինչև Արաքս և Կուր գետերը: Այսպիսով, այդ գավառների դաշտային և լեռնային տարածքները մի ամբողջություն էին կազմում, որտեղ արդեն արցախահայությունը գերակշիռ տոկոս լինել չէր կարող: Եվ հետո Լեռնային Ղարաբաղի հարցում Նարիմանովի քաղաքականությունը պաշտպանում էին Ա. Միկոյանը, Լ. Միրզոյանը, Լ. Նազարբեյյանը, Ա. Ղարաբաղյանը և ուրիշ հայ անհետատես գործիչներ:

Նարիմանովի շքախումբը չէր խորշում նաև կաշառքի, ահաբեկման և նման այլ արգահատելի միջոցներից:

Հայտնի է, որ Նարիմանովի գործակալ Ասադ Կարաևը, որը 1920 թվականի ամռանը կարճ ժամանակով աշխատել է որպես Ղարաբաղի հեղկոմի նախագահ, Չանգեզուրի հեղկոմին ուղարկած նամակում խոստովանում է, թե ինչպես ինքը Ադրբեջանի իշխանություններից ստացած 200 միլիոն ռուբլով պետք է շանար կաշառել հայ մարդկանց և նրանց միջոցով իրագործել Ղարաբաղի և Չանգեզուրի հայ բնակչության ինքնապաշտպանական գործողությունների ձախողումը: Նա խորհրդածություններ էր անում այն մասին, որ հարկավոր է մի կողմ թողնել «մարդասիրությունը», քանի որ «զրանով չի կարելի պետություն ստեղծել, երկրներ նվաճել»¹⁰³: Ինչպես պարզորոշ երևում է այդ խոստովանություններից, Ադրբեջանը կառավարողները լավ էին յուրացրել թուրք-թաթարական գործելակերպի բոլոր ձևերն ու եղանակները:

Հայության համար դժվարին այդ միջոցին քեմալական թուրքիան գործեց մի քայլ, որի նպատակն էր օգնել ադրբեջանական իշխանություններին՝ Նախիջևանի, Չանգեզուրի և Արցախի հարցը լուծելու հօգուտ իրենց. 1920 թվականի սեպտեմբերի վերջին թուրքական զորքերը, արհամարհելով Սևրի պայմանագիրը, ներխուժեցին Հայաստանի տարածք՝ իրենց ճանապարհին սփռելով մահ և ավերածություններ:

Ստեղծված իրադրության մեջ ՌեՅՍՆ-ն հանգես էր գալիս միջնորդի դերում, ինչպես երևում է Գ. Չիչերինի՝ 1920 թ. նոյեմբերի 5-ի լեզրանին հղած նամակից, դեռ պարզ չիմանալով, թե թուրքիան ինչ նպատակով է հարձակվել Հայաստանի վրա:

Այդ միտքն է արտահայտում նաև Մոսկվայում մենշևիկյան վրաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Մախարաձեն 1920 թ. հոկ-

տեմբերի 19-ին իր կառավարությանն ուղարկած հեռագրում: Թուրքական հրամանատարության այն հայտարարությունը, թե իրենք գնում են հայ ժողովրդին ազատագրելու դաշնակներից, հավանական է, շփոթության մեջ էր գցել շատերին: Հիշենք, որ Հայաստան մտած թուրք դահիճները գործում էին իրրև նոր գաղափարներ կրող «կարմիրներ»: Դահիճ Կարաբեքիրը առաջնորդում էր ասկյարների «կարմիր» զնդերը: Դժվար չէ ուղղակի կապ տեսնել Հայաստանի նկատմամբ Նարիմանովի և թուրքիայի վարած քաղաքականության միջև: Նարիմանովը ձգտում էր «կարմիր թուրքերի» օգնությամբ վերջնականապես տիրանալ Նախիջևանին, Շարուր-Դարալագյազին, Չանգեզուրին և Արցախին:

Հայտնի է, որ Մուստաֆա Քեմալը դեռևս 1920 թ. հունիսի 1-ին Մոսկվա ուղարկած առաջին ուղերձում խնդրում էր իրեն տրամադրել ոսկի, զենք և զինամթերք՝ իրրև թե Արևմտյան ռազմաճակատում Անտանտի դեմ կռվելու համար: Քեմալի խնդրանքը դրականորեն լուծվեց:

Հայաստանի Հանրապետության գինված ուժերը անկարող էին դիմադրել թուրքական առաջացող բանակներին:

Օրհասական այս պահն ավարտվեց 1920 թ. նոյեմբերի 29-ին Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումով, և դրանից հետո Արցախի հարցի շուրջ տեղի ունեցող վիճարանությունները նոր փուլ մտան: Հայաստանի հեղկոմի հասցեով ուղարկված հեռագրերում և նամակներում արցախցիները հույս էին հայտնում, որ Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումով իրենց մղած եռամյա պայքարը վերջնականապես կպսակվի հաղթանակով և իրականություն կդառնա մայր հայրենիքի հետ վերամիավորվելու արցախիցիների բաղձանքը:

Երբ Բաքվում ստացվեցին Հայաստանի հեղկոմի հեռագրերը Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելու մասին, Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի քաղբյուրոյի և կազմբյուրոյի նոյեմբերի 30-ի համառոտ չիտում ընդունվեց որոշում, որով Ադրհեղկոմի նախագահ Նարիմանովին հանձնարարվեց հեղկոմի անունից հուշակագիր կազմել ու մատնանշել, որ խորհրդային Ադրբեջանի և խորհրդային Հայաստանի միջև վերանում են բոլոր տարածքային վեճերը: Որոշման մեջ ասված էր. «Ադրբեջանի բանվորագյուղացիական կառավարությունը, ստանալով ապստամբած գյուղացիների անունից Հայաստանը սոցիալիստական խորհրդային հանրապետություն հայտարարելու ուրախալի լուրը, սղջու նում է եղբայրական ժողովրդի հաղթանակը: Այսօրվանից Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև եղած սահմանային վեճերը հայտարարվում են վերա-

¹⁰³ ЦПА ИМЛ, ф. 64, оп. 1, д. 10, л. 9.

ցած: Լեոնային Ղարաբաղը, Ջանգեղուրը և Նախիջևանը համարվում են Հայաստանի Սոցիալիստական Հանրապետության մասը»¹⁰⁴:

Դեկտեմբերի 1-ին Բաքվի խորհրդի հանդիսավոր նիստում, որտեղ նախագահում էր Ալիհեյգար Կարակը, Նարիմանովը հռչակում է Ադրբեյջանի ԽՍՀ հեղկոմի հռչակագիրը Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաղթանակի առթիվ: Հռչակագիրն ազգարարում էր, որ «այսուհետև տարածքային ոչ մի հարց չի կարող պատճառ դառնալ երկու դարավոր հարևան ժողովուրդների՝ հայերի և մուսուլմանների փոխադարձ արյունահեղության համար»¹⁰⁶:

Բաքվի խորհրդի այս նիստում ելույթ ունեցավ նաև Ս. Օրջոնիկիձեն: Նա շնորհավորեց խորհրդային կարգերի հաստատումը Հայաստանում և պատմական իրադարձություն համարեց Ադրբեյջանի հեղկոմի գեկլարացիան, որի համաձայն Լեոնային Ղարաբաղը, Ջանգեղուրը և Նախիջևանը անցնում էին Հայաստանին: Ինչպես տեսնում եք, Ադրբեյջանի կոմկուսի Կենտկոմի քաղքյուրոյի և կազմքյուրոյի նոյեմբերի 30-ի որոշման և Օրջոնիկիձեի ելույթի միջև ըստ էության տարբերություն չկա, մինչդեռ Նարիմանովի ստորագրած հռչակագրի մեջ, որ տպագրվել է Բաքվի «Կոմունիստ» թերթում, կատարվել է «ուղղում», այսինքն՝ արցախցիները կարող են իրենց հարցը վճռել հանրաքվեի միջոցով: Դժվար է կառահել՝ այդ ժամանակ Ադրբեյջանի կառավարությունն անկե՞ղծ էր, թե՛ լոկ խաղ էր խաղում և մոլորության մեջ գցում շատ-շատերին: Համենայն դեպս թե Հայաստանում և թե Արցախում միամտաբար հավատացին Նարիմանովի այդ հերթական աճաբարությանը, շնորհակալական հեռագրեր էին ուղարկում, նրան անվանում մեծ լենինյան և ինտերնացիոնալիստ:

Հետագա իրադարձությունները, սակայն, ցույց տվեցին, որ Նարիմանովը հավատարիմ է մնացել ինքն իրեն, և Բաքվում տեղի ունեցած հանդիսությունների ժամանակ նրա արած հայտարարությունը սոսկ միջոց էր մոլորեցնելու հասարակական կարծիքը և միջոց շահելու, մինչև որ կգտներ նոր գործելակերպ:

Խորհրդային Հայաստանը ժանր օրեր էր ապրում: 1920 թվականի վերջերին, 1921-ի սկզբներին հանրապետության ներքին ու արտաքին լարված կացությունը հնարավորություն չտվեց գործնական քայլերի դիմելու՝ հայկական այն հողերը, որոնք Բաքվի խորհրդի 1920 թ. նոյեմբերի

¹⁰⁴ «Կոմունիստ» (Երևան), 7 դեկտեմբերի 1920, նաև՝ «Коммунист» (Баку), 2 декабря 1920, «Баквинский рабочий», 3 декабря 1920.

¹⁰⁶ «Կոմունիստ», 2 դեկտեմբերի 1920.

30-ի գեկլարացիայով Հայաստանի մաս հռչակվեցին, Հայաստանի հետ վերամիավորելու ուղղությամբ:

Օգտագործելով պահը, երբ համաշխարհային հեղափոխությունը ամեն զնով առաջ տանելու կողմնակիցները դեպի մուսուլմանական Արևելք կողմնորոշվեցին և քաղաքական այդ նոր հաշվարկում գլխավոր դերը հատկացրին քեմալական Թուրքիային, Ադրբեյջանի հեղկոմի նախագահ Նարիմանովը եռանդուն գործունեություն ծավալեց իր իսկ հրապարակած հռչակագրի սկզբունքներին հակառակ՝ ամեն ինչ անելով, որպեսզի Հայաստանից հնարավորին չափ տարածքային զիջումներ արվեն հօգուտ Թուրքիայի և Ադրբեյջանի: Այդ աշխատանքը, անշուշտ, իր ներգործությունն ունեցավ այն գործիչների վրա, ովքեր պատրաստվում էին քեմալական Թուրքիայի հետ Մոսկվայում կայանալիք բանակցություններին:

Խորհրդա-թուրքական պայմանագրի նախագիծը, որը մշակվել էր դեռևս 1920 թվականի հուլիս-օգոստոսին տեղի ունեցած ռուս-թուրքական առաջին կոնֆերանսի ժամանակ, վերանայելու նպատակով ստեղծված քաղաքական, իրավաբանական և խմբագրական հանձնաժողովները լուրջ դժվարությունների հանդիպեցին մանավանդ թուրքական կողմի ներկայացրած տարածքային պահանջների քննարկման ժամանակ: Թուրքերը պահանջում էին Ղարսի և Բաթումի մարզերը, Սուրմալուի գառավը և Ախալցխայի ու Ախալքալաքի շրջանները: Քեմալականների ուշադրության կենտրոնում էր գտնվում առանձնապես Նախիջևանը, որտեղ մինչ այդ թուրքերի և մուսավաթականների մեղքով կազմակերպվել էին ազգամիջյան ընդհարումներ: Դրանց հետևանքով զգալի թվով հայեր ստիպված էին հեռանալ հայրենի երկրից:

1921 թ. մարտի 10-ին կոնֆերանսն սկսեց քննարկել սահմանների հարցը: Թուրքական կողմից մասնակցում էին Յուսուֆ Քեմալ բեյը, Ռզա Նուրի բեյը և Ալի Փաուզ փաշան, իսկ խորհրդային կողմից՝ Գ. Չիչերինը և Ջելալեդդին Կորիմազովը: Նիստում նախագահում էր Յուսուֆ Քեմալ բեյը: Եվ այսպես, քննարկվում էր Խորհրդային Հայաստանի սահմանների, նրա տարածքի հետ ուղղակիորեն առնչվող հարցը, իսկ նիստին չէր մասնակցում Հայաստանի ներկայացուցիչը: Ընդհանրապես ընդհատվեց կոնֆերանսի աշխատանքներին մասնակցելու Խորհրդային Հայաստանի պատվիրակությանը: Կնքված պայմանագրի համաձայն Կարսի մարզից, Սուրմալուից բացի, Հայաստանից անջատվեց նաև Նախիջևանը, 5,5 հազար քառ. կիլոմետր տարածքով, Թուրքիայի որոշած սահմանագծով, երկրորդ կողմին՝ այսինքն Հայաստանին չվերահանձնելու պայմանով: Այն դարձավ ինքնավար միավոր Ադրբեյջանի կազմում: Այս

ամենը միջազգային նորմերի կոպիտ ոտնահարում է: Իսկ դրանում մեղք ունենին ազգությունների կոմիսարիատը՝ Ստալինը, Սկաչկոն և ուրիշներ:

Քուրթիայի պատվիրակության անդամ, Մոսկվայում Քուրթիայի դեսպան, գեներալ Ալի Ֆուադ Ջեքեսույը իր հուշերում գրում է, որ Ստալինը իրենց վատահեղքել է, որ կոնֆերանսում հայկական հարցը չի քննարկվի, և ավելացրել է. «Դուք Հայաստանի հարցը ինքներդ լուծեցիք: Եթե դեռ լուծվելիք ինչ-որ բան կա, դա ևս վճռեք ինքներդ, բայց վերջնական ժամկետի մասին մեզ տեղյակ պահեք»¹⁰⁶:

Նախիջևանի հարցը վճռելուց հետո Հերթը հասավ Արցախին: Այդ առթիվ վիճարանություններն ավելի բորբոքվեցին 1921 թվականի հունիս և հուլիս ամիսներին: Հունիսի 3-ին տեղի ունեցավ ՌԿ(Բ)Կ կովկասյան բյուրոյի պլենումը, որին մասնակցեցին Ս. Օրջոնիկիձեն, Ֆ. Մախարաձեն, Ն. Նարիմանովը, Ա. Մյասնիկյանը և ուրիշներ: Միաձայն որոշում է ընդունվում «Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարացիայում նշել, որ Լեռնային Ղարաբաղը պատկանում է Հայաստանին»¹⁰⁷: Փաստորեն Կավբյուրոյի սույն որոշումը ի չիք էր դարձնում 1920 թ. դեկտեմբերի 1-ին Նարիմանովի ստորագրած և հաջորդ օրը հրապարակված ղեկավարացիայում առաջ քաշված Լեռնային Ղարաբաղի հարցը հանրաքվեի միջոցով որոշելու վերաբերյալ առաջարկը, մինչդեռ Ադրբեջանի գիտությունների ակադեմիայի թղթակից անդամ Ք. Քոչարլին և նախկին ԽՍՀՄ Կենտկոմին առընթեր մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի ադրբեջանական մասնաճյուղի գիրեկտոր, պատմական գիտությունների դոկտոր Դ. Գուլիեր իրենց հոդվածներում¹⁰⁸ շտեմնելու են տալիս այս կարևոր որոշումը և առաջ քաշում բացահայտորեն կեղծ և հակագիտական տեսակետ: Այդ հոդվածներից փշում է միայն կեղտաչրի հատ: Նրանք մոլորության մեջ գցելով ընթերցողներին, փորձում են ապացուցել, թե իբրև Լեռնային Ղարաբաղը 1918 թվականի Բաթումի պայմանագրից հետո մինչև խորհրդային կարգերի հաստատումը գտնվել է մուսավաթական Ադրբեջանի տիրապետության տակ և հետո, կամավոր, հանրաքվեի միջոցով մնացել է խորհրդային Ադրբեջանի կազմում: Արցախյան գոյամարտի սույն պատմությունը հանդիսանում է այդ ամբոխավարության պատասխանը:

1921 թ. հունիսի 12-ին խորհրդային Հայաստանի ընդունած ղեկրի-

տում ասված է. «Ադրբեջանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության հեղկոմի ղեկավարացիայի և Հայաստանի ու Ադրբեջանի սոցիալիստական խորհրդային հանրապետությունների կառավարությունների միջև եղած համաձայնության հիման վրա հայտարարվում է, որ Լեռնային Ղարաբաղը այժմյանից կազմում է Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության անբաժան մասը»¹⁰⁹: Դեկրետում պարզորոշ ասված է, որ այն ընդունվել է Ադրբեջանի հեղկոմի ղեկավարացիայի հիման վրա: Այսպիսով, Կավբյուրոյի հունիսի 3-ի որոշումը և խորհրդային Հայաստանի հունիսի 12-ի ղեկրետը հստակորեն հաստատում էին այն, որ Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանին է վերադարձվել խորհրդային Ադրբեջանի և խորհրդային Հայաստանի կառավարությունների փոխադարձ համաձայնությամբ:

Այդ օրերին Հայաստանի կառավարության կողմից Աքբանազ Մուսվյանը նշանակվեց արտակարգ լիազոր Ղարաբաղում: Նա Քիֆլիսից Ադրբեջանի ներկայացուցիչ Ալիհեյդար Կարակի հետ մեկնեց Ղարաբաղ: Սակայն Եվլախ կայարանում Կարակը Մուսվյանին առաջարկեց գնալ Բաքու և այնտեղ Նարիմանովի հետ պարզել հարցերը: Այդ հրահանգը Կարակը Նարիմանովից ստացել է Քիֆլիսից ճանապարհովուց անմիջապես առաջ: Մուսվյանը մերժեց Կարակի առաջարկությունը և մենակ շարունակեց ճանապարհը դեպի Ղարաբաղ, որտեղ նրան ընդունեցին մեծ ցնծությամբ: Շուրիում և այլուր տեղի ունեցան միտինգներ: Մի քանի օր հետո, երբ Մուսվյանը վերադարձավ Քիֆլիս, «Կարմիր աստղ» թերթը տպագրեց նրա հետևյալ հայտարարությունը. «Համաձայն Հայաստանի Ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի հայտարարության, Ղարաբաղը խորհրդային Հայաստանի անբաժան մասն է դառնում: Մեր միսիան դեպի Ղարաբաղ նպատակ ունի այդ կցումը մեր երկրին դարձնել իրական և անմիջական ներկայությամբ կանոնավորել Ղարաբաղի ներքին կյանքը: Միաժամանակ քաղաքական հսկողություն ունենալ Ձանգեզուրի ուղղությամբ գործող զինվորական ուժերի վրա: Ղարաբաղն ու Ձանգեզուրը խորհրդային Հայաստանի զարգը կլինեն, որովհետև, եթե մեր երկրի այդ անբաժան մասերի բանվորներն ու գյուղացիները հարկավոր հանգիստ ստանան, միջոցներ տրվի նրանց զբաղվելու շինարարական խաղաղ աշխատանքով, ապա կուլտուրական, տնտեսական զարգացման մեծ կարելիություններ են բացվում մեր այդ երկրամասի առաջ»¹¹⁰: Հայաստանի հունիսի 12-ի ղեկրետը հստակորեն հաստատում էին այն,

¹⁰⁶ «Խորհրդային Հայաստան», 19 հունիսի 1921:

¹¹⁰ «Կոմունիստ» (Բաքու), 5 հուլիսի 1921:

¹⁰⁶ Ալի Ֆուադ Ջեքեսույ, Մոսքովա հաբերալարը: Մամուրու, 1955, էջ 140:

¹⁰⁷ ЦПА, ф. 64, оп. 2, д. 1, л. 77.

¹⁰⁸ Տե՛ս Կոչարլի. Необходимое уточнение, «Бакинский рабочий», 8 июня 1989. Д. Гулиев, Следовать истине, а не амбициям. «Бакинский рабочий», 19 июня 1989.

ավելի շիկացավ: Նարիմանովը միանգամից բացեց իր խաղաքարտերը և պնդեց, թե Լեոնային Ղարաբաղը պետք է մնա Ադրբեջանի կազմում: Կանգ առավ Անդրկովկասի հանրապետությունների սահմանները որոշող հանձնաժողովի աշխատանքը: Այդ առթիվ Օրջոնիկիձեն և Կիրովը հունիսի 26-ին հեռագրում են Նարիմանովին: Հեռագրում ասված է. «Հայաստանի սահմանները որոշելու համար վարվող բանակցությունների ընդհատումը Ձանգեզուրում գոյություն ունեցող իրադրության պայմաններում խիստ աննպաստ տպավորություն է գործում... Խնդրում ենք շտապ հրավիրել քաղբյուրո և Ժողկոմխորհ ու լուծել Ղարաբաղի հարցը, այն հաշվով, որ վաղը՝ հունիսի 27-ին կարելի լինի բանակցություններն ավարտել: Եթե հետաքրքրվում ես մեր կարծիքով, ապա դա հետևյալն է. ի շահ բոլոր բախումները վերջնականապես լուծելուն և իսկական բարեկամական հարաբերություններ հաստատելուն՝ Լեոնային Ղարաբաղի հարցը լուծելիս պետք է ղեկավարվել այսպիսի սկզբունքով. ոչ մի հայկական գյուղ չպետք է միացվի Ադրբեջանին, ինչպես և ոչ մի մուսուլմանական գյուղ չի կարելի միացնել Հայաստանին»¹¹¹:

Սակայն Նարիմանովը և նրա համախոհները գործեցին այս սթափ կարծիքին հակառակ: Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի քաղբյուրոն և կառավարությունը հունիսի 27-ի համատեղ նիստում որոշում ընդունեցին Ղարաբաղը շահնձենի Հայաստանին՝ իբրև հիմնավորում այդ ապօրինի որոշման մեղսեղ բերելով այսպես կոչված տնտեսական գործոնը: Այդ նիստում Ադրբեջանի Ժողկոմխորհի նախագահ Ն. Նարիմանովը սպառնաց, որ եթե Լեոնային Ղարաբաղը չմտցվի Ադրբեջանի կազմի մեջ, հնարավոր հետևանքների համար ինքը հրաժարվում է պատասխանատվությունից: Ահա որտեղից են սկիզբ առնում Ադրբեջանի այսօրվա ղեկավարների ահաբեկչական արտահայտությունները:

Լեոնային Ղարաբաղի հարցի լուծման համար շտապ կարգով, 1921 թվի հուլիսի 4-ին հրավիրվեց ՌԿ(բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի արտակարգ նիստ, որին ներկա լինելու համար Նալչիկից Թիֆլիս ժամանեց ազգությունների կոմիսար Ի. Ստալինը: Ձայների մեծամասնությամբ որոշվում է Լեոնային Ղարաբաղը թողնել Խորհրդային Հայաստանի կազմում: Նարիմանովը բողոքեց այդ որոշման գեմ: Հաջորդ օրը հրավիրվեց նոր նիստ, որը վերանայից երեկոյան նիստում ընդունված հիշյալ որոշումը և համաձայնեց ընդունել Նարիմանովի առաջարկը: Որոշման մեջ ասվում է, որ «Ելնելով մահմեդականների և հայերի միջև ազգային խաղաղության անհրաժեշտությունից և վերին ու ստորին Ղարաբաղի տըն-

¹¹¹ ЦПА ИМЛ, ф. 85, оп. 18, д. 229, л. 1—2.

տեսական կապից, Լեոնային Ղարաբաղը թողնել Ադրբեջանական ԽՍՀ սահմաններում նրան տալով մարզային լայն ինքնավարություն, վարչական կենտրոն ունենալով ինքնավար մարզի կազմի մեջ մտնող Շուշի քաղաքը»¹¹²: Որոշումից խիստ դժգոհ էին թե՛ արցախցիները, և թե՛ Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմը, որի 1921 թ. հուլիսի 16-ի նիստում ընդունած որոշման մեջ հստակորեն ասված է, որ Հայաստանի Կենտկոմը համաձայն չէ Կովկասյան բյուրոյի 1921 թ. հուլիսի 5-ի որոշման հետ¹¹³: Կովկասյան բյուրոյի նիստի բնութագիրը Ալ. Մյասնիկյանը տվեց Հայաստանի կոմկուսի առաջին համագումարում, որը տեղի ունեցավ 1922 թվականի հունվարի 2-րդ կեսին: Նա ի լուր բոլորի հայտարարեց. «Ադրբեջանն ասում էր, որ եթե Հայաստանը պահանջի Ղարաբաղը, ապա նավթ չենք տա»¹¹⁴: Ահա թե որտեղից է սկիզբ առնում Հայաստանի և Արցախի տնտեսական շրջափակման գաղափարը:

Կովկասյան բյուրոյի 1921 թ. հուլիսի 5-ի որոշումը միանգամայն ապօրինի էր և չի կարելի հիմնավոր համարել: Կավբյուրոն երբեք էլ իրավասու չէր նման կարևոր հարց վճռելու: Չէ որ նա օրենսդրական մարմին չէր և ամենաշատը կարող էր կարծիք հայտնել հարցի վերաբերյալ: Ընդամենը ութ հոգուց բաղկացած Կավբյուրոն ի՞նչ իրավունքով, առանց հաշվի առնելու հայ ժողովրդի կարծիքը, առանց Ղարաբաղի հայության ներկայացուցիչների մասնակցության, նման ապօրինի որոշում ընդունեց և Հայաստանի անկապտելի մասը կազմող Արցախի տարածքը նման անբարո մի որոշմամբ հանձնեց Ադրբեջանին: Այդ միակողմանի որոշումով անտեսվեցին հարցի ազգային և պատմական հանգամանքները և ցույց տրվեց, որ Կավբյուրոն գործել էր հակառակ ազգերի ինքնորոշման սկզբունքի:

Մայր Հայաստանի հետ վերամիավորման համար արցախահայություն մղած պայքարի կարևոր էջերից են 1920 թվականի աշնանից մինչև 1921 թվականի ապրիլը Արցախի Դիզակ և Վարանդա գավառներում տեղի ունեցած ժողովրդական շարժումները, որը գլխավորում էր Թևան Ստեփանյանը:

Թևան Ստեփանյանը ծնվել է 1892 թվականին Դիզակի շրջանի Տումի գյուղում: Մասնակցել է առաջին աշխարհամարտին և հասել վախճանիստրի (հեծյալ ստորաբաժանման ավագ) աստիճանի: Պատերազմից վերադառնալով հայրենի գյուղ, կազմակերպում է մի փոքրաթիվ շոկատ՝

¹¹² Նույն տեղը, ք. 64, ց. 1, գ. 1, թ. 116:

¹¹³ Տե՛ս 22 ՀԲԿԳԱ, ք. 1, ց. 1, գ. 30, թ. 5:

¹¹⁴ Նույն տեղը, ց. 2, գ. 1, թ. 28:

Դիզակի արևելյան գյուղերը թուրք-թաթարների հարձակումներից պաշտպանելու համար: Իսկ երբ 1920 թվականի ամռանը կարմիր բանակի զորամասերը մտնում են Դիզակի գյուղերը և խորհրդային մարմինների օգնությամբ սկսում իրագործել բռնագրավումների քաղաքականությունը, Քևան Ստեփանյանը բողոքում է դրա դեմ: Նրան ձերբակալում են և բանտարկում: Քևանին հաջողվում է փախչել, իր շուրջը համախմբել բռնագրավումների քաղաքականությունից և խորհրդային կարգերից դժգոհ մարդկանց ու պայքար ծավալել տեղական կուսակցական, խորհրդային մարմինների և կարմիր բանակի զորամասերի դեմ: Նրանց հաջողվում է գրավել Տումի, Մեծ Քաղեր, Տող, Ազոխ և հարևան մի շարք գյուղեր: Գրաված գյուղերում ցրում են տեղական իշխանությունները և պատժում բոլոր նրանց, ովքեր ի շարն են գործադրել իրենց իրավունքները:

Քևանի շոկատը գրավում է գրեթե ամբողջ Դիզակն ու Վարանդան և մտնենում Կարյազինոյին, Աղդամին և Շուշին: Ազրբեջանի կառավարությունը տազնապի մեջ էր: Նա ամենից շատ վախենում էր այդ պայքարի ազգային ազատագրական բնույթից, մանավանդ որ Քևան Ստեփանյանը սերտ կապի մեջ էր Սյունիքի հերոսամարտերի կազմակերպիչ Գարեգին Նժդեհի հետ: Արցախում բռնկված ազգային ազատագրական այդ նոր պայքարին փաստորեն ուղղություն էր տալիս Գարեգին Նժդեհը: 1921 թվականի հունվարի սկզբին Բաքվից Գորիս է գնում Գրիգոր Վարդանյանի գլխավորած խորհրդային պատվիրակությունը: Նա Նժդեհից պահանջում է «դադարեցնել ապստամբական կոիվները Ղարաբաղում»: Այդ բանը Նժդեհից պահանջում են նաև Շուշիի կայազորի պետ Վաղեխովսկին, 84-րդ բրիգադի հրամանատար Սեմյոնովը և 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատար Հեկկերը: Նդժեհը պատասխանում է, որ ինքն ընդառաջելով արցախահայության ձգտումներին, այն է՝ վերամիավորվել մայր Հայաստանի հետ, իր պարտքն է համարում աշակցություն ցույց տալ նրանց: Նա հետագայում գրել է. «Լեռնային Ղարաբաղի հետ կապված էի դեռևս 1920 թ. նոյեմբերի կեսերին, Գորիսը գրավելուց մի քանի օր հետո:

Այդ օրերին, որոշ հրահանգներ ստանալու նպատակով Սյունիք է անցնում Դիզակի խմբապետ Քևանը: Նրա վերադարձից հետո Տաթև են հասնում Դիզակի երկու ներկայացուցիչները՝ ղեկավար, ռազմամթերք ու մի զորամաս խնդրելու առաքելությամբ...»¹¹⁶:

Արցախում բռնկված հակաազրբեջանական և հակախորհրդային շարժումը ճնշելու համար այստեղ կենտրոնացվեցին 11-րդ կարմիր

բանակի 28-րդ դիվիզիայի 250, 251 և 252-րդ գնդերը ու մի քանի բրիգադներ: Բացի այդ, Դիզակում, Կարյազինոյում, Շուշիում և այլուր կազմակերպվում են կոմունիստների շոկատներ, որոնք գործում են կարմիր բանակի զորամասերի հետ համատեղ:

Գարեգին Նժդեհի նպատակն էր՝ Արցախն ու Ջանգեզուրը վերամիավորել և ստեղծել մի վարչական միավոր, մինչև կպարզվեր Հայաստանի Հանրապետության հարցը: Ազատագրական պայքարն ընդգրկում է Ջանգեզուրի և Արցախի գրեթե ամբողջ տարածքը: Իսկ դա արդեն լրջորեն անհանգստացնում է Ազրբեջանի կառավարությանն ու 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությանը: Շուշիի գավառային հեղկոմի նախագահ և Ղարաբաղի արտակարգ կոմիսարի տեղակալ Շամիլ Մահմուդբեկովը 1920 թ. դեկտեմբերի 31-ին 11-րդ կարմիր բանակի հեղափոխական ռազմական խորհրդին և Անդրհեղկոմին ուղարկած հեռագրում խնդր է դնում ապստամբ ուժերի դեմ պայքարելու համար Շուշիի ռազմական պահեստից 1000 հրացան տրամադրել Մինքենդի և Շուշիի գավառային միլիցիային, պարտիզանական և հատուկ նշանակման շոկատներին¹¹⁶:

Հնականալի է, որ խորհրդային Ազրբեջանի կողմից Արցախում պաշտանավորված տարրերը ձգտում էին առաջին հերթին զինել թուրք-թաթարական նոր խմբեր և նրանց օգտագործել Ջանգեզուրի և Արցախի հայության դեմ:

1921 թվականի ապրիլի կեսերին պայքարը նոր թափ ընդունեց: Ջանգեզուրից եկած զորամասի պետ Տեր-Պետրոսյանը ապրիլի 8-ին Նժդեհին հաղորդում է, որ ապստամբների վիճակը ծանր է: Նժդեհը հետագայում տազնապով հիշում է. «Կարմիրները որոշեցին երկու կրակի մեջ առնել և ոչնչացնել մեր Դիզակի զորամասը: Եվ շուրջացավ նա»¹¹⁷: 1921 թ. ապրիլի 15-ի լուսարացին կարմիր բանակի զորամասերը և կոմունիստական շոկատները անցան ընդհանուր հարձակման: Այդ ժամանակ Քևան Ստեփանյանի հիմնական ռազմական կետերն էին Շաղաղ, Աղչաքենդ, Քաղեր, Խժաբերդ գյուղերը:

Մեծ Քաղեր և Տումի գյուղերի ուղղությամբ շարժվող կարմիր բանակի զորամասերը ապստամբների շեշտակի հարվածից ապրիլի 16-ին նահանջեցին: Օգտվելով ստեղծված իրադրությունից և Նժդեհից ստանալով նոր օժանդակ ուժեր, ապստամբները ապրիլի 17—18-ին հարձակման նախաձեռնությունը վերցրին իրենց ձեռքը, սակայն չկարողացան ճեղքել ընդհանուր ճակատը: Քևանը Նժդեհից նոր օգնություն է

¹¹⁶ «Հայրենիք», 1925, № 9, էջ 84:

¹¹⁷ Տե՛ս Ադր. ԽՍՀ 226Ծ 94Ա, ք. 420, ց. 1, գ. 3, ք. 84:

¹¹⁸ «Հայրենիք», 1925, № 9, էջ 85:

խնդրում: Արշակ Բալասանյանը, որը ղեկավարում էր կոմունիստական գումարտակը, հետագայում գրում է, որ ապստամբներն ստանալով «օգնական ուժեր և աչ թևի ռազմաճակատում մեր կրած անհաջողություններից օգտվելով... ցուցաբերեցին մեծ ակտիվություն և կրկնեցին իրենց հարձակումները կոմունիստական գումարտակի դիրքերի վրա, բայց կորցնելով մարտական սպա Մուկուչին և ուրիշները... նահանջեցին իրենց բազան՝ Աղջաբենդ»¹¹⁸: Այդ օրերին ապստամբները կորցրեցին Եփրեմ խանին, Փարսադան Շուշանցին և իրենց կոմիսարին, որին կոչում էին Հայրիկ: Կարմիր բանակի զորամասերը Տող-Տումի ուղղությամբ ապրիլի 18-ին անցնելով հարձակման, թե՛ մարտերից հետո գրավեցին Թևանի շտաբը: Հաջորդ օրը, ապրիլի 19-ին, ընկավ ապստամբների վերջին կետը՝ Խծաբերդը: Թևանի ջոկատն անցավ Զանգեզուր և միացավ Նժդեհին:

Ահա այսպիսի վախճան ունեցավ 1920—1921 թվականներին Արցախում տեղի ունեցած ժողովրդական շարժումը:

Արցախահայությունը խիստ զժգոհ էր Անդրերկրկոմի վերահիշյալ որոշումից: Նրանք բազմաթիվ բողոքներ ուղարկեցին Անդրերկրկոմ՝ պահանջելով հարցը վերանայել և Լեռնային Ղարաբաղը վերամիավորել մայր հայրենիքի՝ Հայաստանի հետ: Ադրբեջանի կառավարության և կոմկուսի Կենտկոմի մի շարք ներկայացուցիչներ ուղարկվեցին Լեռնային Ղարաբաղ՝ տարհամոզելու նրա զայրացած բնակչությանը: Առանձնապես ակտիվ էին գործում հանրապետության նախարարների խորհրդի նախագահ տեղակալ և արհմիությունների խորհրդի նախագահ Լեոն Միրզոյանը և հանրապետության ռազմածովային կոմիսար Ալիհեյդար Կարաևը: Վերջինս օգտվելով իր պաշտոնից, սպառնում էր ուժ գործադրել, եթե Ղարաբաղի հայությունը հակառակի Ադրբեջանի կամքին:

Հենց այդ օրերին էլ առաջ քաշվեց Արցախի ինքնավարություն տալու հարցը, որովհետև այլ կերպ անհնար էր համոզել տեղի արցախցիներին՝ հաշտվել երկրամասը Ադրբեջանի կազմում թողնելու մտքին: Ադրբեջանցի պատմաբաններից Զ. և Գ. Գուլիևները և ուրիշներ պնդում են, թե իբր Արցախի բնակչությունը համաձայն էր մնալ Ադրբեջանի կազմում: Եվ որպես փաստ թմբկահարում են 1921 թ. օգոստոսի մեկին Վարանդայի Հաղորտի գյուղում տեղի ունեցած խորհուրդների պատահեթ համագումարի ընդունած որոշումը: Մեզ հայտնի չէ, թե այդ համագումարի որոշման ինչ տարբերակ է հասել Բաքու, միայն գիտենք, որ այդ

¹¹⁸ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պետական արխիվ, ֆ. 3, ց. 1, գ. 60, թ. 108.

համագումարի արձանագրության մի օրինակը պահվում է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պետական արխիվի 485-րդ ֆոնդում: Մի շարք հարցերի հետ միասին համագումարը քննության է առել նաև Լեռնային Ղարաբաղի ինքնորոշման հարցը: Համագումարին ներկա գտնվող Լեոն Միրզոյանը հայտարարում է, թե այդ հարցի քննարկումը նպատակահարմար չէ, որովհետև Լեռնային Ղարաբաղը ամեն տեսակից կապված է Բաքվի հետ: Պատգամավոր Պետրոսյանը համագումարի մասնակիցների անունից հայտարարում է, որ ոչ ոք չի ցանկանում այդ կարծիքը պաշտպանել, որովհետև «բոլորին լավ հայտնի է Խորհրդային Հայաստանի հետ միավորված լինելու գյուղացիության ցանկությունը»¹¹⁹: Ահա այսպես էլ ավարտվում է համագումարը, առանց որևէ որոշում ընդունելու: Նույն ձևով են ընթացել նաև Լեռնային Ղարաբաղի և մյուս շրջանների համագումարները: Սա է ամբողջ ճշմարտությունը: Իսկ թե Լեոն Միրզոյանն ինչ է զեկուցել Բաքու, դա մնում է անհայտ: Հաջորդ՝ 1922—23 թթ. Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի արդեն առաջին քարտուղար Ալիհեյդար Կարաևը և Կենտկոմի երկրորդ քարտուղար, միաժամանակ Բաքվի քաղկոմի առաջին քարտուղար Լեոն Միրզոյանը տարբեր առիթներով հաճախակի էին լինում Ղարաբաղում, արցախցիներին խոստանում բաց թողնել նավթ, աղ, կտորեղեն, շաքար և այլ մթերքներ, դաշտավայրերից արոտատեղիներ հատկացնել, միայն թե նրանք համաձայնվեն Արցախը համարել Ադրբեջանի կազմում: Ադրբեջանի կառավարությունը հույս ուներ, թե Լեռնային Ղարաբաղին ինքնավարություն տալու միջոցով կմարի մայր Հայաստանի հետ վերամիավորվելու արցախցիների արդարացի պահանջը: Լեռնային Ղարաբաղի պատմաներկրագիտական թանգարանում պահվում են Ասկերանի շրջանի փիրչամալցի Սուրեն Գրիգորի Միրզաբեկյանցի հուշերը: Ահա թե ինչ է պատմում նա 1922 թ. նոյեմբերին դարձյալ Արցախ ժամանած Ա. Կալաևի և Լ. Միրզոյանի առաքելության մասին: Նրանք շտապ կարգով Շուշի են հրավիրում Արցախի բոլոր խորհուրդների նախագահներին ու քարտուղարներին: Կարաևը բացատրելով հավաքի նպատակը, հայտարարում է, թե կենտրոնից՝ Մոսկվայից իրենց երաշխավորել են «տեղական խորհրդային իշխանությունների հետ քննարկել հանրապետությունների առանձին շրջանները և մարզերը խոշորացնելու (միավորելու) հարցը՝ ելնելով տնտեսական ու ազգային հատկանիշներից»: Նա արցախցիների առջև պահանջ է դնում պահպանել տնտեսական կապերը Բաքվի հետ, քանի որ Ռուսաստանին կապող բոլոր ճանապարհներն անցնում են

¹¹⁹ Նույն տեղը, ֆ. 485, ց. 1, գ. 14, թ. 68—69.

Եվլախով և Բաքով. Ղարաբաղը Բաքվից է նավթ ստանում, իսկ Հայաստանի հետ հաղորդակցութեան միջոցներից զուրկ է և այլն:

Կարակի ելույթից հետո, ինչպես գրում է Միրզաբեկյանցը, «դահլիճում սկսվում են աղմուկ, ռեպլիկներ և նման առաջարկութեան դեմ ելույթներ: Նկատելի էր, որ խորհրդակցութեան մասնակիցները ձայների բացարձակ մեծամասնութեամբ համաձայն չեն այդպիսի տարբերակով միավորմանը»: Ելույթ ունեցողները այն միտքն էին պաշտպանում, որ երբեք ցանկալի չէ Արցախը թողնել Ադրբեջանի կազմում: Լեոն Միրզոյանն իր ելույթում կրկնում է այն մաշված տեսակետը, թե իբր տնտեսական տեսակետից նպատակահարմար է Արցախը թողնել Ադրբեջանի կազմում: Այդ ժամանակ «դահլիճում ընկեր Միրզոյանի հասցեին խորհրդակցութեան մասնակիցների կողմից հնչում էին սուր ռեպլիկներ», — պատմում է Միրզաբեկյանցը: Ինչպես նա վկայում է, մեծամասնութեանը Կարակի և Միրզոյանի առաջարկությունների վերաբերյալ բացասաբար է արտահայտվում և պաշտպանում խորհրդային Հայաստանի հետ վերամիավորվելու տարբերակը: Կարակը և Միրզոյանը՝ երբեք օր շարունակ «մշակում» են խորհրդակցութեան մասնակիցներին, նրանց նկատմամբ ուժ գործադրում: Իրանից հետո միայն ձայների շատ փոքր առավելութեամբ որոշում են Արցախը թողնել Ադրբեջանի կազմում՝ ինքնավար մարզի իրավունքով¹²⁰:

Արցախի բնակչությունը խիստ վրդովված էր այդ որոշումից, որովհետև նրանք գլուղխորհրդի նախագահներին ու քարտուղարներին, նման բան չէին լիազորել և վերջիններս իրավունք չունեին որևէ փաստաթուղթ ստորագրել արցախահայության անունից: Այիհեյդար Կարակի և Լեոն Միրզոյանի հանցավոր արարքները հասցրին այն բանին, որ Արցախին, իբրև վարչական միավորի, առնչվող բոլոր հարցերի լուծումը թողնվեց Ադրբեջանի ղեկավարութեան տնօրինութեանը: Այդ ժամանակ Ղարաբաղի հայկական գավառները կտրված էին միմյանցից, նրանց տնտեսական, ազգային, մշակութային հարցերը ոչ ոքի չէին հետաքրքրում: 1922 թվականի հուլիսի 3-ին Շուշիի կուսակցական գավառական կոմիտեի բնդլայնված նիստը խնդիր դրեց Ղարաբաղի հայկական շրջանները միացնել մեկ վարչական միավորի մեջ:

Արցախում հանրաքվեի անցակացման միտքը հետզհետե համակում էր երկրամասի բոլոր աշխատավորներին: Հայտնի է, որ Վ. Ի. Լենինը պաշտպանում էր հանրաքվեի անցակացման վերաբերյալ համաշխարհային ճա-

նաչում գտած դեմոկրատական սկզբունքը: Նա գտնում էր, որ ինքնորոշման իրավունքը «նշանակում է հարցի լուծում հենց ոչ թե կենտրոնական պառլամենտի կողմից, այլ անջատվող փոքրամասնության պառլամենտի, սեյմի հանրաքվեի միջոցով»¹²¹: Մինչդեռ այդ մասին լիովին մոռացել էին Անդրերկրկոմում, էլ չենք խոսում գաղութատիրական Ադրբեջանի մասին:

1922—23 թվականների ձմռանը Անդրերկրկոմում, Ադրկոմկուսում և Ղարաբաղի կուսակցական կոմիտեում բազմիցս քննարկվեց Արցախի լեռնային շրջանները վարչական մի ամբողջութեան մեջ միավորելու հարցը: Վերջապես որոշվեց միավորել և ստեղծել առանձին հայկական ինքնավար մարզ, մանավանդ որ Ղարաբաղի լեռնային շրջանների բնակչության 94,4 տոկոսը հայեր էին:

1922 թ. դեկտեմբերի 15-ի Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի նախագահության որոշմամբ ստեղծվեց Լեռնային Ղարաբաղի գործերի կոմիտե՝ Արմենակ Ղարաբաղյանի նախագահությամբ, որը հյու-հնազանդ կատարում էր Բաքվից ստացված բոլոր հրամանները և ակտիվորեն նպաստում Արցախը Ադրբեջանին բռնակցելուն:

1923 թ. հուլիսի 9-ին հանրապետության թերթերում հրապարակվեց Ադրբեջանի Կենտգործկոմի նախագահի տեղակալ Մ. Բ. Կասումովի հուլիսի 7-ի ստորագրած դեկրետը՝ «Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզ կազմելու մասին»¹²²: Հուլիսի 24-ին Ադրբեջանի Կենտգործկոմի նոր դեկրետով վերացվեց Ղարաբաղի գործերի գծով կոմիտեն և փոխարեն ստեղծվեց Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի ժամանակավոր հեղափոխական կոմիտե (նախագահ՝ Արմենակ Ղարաբաղյան), որը լուծարվեց նույն թվականի նոյեմբերի 9-ին՝ մարզային խորհրդի առաջին համագումարն ավարտվելուց հետո: Նույն ամսին Ադրբ. ԽՍՀ Կենտգործկոմի նախագահությունը և Ժողկոմխորհը ԼՂԻՄ-ի վզին փաթաթեցին մի կանոնադրություն, ըստ որի սահմանվեցին մարզի տարածքը, ինչպես և պետական մարմինների համակարգը: Հաջորդ տարում, 1924 թվականի հուլիսին, «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթում և հանրապետական մամուլում հրապարակվեց ԼՂԻՄ-ի սահմանադրությունը, որը գրվել և հաստատվել էր Ադրբեջանի Կենտգործկոմում¹²³: Դա մի խղճուկ փաստա-

121 Վ. Ի. Լենին, ԵԼԺ, հ. 24, էջ 276—277.

122 «Կոմունիստ», 9 հուլիսի 1923:

123 ՏՆ՝ «Խորհրդային Ղարաբաղ», 24 հուլիսի 1924:

120 ՏՆ՝ 192 պետական պատմա-երկրագիտական թանգարան, ք. 2, գ. 34, կապ. 5569, ք. 1—7.

Քուրթ էր, որի նմանը դժվար է գտնել: Առաջին հոդվածը հռչակում էր, որ «ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղը կազմում է Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության բաղկացուցիչ մասը»: Այստեղ չկար ինքնավարության որևէ իրավական բանաձևում: Մի այլ հոդվածում թվարկվում էր, թե որ բնակավայրերն են մտնում մարզի տարածքի մեջ: Մարզի հայության իրավունքներն ամբողջովին անտեսող կամ ոտնահարող այդ սահմանադրությունն կոչեցյալը պարտադրվեց արցախցիներին՝ առանց նրանց կամքն ու ցանկությունը հարցնելու:

Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավարության դեկրետի համաձայն ստեղծվեց խառը հանձնաժողով, որի որոշմամբ մարզի տարածքի մեջ թողնվեցին Շուշիի գավառի երկու տեղամասերը, Զիվանշիրի և Կարյազինոյի գավառների Լեռնային գյուղերը՝ մոտ 440 հազար հեկտար տարածքով, Շուշի քաղաքը, 248 բնակավայրեր:

1923 թ. սեպտեմբերի 20-ին Խանքենդն (Վաչագան Բարեպաշտի հիմնադրած Վարարակն բնակավայրը) վերանվանվեց Ստեփանակերտ, որը և դարձավ մարզի կենտրոնը:

Լեռնային Ղարաբաղին ինքնավարություն տալու հարցի շուրջը այսօր հեքիաթներ են հորինում Ադրբեջանում: Աղաղակում են՝ տեսեք, անցյալում ոտնահարված Լեռնային Ղարաբաղի աշխատավորների սոցիալական ու ազգային իրավունքները ոնց էինք վերականգնում: Եվ ի՞նչ: Նախ՝ մարզի անվանումից շնչվեց հայկական անվանումը, հետո մարզի սահմաններից դուրս թողնվեցին Արցախի հյուսիսային մասերը՝ պատմական Գյուլիստանի տիրույթը՝ ներկայիս Շահումյանի շրջանը և Խանլարի շրջանի ամենաբերրի մասը: Սահմաններն այնպես գծեցին, որ Լեռնային Ղարաբաղն անչափեց Հայաստանից և նրա հետ տարածքային կապերը խզվեցին: Եվ այդ ամենը Ադրբեջանի կառավարության պահանջով, Արմենակ Ղարաբաղյանի և ուրիշների, այդ թվում Անդրերկրկոմում նստած ղեկավարների թողտվությամբ, որոնք աչք էին փակել և «բարեկամություն» ու «խնամարարություն» էին խաղում: Դեռ այն ժամանակ մի շարք ղեկավարներ, առաջին հերթին Սուրեն Շադունցը, եկան այն եզրակացության, որ Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանի կազմում թողնելը պարզապես հանցագործություն է: Այսօր Ադրբեջանում աղաղակում են, թե իբր Ղարաբաղի ինքնավարության դեկրետը սիրով են ընդունել մարզի աշխատավորները և 1923 թ. ամռանը անցկացված հանրաքվեի ժամանակ միաձայն արտահայտվել են Ադրբեջանի կազմում մնալու օգտին: Ճշմարտությունն այն է, որ մարզի բնակչության ճշող մեծամաս-

նությունը դժգոհ էր երկրամասը Ադրբեջանի կազմում թողնելու անհիմն ու ապօրինի որոշումից: Գուլիենները և այլոք պնդում են, թե իբր մարզում հանրաքվե է անցկացվել, և բնակչությունը գրականորեն է արտահայտվել Ադրբեջանի կազմում մնալու օգտին: Ճշմարտությունն այն է, որ մարզում ոչ մի հանրաքվե էլ չի անցկացվել, այլ հրավիրվել են անկուսակցական կոնֆերանսներ, որտեղ խոսվել է Արցախին ինքնավարություն տալու դեկրետի շուրջը: Դա էլ համարվել է հանրաքվե¹²⁴, Իսկ թե այդ մասին Բաքվին ինչ է հաղորդել Լեռնային Ղարաբաղի կուսակցության շրջանային կոմիտեի քարտուղար Սերո Մանուցյանը, դա արդեն լավ գիտեն Զ. և Գ. Գուլիենները և պատմության մյուս կեղծարարները:

¹²⁴ Այդ մասին տես Նուրեմ Աբրահամյան, 1923 թվականին Լեռնային Ղարաբաղում անցկացված հանրաքվեի (սեֆերեզում) հարցի շուրջը, «Երեւանի նրան», 1 գեկտեմբերի 1980:

ԳՈՑԱԳԱՅՔԱՐԸ ԵԱՐՈՒՆԱԿՎՈՒՄ Է

Ազրբեջանի ճնշման դեմ արցախահայության մղած պայքարը երբեք էլ չլռեց: 1928 թվականին տեղի ունեցած Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի կուսակցական կազմակերպության հինգերորդ կոնֆերանսի ամբիոնից կուսակցության մարզկոմի առաջին քարտուղար Արտավազ Սահակյանը մարզի աշխատավորների անունից հայտարարեց. «Մեզ մոտ՝ Անդրկովկասի պայմաններում, Ադր. ԽՍՀ-ում և ԼՂԻՄ-ում ազգային հարցի լուծումը ունի քաղաքական կարևոր նշանակություն և նրա ճիշտ լուծումը չի կարող չազդել մարզի ընդհանուր քաղաքական սիտուեմի վրա»¹: Եվ ինչ, Ազրբեջանի ղեկավարությունը արցախցիների այդ ճիշտ մեկնարանումը կապում է հակախորհրդային ուժերի և ազգայնամոռիների հետ: Այդ կոնֆերանսում ելույթ ունենալով, Ազրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի ներկայացուցիչ Արտակը փորձում է մրոտել Արցախի ազնիվ զավակներին, որոնք իրրև աստիճանում են ազգամիջյան տարաձայնությունների և ազգայնական շովինիզմի գաղափարները²: Հետո խիստ հայածանքներ սկսվեցին Արտավազը Սահակյանի, Քևադրոս Միրզաբեկյանի և մարզի կուսակցական, տնտեսական ու պետական մի շարք ազնիվ աշխատողների նկատմամբ:

Արցախը մայր հայրենիքին վերամիավորելու ուղղությամբ մտահոգված էին նաև Հայաստանում: Երեսնական թվականներին Աղասի Խանջյանը, հայ մտավորականությունը բազմիցս են բարձրացրել Արցախը Հայաստանի հետ վերամիավորվելու հարցը: Նաև արցախցիների խնդրանքով է, որ 1945 թվականի նոյեմբերին Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմը և հանրապետության կառավարությունը հարց բարձրացրին Համկ(բ)Կ Կենտկոմի և միութենական կառավարության առջև ԼՂԻՄ-ը Խորհրդային Հայաստանի հետ վերամիավորելու առաջարկով: Հայաստանի կոմկուսակցության Կենտկոմի այն ժամանակվա առաջին քարտուղար Գր. Հարությունյանի ստորագրությամբ Ի. Ստալինին ուղարկված նամակում ասված է, որ Հայաստանի տարածքին հարող Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը, որը 1923 թվականից մտնում է Ազրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմի մեջ և որի 153 հազար բնակիչներից 137 հազարը հայեր են, Հայաստանին վերամիավորելը «մեծապես կնպաստեր նրա զարգացմանը և կրարելավեր տնտեսության ղեկավարումը» և «մայրենի լեզվով բնակչության կուլտուր-մասսայական և քաղաքական պատասխանումը կուժեզանար Հայաստանի հանրապետական մարմինների կողմից ղեկավարման դեպքում»: Կենտկոմի քարտուղարը համոզված է, որ «Հայաստանի կազմի մեջ Լեռնային Ղարաբաղի մարզի մտնելը տեղական կադրերին հնարավորություն կտար շարունակել բարձրագույն կրթությունը մայրենի լեզվով Հայաստանի բուհերում: Մյուս կողմից, Հայկական ԽՍՀ-ն կկարողանար ազգային կադրեր ստանալ Լեռնային Ղարաբաղի մարզից, որոնք աչքի են ընկնում իրենց գործարարությամբ...»: Գր. Հարությունյանը հավաստիացնում է, որ հանրապետությունը լիովին կվերականգնի Եուշի քաղաքը³:

Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գր. Հարությունյանը այդ հարցով կրկին Ի. Ստալինին դիմեց 1949 թվականին՝ կապված սփյուռքահայերի հայրենադարձության հետ: Սակայն այս անգամ ևս հարցը չքննարկվեց:

Վերադաս մարմիններին նման բողոք-նամակներ ուղարկվել են նաև 60—70-ական թվականներին: Բայց ո՞վ էր լսողը: Մարզում աչ ու ձախ ստանահարվում է այն ամենը, ինչ ազգային է, արցախական, ասել է թե՛ հայկական: 1977 թ. «Պրորլեմի միրա ի սոցիալիզմա» հանդեսում երևաց հնդիկ Սարադա Միտրայի և քուրդ Ադել Խաբալի «Մենք տեսել ենք ազգերի եղբայրություն» վերտառությամբ ռեպորտաժը, որն ամբողջովին ներկված է ալիև-կեորկոմյան խաբեություններով: Հեղինակները լինելով Արցախում, այն ժամանակվա ԼՂԻՄ մարզկոմի առաջին քարտուղար Ք. Ս. Կեորկոմի հարցնում են, թե ինչու Լեռնային Ղարաբաղի մարզը չի մտնում ՀԽՍՀ-ի կազմի մեջ, որից բաժանված է ընդամենը մի նեղ հողաշերտով: Վերջինս կրկնում է 20-ական թվականներից եկող և այդ օրերի իր հովանավորների՝ Հեյդար Ալիևի և մյուսների ժամծմված տեսակետը. Լեռնային Ղարաբաղը տնտեսապես կապված է Ազրբեջանի շրջանների հետ, մինչդեռ Հայաստանից անջատված է բարձր լեռներով: Իսկ այն հարցին, թե մարզի բնակիչները բոլորն են գա բնակալել, Կեորկոմը պատասխանում է. «Իհարկե, պահանջվել է դաստիարակչական մեծ աշ-

¹ Մարքեթ-լեինիզմի ինտիմուսի ազրբեջանական մասնաճյուղի կուսակցական արխիվ, ֆ. 89, ց. 1, ք. 486, թ. 7:

² Նույն տեղը, թ. 38:

³ Տե՛ս ՀՀ ԶԿԿԿԿ, ֆ. 1, ց. 25, ք. 41, թ. 7:

խառանք: Կային մարզիկ, որոնք ասել են. «Քող ես վատ ապրեմ, բայց կապված լինեմ Հայաստանի հետ»:

Կեորկովը դա համարում է արցախցիների «հետամնացության և շահահանալու հետևանք»: Այնուհետև ճգնում է ապացուցել, թե իբր Ադրբեյջանի կոմկուսի Կենտկոմի ղեկավարությունը «Ղարաբաղում վերացել է գոյություն ունեցած ազգային անհավասարությունը և օրակարգից շնչվել է Ղարաբաղի պրոբլեմը»⁴: Իսկ 1977 թվականի ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի նախագահության արձանագրության մեջ «Ղարաբաղի շնչված պրոբլեմի» մասին գրվել է. «Պետք է կենսային Ղարաբաղը (հայերեն՝ «Արցախ») վերամիավորել Հայկական ԽՍՀ-ին: Այն գեպտում ամեն ինչ կգա իր օրինական տեղը»:

Արցախյան այդ «շնչված պրոբլեմը» յոթանասուն տարվա վերջ ու տասնապանք ունի: Նրա ճակատագիրը ոչնչով բարվոք չէ գաղութային որևէ ժողովրդի ճակատագրից: Մինչդեռ Արցախը խորհրդային նախկին երկրի այն տարածքն էր, որի զավակները հրաշքներ են գործել մեծ Հայրենիկում՝ տալով 21 հերոս, որից մեկը կրկնակի, չորս մարշալ, տասնյակ գեներալներ: Արցախի զավակներից 45 հազարը (երկրամասի բնակչության երկու երրորդը) մեկնեց ռազմաճակատ, որոնցից 20 հազարը տուն վերադարձավ հուշարձան դարձած: Արցախը այն երկրամասն է, որը երկնել է հեղափոխական մի ամբողջ սերունդ, տաղանդների մի փայլուն համաստեղություն՝ պետական ակնավոր գործիչներ Իվան Քևոսյան և Սաքո Համբարձումյան, գրող Մուրադյան, պատմաբան Լեո, գրականագետներ Հայկ Գյուլիբեկյան և Արսեն Տերտերյան, արվեստի գործիչներ Մելիք-Փաշակ և Վազարը Վազարյան, գիտնականներ Նիկոլայ Զինին, Իոսիֆ Տեր-Աստվածատրյան, Աշոտ Հովհաննիսյան, Արտեմ Տեր-Խաչատուրով, Նիկոլայ Նիկոլոպյան, Անդրանիկ Իոսիֆյան և հարյուրավոր ուրիշներ:

ԸՂ տարածքը կազմում է 4,4 հազար քառակուսի կիլոմետր, որտեղ ապրում է մոտ 200 հազար մարդ: Երկրամասի արդյունաբերական պոտենցիալը կազմում է հանրապետության պոտենցիալի հազիվ երկու տոկոսը, գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքը՝ 3 տոկոսը: Այդպիսի ցածր մակարդակը հետևանք է այն բանի, որ մարզի ձեռնարկությունների կապերը հանրապետության ձեռնարկությունների հետ միակողմանի բնույթ էին կրում, որը և առաջիններին դնում էր ծայրահեղ

⁴ «Проблемы мира и социализма», 1977, № 6, ст. 12.

⁵ Протокол заседания Президиума Сов. Мина СССР от 23 ноября 1977 г., № 61, 11—4133, или «Правда о Нагорном Карабахе», Степанакерт, 1989, ст. 59.

պննպաստ վիճակի մեջ: Մարզի արդյունաբերական ամենախոշոր ձեռնարկություններից մեկը՝ մետաքսի կոմբինատը, տարեկան կորցնում էր 60 միլիոն ռուբլի միայն այն պատճառով, որ դրված էր Շաքիի մետաքսի կոմբինատից կախման մեջ, ուր ուղարկվում էր նրա արտադրանքը ներկաման և իրացման նպատակով:

Եթե 1970 թվականին կապիտալ ներդրումները մեկ մարդու հաշվով հանրապետությունում կազմել են 243, Նախիջևանի ինքնավար Հանրապետությունում՝ 267, ապա ԼՂԻՄ-ում՝ ընդամենը 153 ջուրլի: Այդ նույն ցուցանիշը 1986 թվականին համապատասխանաբար կազմել է 473, 334, 178 ռուբլի⁶:

Կենսային Ղարաբաղում մեկ շնչի հաշվով տարեկան արտադրվում է 62,2 կգ միս, հանրապետությունում՝ 23,8 կգ, մինչդեռ մարզի յուրաքանչյուր շնչին հասնում է 20 կգ միս, իսկ հանրապետությունում՝ 36 կգ: Խիստ դժվար է հայթայթվում անասնակերը, վատ են ոռոգման աշխատանքները, անմիտիթար վիճակում է գտնվում գյուղատնտեսական տեխնիկան: Բնակչության ջրամատակարարումը ամենացավոտ հրցներից մեկն է: Մարզի 218 բնակավայրերից միայն 25-ը կարելի է ջրով ապահովված համարել: 77 կուտնտեսություններից և սովխոզներից միայն հինգն են գազով մատակարարված: Դժվար է գտնել մարզային տնտեսության մի բնագավառ, որը կախման մեջ չլիներ հանրապետական մարմիններից: Բոլոր օղակներում կոպտորեն խախտված են ինքնավար մարզի իրավունքները: Բանը հասել է նրան, որ մինչև անգամ Ադրբեյջանի իշխանությունների կողմից կազմված ԼՂԻՄ կանոնադրության մեջ չի գրված, թե որն է ինքնավար մարզի լեզուն: Միտումնավոր անտեսվել է ազգային կադրերի պատրաստման գործը: Տասնյակ տարիներ շարունակ ոչ մի երիտասարդ չի ուղարկվել երկրի բուհերում մասնագիտություն ձեռք բերելու: Մարզը լուծի հայերեն լեզվով հրատարակչություն, մինչև վերջերս գրկված էր մայր Հայաստանից. մայրենի լեզվով հեռուստահաղորդումներ դիտելու և հայերեն ռադիոհաղորդումներ լսելու հնարավորությունից:

Ադրբեյջանը տասնամյակներ շարունակ հետապնդել է մի նպատակ՝ ունենալ Արցախ առանց հայ բնակչության: Հայաթափության քաղաքականությունը ավելի բացահայտ դարձավ 70—80-ական թվականներին, երբ հանրապետությունում իշխում էին Լ. Ալիևը և Կ. Բաղդիրովը: 1979

⁶ Այս և հետագա մի շարք տվյալներ քաղված են В. Б. Арутюнян, События в Нагорном Карабахе, хроника, часть I, февраль 1988 г.—январь 1990 г., Ереван, 1990.

Քվականի մարդահամարի տվյալներով 1970—1979 Քվականներին մարզում ադրբեջանական բնակչությունն ավելացել է 37 տոկոսով, իսկ հայկական բնակչությունը՝ 1,7 տոկոսով: Դրան համապատասխան վերջին 15 տարում մարզում զգալիորեն ավելացել են ադրբեջանալեզու ուսումնական հիմնարկները: Մարզում ընդամենը ադրբեջանական բնակչությանը 10 տնտեսություն կա, բայց ադրբեջանական լեզվով գործում է տեխնիկում, որն ունի 729 սովորող:

Անմիթիթար վիճակում են գտնվում մարզի պատմաճարտարապետական հուշարձանները, որոնց թիվը անցնում է 1600-ից: Իրավամբ, Լեռնային Ղարաբաղը մի թանգարան է բաց երկնքի տակ: Ադրբեջանում տասնամյակներ շարունակ ջանում են այդ հուշարձանները յուրացնել և համարել ազվանա-ադրբեջանական: Վերջին երեսուն տարում մարզի հայկական հուշարձանների ոչնչացումը կրել է մասսայական բնույթ:

Նախանձելի չէ վիճակը մարզի աշխատավորների բուժսպասարկման, ժողովրդական կրթության, կուլտուր-լուսավորական աշխատանքների, գրականության և արվեստի բնագավառում: Վաթսունական Քվականներից մինչև 1988 Քվականը մարզում փակվել է հայկական 46 դպրոց, որոնց թվում երկու միջնակարգ, 17 ութամյա և 27 տարրական: Բժշկական սպասարկման տեսակետից մարզը գտնվում է երկրի ամենահետին տեղերից մեկում: Ծանաչում ստանալու հնարավորություններից զրկված էին մարզի գրողները, քանդակագործները, նկարիչները, ճարտարապետները:

Արցախահայությունը չէր կարող հաշտվել նման ստրկական վիճակի հետ, այն միացող կրակ էր, որից մի օր պիտի բոց բռնկեր: Եվ բռնկվեց: Դա 1988 Քվականի փետրվարին էր: Իսկ մինչ այդ 1986—1987 Քվականներին արցախահայերը ստորագրություններ հավաքեցին Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի Հանրապետությանը վերամիավորելու օգտին և ուղարկեցին վերագաս իշխանություններին: 1987 Քվականի դեկտեմբերից մինչև 1988 Քվականի փետրվարն ընկած ժամանակաշրջանում շորս անգամ պատվիրակություն մեկնեց Մոսկվա, որոնց ընդունեցին կուսակցական և պետական մարմինների ղեկավարները, լսեցին ու լսեցին: 1988 Քվականի հունվար-փետրվար ամիսներին մարզի բոլոր ձեռնարկություններում, կոլտնտեսություններում, սովխոզներում, ուսումնական հաստատություններում տեղի ունեցան կոլեկտիվների ընդհանուր ժողովներ, սկզբնական կուսակցական կազմակերպությունների նիստեր, գյուղական, ավանային, քաղաքային և շրջանային խորհուրդների նստաշրջաններ, որոնցում բնակչության պահանջով քննարկվեցին Լեռնային

Ղարաբաղի ինքնավար Մարզը Հայաստանի հետ վերամիավորելու հարցը: Եվ բոլոր տեղերում էլ միանման որոշումներ ընդունվեցին՝ խնդրելով վերագաս մարմիններին հարցը լուծել դրականորեն: Այդ որոշումները պաշտպանեցին Ստեփանակերտի կուսակցության քաղկոմի, Մարտակերտի, Ասկերանի, Հաղութի և Մարտունու կուսակցության շրջումների բյուրոներն ու պլենումները: Մարզի բնակչությունից, աշխատանքային կոլեկտիվներից, կուսակցական և պետական կազմակերպություններից հարյուրավոր հեռագրեր և նամակներ ուղարկվեցին կենտրոնական մարմիններին՝ խնդրելով Լեռնային Ղարաբաղը վերամիավորել Հայաստանի Հանրապետության հետ:

Արցախի պրոբլեմը, որը վերածնվեց վերակառուցման հորաձանուտներից, դեմ առավ այդ նույն վերակառուցման ճանապարհին ընկած ժայռակոթներին: Աննկուն արցախցիները մայր ժողովրդի հետ միասին ավելի քան շորս տարի է, ինչ հերոսաբար մաքառում են և դիմակայում բոլոր տեսակի խոչընդոտները՝ շրջափակում, երկրաշարժ, լրատվության սադրիչ միջոցներ, կուսակցական ու պետական վերագաս մարմինների քար անտարբերություն:

1988 Քվականի փետրվարի 20-ից սկսած արցախյան գոյամարտը նոր էտապ մտավ: Այդ օրը ժողովրդական դեպուտատների ԼՂԻՄ 20-րդ զումարման խորհրդի արտահերթ նստաշրջանը որոշում ընդունեց ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմից Հայկական ԽՍՀ-ի կազմ հանձնելու համար Ադրբեջանական ԽՍՀ և Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդների առջև միջնորդելու մասին: Նույն Քվականի հունիսի 21-ի և հուլիսի 12-ի ԼՂԻՄ ժողովրդական դեպուտատների խորհրդի նստաշրջանները, ելնելով ազգերի ինքնորոշման սկզբունքներից, որոշումներ ընդունեցին մարզը գուրս բերել Ադրբեջանի Հանրապետության ենթակայությանից: Այդ որոշումները լիովին համապատասխանում են վերակառուցման ոգուն: Արցախցիները փորձեցին տնօրինել սեփական ճակատագիրը, մինչդեռ դա հանդիպեց ինչպես Ադրբեջանի Հանրապետության, այնպես էլ կենտրոնական իշխանության խիստ դժագոթությանը: Կենտրոնը անպատրաստ էր խորթամբ ըմբռնելու հարցի կարևորությունը: ԼՂԻՄ-ի մարզային խորհրդի նստաշրջանի առթիվ ԽՍՀԿ Կենտկոմի 1988 թ. մարտի 21-ի հապճեպ ընդունած որոշումը՝ ԼՂԻՄ սոցիալ-տնտեսական զարգացման վերաբերյալ, արձագանք չգտավ ոչ Արցախում և ոչ էլ Հայաստանի հան-

7 Տե՛ս Փաստաթուղթ № 16.

8 Տե՛ս Փաստաթուղթ № 17 և 18.

բապետությունում, որովհետև այդ որոշումը չէր ելնում ռեզիստանս ստեղծված սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական իրավիճակից:

Ընդհատման մարզիտորդի նստաշրջանի որոշումը քննարկվեց Հայկական և Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդների նստաշրջաններում: Հարցի քննարկման ժամանակ ի հայտ եկան սահմանադրության մեջ տեղ գտած հակասությունները, ու ձևականությունները: Ադրբեջանում և կենտրոնում չհասկացան, որ ազգի ինքնորոշման իրավունքը պետք է վեր դասվի պետական ինքնորոշման սկզբունքից:

Այդ իրադարձությունների առաջին արձագանքը եղավ 1988 թվականի փետրվարի 27—29-ին Սումգայիթում կազմակերպված հայերի ցեղասպանությունը: Այդ օրերին վայրագ ամբոխի կողմից զազանարար սպանվեցին 26 հայ, 400-ը մարմնակաշ ծանր վնասներ ստացան, վառվեցին և թալանվեցին 200 բնակարան, ավերվեցին 50 սոցիալ-մշակութային օբյեկտներ, ոչնչացվեցին 40 ավտոտրանսպորտային միջոցներ: Պետությունը հասցվեց ավելի քան յոթ միլիոն ռուբլու վնաս:

Սումգայիթում, որին հաջորդեց Կիրովարազը, Խոջալուն, Շուշին, Բաքուն, Գետաշենը, Հադրութը, Շահումյանը և Ադրբեջանի հայաբնակ մյուս վայրերը, տեղի ունեցած հայերի ցեղասպանությունը շարվեց քաղաքական գնահատական: Մ. Ս. Գորբաչովը դիմելով Ադրբեջանի և Հայաստանի ժողովուրդներին, փորձեց տալ սոսկ ստեղծված իրավիճակը, իրականությունն ու հանցագործությունը սքողող գնահատական: Նույն կերպ վարվեց 1988 թվականի հուլիսի 18-ին գումարված Գերագույն խորհրդի նախագահության նիստը:

Երևանում, Հայաստանի մյուս քաղաքներում, ամբողջ Արցախում տեղի ունեցան միտինգներ ու ցույցեր, որոնց մասնակիցներն իրենց բողոքն ու ցասումն արտահայտեցին «սումգայիթ» կազմակերպողների դեմ: Կենտրոնական վարչակարգի կողմից Սումգայիթի ցեղասպանության նկատմամբ արձագանքը պարզապես հանցավոր էր: Դա ազգերի ինքնորոշման իրավունքի ակնհայտ խախտում էր ու ոտնահարում: Ազգերի ինքնորոշման սկզբունքը, ըստ Վ. Ի. Լենինի, պետք է ընկած լինի ազգամիջյան հարաբերությունների հարցերի լուծման հիմքում: Գեռևս 1914 թվականին նա գրել է. «...եթե մենք ուզում ենք հասկանալ ազգերի ինքնորոշման նշանակությունը, իրավաբանական դեֆինիցիաների խաղ չխաղալով, վերացական սահմաններ «չհորինելով», այլ վերլուծելով ազգային շարժումների պատմատնտեսական պայմանները, ապա մենք անխուսափելիորեն կհանգենք մի եզրակացության. ազգերի ինքնորոշում ասելով հասկացվում է նրանց պետական անջատումն օտարազգի

կոնկրետներից, հասկացվում է ինքնուրույն ազգային պետության գոյացումը»⁹: Վլադիմիր Իլյիչը ծաղրում է բոլոր նրանց, ովքեր փորձում են ազգերի ինքնորոշման հարցի քաղաքական լուծումը փոխարինել տնտեսական, մշակութային և այլ հասկացություններով ու կատեգորիաներով: «Ազգերի ինքնորոշում ասելով,— գրել է նա,— հասկացվում է հենց քաղաքական ինքնորոշումը, այսինքն՝ անջատման, ազգային ինքնուրույն պետություն կազմելու իրավունքը»¹⁰: Վլադիմիր Իլյիչը պաշտպանում է ազգերի իրավահավասարության սկզբունքը: «Մենք պահանջում ենք,— գրել է նա,— բոլոր ազգերի անպայման իրավահավասարություն պետության մեջ և ամեն մի ազգային փոքրամասնության իրավունքների անպայման պաշտպանություն»¹¹:

Վ. Ի. Լենինը շեշտելով, որ ինքնորոշման դեպքում «սահմանները որոշվում են բնակչության կամքով»¹², հանդես է գալիս ինքնորոշման իրավունքի հիման վրա սահմանները փոփոխելու պատրվակներ որոնելու դեմ: Նա գտնում է, որ «անեքսիա կարել է և պետք է համարել միայն տարածքի այն միացումը, որ կատարվում է նրա բնակչության կամքին հակառակ: Այլ խոսքով՝ անեքսիայի հասկացությունն անխղձ-լիորեն կապվում է ազգերի ինքնորոշման հասկացության հետ»¹³, Վ. Ի. Լենինը գտնում էր, որ «սոցիալիզմի օրոք ազգերի ինքնորոշումն իրագործելուց հրաժարվելը դավաճանություն կլինի սոցիալիզմին»¹⁴:

Սոցիալիզմի օրոք, ըստ Վլադիմիր Իլյիչի, ազգերի ինքնորոշման խնդրում պետք է հստակորեն պարզ լինի «...դեմոկրատիան ազգային հարցում (այսինքն՝ ազգերի ինքնորոշումը)»¹⁵: Վ. Ի. Լենինի մի այլ բնորոշմամբ «բռնության դեմ հանուն ազգերի դեմոկրատական միավորման, «Անջատման ազատությունը», դեմոկրատիզմի բարձրագույն արտահայտությունն է»¹⁶:

Երկրի վերադաս իշխանությունները բացահայտորեն խաչ են քաշել ազգերի ինքնորոշման լենինյան սկզբունքի վրա, ձեռնոց նետել մարդու ազատության միջազգային իրենց իսկ ստորագրած որոշումներին: Հենց դրա դեմ էլ իրենց արդար բողոքն են արտահայտում դարաբաղյան շարժ-

9 Վ. Ի. Լենին, ԵԼԺ, հ. 25, էջ 311.
10 Նույն տեղը, հ. 24, էջ 302.
11 Նույն տեղը, հ. 23, էջ 256.
12 Նույն տեղը, հ. 31, էջ 534.
13 Նույն տեղը, հ. 27, էջ 563.
14 Նույն տեղը, հ. 30, էջ 22.
15 Նույն տեղը, էջ 116.
16 Նույն տեղը, հ. 27, էջ 538.

ման երկուսից ծնված «Կուսնկ» («Միացում»), «Ղարաբաղ» կոմիտեի-
ները, Հայոց համազգային շարժումը, աշխարհի ամբողջ հայութունը,
բոլոր առաջադեմ մարզիկ:

Քվում էր, թե 1988 թվականի հուլիսի 18-ի՝ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի
որոշումը կվերացնի լարվածությունը ռեզիտում: Այդ նիստում ունե-
ցած իր ելույթում Լեոնային Ղարաբաղի կուսակցության մարզկոմի այն
ժամանակվա առաջին քարտուղար Հ. Ա. Պողոսյանը ասաց, որ արցախ-
յան պրոբլեմը պահանջում է ամենից առաջ քաղաքական լուծում: ԽՍՀՄ
Գերագույն խորհրդի Ազգությունների խորհրդի դեպուտատներից կազմ-
ված հատուկ հանձնաժողովը, որ խնդիր ուներ ուսումնասիրել ռեզիտ-
ում ստեղծված իրավիճակը և նպաստել լարվածության հետագա թու-
լացմանը, ազիլի խորացրեց լարվածությունը: Կենտրոնական հեռուստա-
տեսությունը, ռադիոն, մամուլը, լրատվության մյուս միջոցները շարու-
նակում էին խեղաթյուրել զարաբաղյան շարժման էությունն ու բնույթը,
թաքցնել Սումգայիթում և այլուր իրագործված բարբարոսությունները,
կտրականապես հրոժարվում էին քաղաքական գնահատական տալ այդ
իրադարձություններին, փորձում մասնատել ընդհանուր, նախօրոք կազ-
մակերպված հանցագործությունը և դատավարություններն անցկացնել
երկրի տարբեր քաղաքներում: Առաջ քաշվեց ոչ հաղթողի և ոչ էլ պարտ-
վողի, «սահմանները չվերաձենելու» միանգամայն սնանկ տեսակետը,
երկու հանրապետությունների ժողովուրդներին խոստանում էին զարա-
բաղյան պրոբլեմի փոխզիջումային լուծում: Երևանի Քատերական հրա-
պարակում, Ստեփանակերտի Վ. Ի. Լենինի անվան հրապարակում ցույ-
ցերն ու միտինգները մասսայական, համաժողովրդական բնույթ էին
ընդունում և բնագրվում հանրապետության և Լեոնային Ղարաբաղի ամ-
բողջ բնակչությանը: Ադրբեջանի ղեկավարությունը կենտրոնական իշ-
խանությունների միակողմանի դիրքորոշման օգնությամբ բոլոր ջանքերը
գործադրում էր թաքցնելու Սումգայիթի ցեղասպանության իսկական կազ-
մակերպիչներին և մարդկանց համոզել, նրանց գիտակցության մեջ ամ-
բալնդել, թե իբր այդ ոճրագործությունը կատարել են մի խումբ ծալ-
րահեղականներ և Հայաստանից զաղթած ադրբեջանցիները: Մինչև ան-
գամ որոշ մտավորականներ (Ձ. Բունիաթով և ուրիշներ) հայտարարում են.
Թե «սումգայիթը» կազմակերպել են հայերը: Ուրեմն, հայերն իրենց
նկատմամբ ցեղասպանություն են կազմակերպել: Ահա թե ինչի է ըն-
դունակ ցինիզմը: Ադրբեջանում արցախցիներին համարում են երախ-
տամոռներ (հետաքրքիր է իրենց ո՞ր լավությունը մոռանալու համար):
լուսանքներ են թափում Հայաստանի «ծայրահեղականներին», Ձորի Բա-

լայանի, Սիլվա Կապուտիկյանի, «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամների,
«Կուսնկի» ակտիվիստների, Արցախի և Հայաստանի ժողովրդական դե-
պուտատների, երկրի մի շարք մտավորականների՝ Ա. Սախարովի, Գ.
Ստրովյոտովայի և ուրիշների հասցեին: Նրանք հայ ժողովրդին մեղա-
դրում են նրա համար, որ նա սատար է կանգնել արցախահայության
արդար պայքարին: Սումգայիթի մարդասպանները մինչև անգամ հռչակ-
վեցին Ադրբեջանի ազգային հերոսներ: Ամենուր տարածում են Ադրբե-
ջանը բոլոր այլաժիններից մաքրելու և Լեոնային Ղարաբաղի ինքնա-
վարությունը վերացնելու կոչեր:

1988 թվականի աշնանից զարաբաղյան շարժումը, որը սկսվել էր
որպես Լեոնային Ղարաբաղի մարզխորհրդի որոշումների պաշտպանու-
թյան շարժում, դուրս եկավ իր շրջանակներից և դարձավ ակտիվ քաղա-
քական գործոն:

Այն ավելի մեծ թափ ստացավ 1988 թվականի նոյեմբերին և դեկտեմ-
բերի սկզբին: Ադրբեջանից տեղահան արվեցին հարյուր հազարավոր
հայեր: Կենտրոնական իշխանությունները ռազմական դրություն մտցրին
Բաքվում և Երևանում: Ահա ճգնաժամի այդ ամենալարված ժամանակ
Հայաստանում 1988 թ. դեկտեմբերի 7-ին տեղի ունեցավ աշխարհացունց
երկրաշարժ, որը նոր շափանիշ մտցրեց ստեղծված բարդ իրավիճակում:
Հայ ժողովրդի սրտի մորմոքը «մեղմեցրեց» համար աղետի գոտի ժամա-
նեց Մ. Ս. Գորբաչովը, ու նրա գնալուց անմիջապես հետո Արցախում
ներակալվեցին զարաբաղյան շարժման ակտիվիստ Ա. Մանուչարովը,
Իսկ Երևանում՝ «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամները: Հայ ժողովրդի ողբեր-
գության նկատմամբ իրական, սրտացավ վերաբերմունքի փոխարեն
Ադրբեջանի տարածքով սկսեցին հանրապետություն ժամանել շարժված
գնացքներ: Այդ օրերին վշտաբեկ հայությանը սատար դարձան վրաց,
մյուս եղբայրակից և աշխարհի շատ ժողովուրդներ: Նրանց անկեղծ,
սրտացավ օգնությունը երբեք չի մոռանա հայ ժողովուրդը: Արցախցիներն
էլ մի պահ մոռացան իրենց ցավը ու շանում էին օգտակար լինել Հայաս-
տանին, իրենց վրա վերցնելով նրա տառապանքների և հոգսերի մի մասը:
Արցախից 400 հոգի անմիջապես մեկնեցին աղետի գոտի՝ փրկարարու-
կան աշխատանքներ կատարելու, աղետյալներին օգնելու համար հինգ
միլիոն ուլրի հանգանակվեց: Աղետի գոտի ուղարկվեցին նաև հա-
զարանդեհ, դեղորայք և այլ անհրաժեշտ ապրանքներ: Իսկ Հայաստա-
նում այդ վշտալի օրերին նույնիսկ հայ ժողովուրդը պետության ղեկա-
վարին հիշեցրեց Ղարաբաղը, զաղթականների չլուծված պրոբլեմը, Սում-
գայիթը, Գերագույն խորհրդի նախագահության նիստը, «Ղարաբաղ» կո-

միտեի անդամների անօրինական ձերբակալությունը, մատնացույց արեցին իրենց հասցեին կենտրոնական լրատվության միջոցների զրպարտանքներն ու վիրավորանքները, անհարկի պարետային փամի առկայությունը և արյուն ծորող սրտի այլ խնդիրներ:

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի 1989 թվականի հունվարի 12-ի հրամանագրով ԼՂԻՄ-ում մտցվեց կառավարման հատուկ ձև. սկսվեց արցախյան 'գոյամարտի նոր փուլ: Դադարեցվեցին մարզի ժողովրդական պատգամավորների խորհրդի և նրա գործադիր կոմիտեի լիազորությունները մինչև խորհրդի նոր կազմի ընտրությունների անցկացումը: Ինչպես նաև կուսակցության մարզային կոմիտեի գործունեությունը: Որոշման մեջ ասված է, որ կոմիտեն օժտված է ինքնավար մարզի ժողովրդական դեպուտատների խորհրդի լիազորություններով: Հետագա իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ Հատուկ կառավարման կոմիտեն չկարողացավ կայունացնել վիճակը: Պատճառն այն է, որ մարզը թողնվեց Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմում և Հատուկ կառավարման կոմիտեն շունք իշխանության ամբողջ լիիրավություն: Ադրբեջանի ղեկավարությունը շարունակում է վարել մարզի հայ բնակչության դուրսստանումը քաղաքականություն, իսկ մարզի ադրբեջանական բնակավայրերում կենտրոնացնում է Ուղբեկատանից գաղթած թուրք-մեսիսեթցիներին և Հայաստանից տեղափոխված ադրբեջանցիներին: Արագացնում է այդ բնակավայրերում արտադրական ու սոցիալական ոլորտի օբյեկտների կառուցումը: Մարզում չեն վերացվում ազգամիջյան ընդհարումները, ադրբեջանական գյուղերում կուսակցում է գինամթերք:

Ռեզիստում վիճակը կարգավորելու համար ԼՂԻՄ ուղարկվեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նոր հանձնաժողով, որի եզրակացությունն արդեն թելադրված էր կենտրոնից: ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների առաջին համագումարի ամբիոնից Արցախի և Հայաստանի դեպուտատների ելույթներում հնչում է արցախահայության տագնապը: Խորհրդային հասարակությանը հայտնի դարձավ, որ արցախյան պրոբլեմի էությունը հայ ժողովրդի բունությանը անշատված մի մասի ինքնորոշման իրավունքի ճանաչման մեջ է: Այդ ամենից հետո դարձյալ ճիշտ և անհրաժեշտ եզրակացություններ շարվեցին: Կենտրոնական իշխանությունները բացահայտորեն ոտնահարում էին ինքնորոշման իրավունքը, որը նույնիսկ չի պնդում վերամիավորում Հայաստանին, այլ համաձայնություն է արտահայտել Ղարաբաղը դուրս բերել Ադրբեջանի կազմից և ենթարկել կենտրոնին: Կենտրոնում չէին լզում հասկանալ, որ Ղարաբաղի բնակչության ազատ ինքնորոշման իրավունքի մերժումը, նրան բռնությամբ

Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմում պահելը նշանակում է ԽՍՀՄ սահմանազրույթի և միջազգային պարտավորությունների կոպիտ խախտում¹⁷: Արցախցիների անդիշում և համարձակ պայքարը 1989 թվականի մայիսին կրկին ծնեց քաղաքական անհնազանդություն՝ երկարատև գործադու, որը շարունակվեց երեք ամիս: Դրանից դուրս գալու էլքը արցախցիները գտան իրենց հերոսական անցյալում...

1989 թվականի օգոստոսի 16-ին Ստեփանակերտի Մ. Գորկու անվան հայկական պետական գրամատիկական թատրոնի շենքում տեղի ունեցավ Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության լիազոր ներկայացուցիչների համագումար: Եկած պատվիրակներն ընտրվել էին մարզի տեղական խորհուրդների նստաշրջաններում, կուսակցական, կամերիտական և արհմիութենական կազմակերպությունների պլենումներում: Համագումարը ընտրեց Ազգային խորհուրդ, որը ժողովրդական ինքնակառավարման մարմին է: «Ազգային խորհրդի և նրա նախագահության,— ասված է համագումարի ընդունած որոշման մեջ,— առաջնահերթ նպատակը իրավիճակի կայունացումն է, ազգամիջյան ընդհարումների կտրուցումը, վերակառուցման ընթացքին ակտիվ աջակցումը, հրապարակայնության, գեմոկրատիայի համակողմանի զարգացումը, Լեռնային Ղարաբաղի հարցի լուծումը»¹⁸: Համագումարը ընդունեց գեկլարացիա և դիմում հատուկ շրջանի պարետին, խորհրդային բանակի և ԽՍՀՄ ՆԳՄ ստորաբաժանումների սպաներին և դիմադրներին, ինչպես և դիմում ադրբեջանական ժողովրդին՝ հարգելու Ղարաբաղի հայոց տարրական իրավունքը:

Լիազոր ներկայացուցիչների համագումարի հրավիրումը և Ազգային խորհրդի ստեղծումը հարկադրական քայլ էր և միանգամայն գեմոկրատական: Ի պատասխան արցախցիների այդ քայլի, Ադրբեջանի ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը 1989 թ. սեպտեմբերի 15-ին ընդունեց «Ադրբեջանի ԽՍՀ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի գրություն մասին» և սեպտեմբերի 23-ին՝ «Ադրբեջանական ԽՍՀ ինքնիշխանության մասին» որոշումները: Ադրբեջանում քաղաքացիներով վերադաս իշխանությունների հովանավորական քաղաքականությունից, ազգային սեփականություն հռչակեցին Արցախն ու Նախիջևանը՝ հինավուրց հայկական այդ տարածքները: Այս որոշումների քաղաքական նպատակն է արգելք դնել Լեռնային Ղարաբաղի հարցի քաղաքական լուծման ճանապարհին:

ԼՂԻՄ Ազգային խորհուրդը և նրա կազմից ընտրված նախագահու-

17 Տե՛ս Յու. Գ. Բարսեղյան, Ինքնորոշման իրավունքը ազգամիջյան պրոբլեմների գեմոկրատական լուծման հիմքն է, Երևան, 1990, էջ 74—75:

18 Փաստաթուղթ № 19:

Քյունը ձգտում է երկրամասը դուրս բերել ստեղծված ճգնաժամից, Կիւզոր ներկայացուցիչների առաջին համագումարը աշխարհին հայտնեց «ԼՂԻՄ-ը հետևողականորեն Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության հետ վերամիավորելուն հասնելու իր վճռականության մասին», խստագույնս մերժեց «մարզի ներքին գործերին Ադրբեջանի կառավարության կողմից միջամտություն ցույց տալու յուրաքանչյուր փորձ» և «ինքնավար մարզի հանդեպ անընդունելի է համարում թելադրանքի քաղաքականությունը»¹⁹։ Համագումարը ԼՂԻՄ-ը հռչակեց անկախ խորհրդային տարածք և զգուշացրեց, որ «ինքնավար մարզի գործերին ադրբեջանական հանրապետության միջամտությունը զնահատվելու է որպես ագրեսիայի ակտ և կստանա համարժեք պատասխան»²⁰։

1989 թվականի հոկտեմբերի 19-ին տեղի ունեցած ԼՂԻՄ Ազգային խորհրդի նիստը քննարկելով «ինքնորոշված ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ-ի կազմի մեջ մտցնելու՝ մարզի հայ բնակչության արտահայտած կամքի գործնական իրականացման միջոցառումների մասին» հարցը, ընդունեց որոշում, որում դատապարտվում է ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի 1921 թվականի հուլիսի 5-ի հակաիրավական, հակահայկական, միանգամայն անօրին որոշումը, որը «Ադրբեջանին թույլ տվեց անեքսիայի ենթարկել Լեռնային Ղարաբաղը» և խնդրվում է «Հայկ. ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին՝ ստեղծել համատեղ հանձնաժողով ԼՂԻՄ-ը Հայկ. ԽՍՀ կազմի մեջ մտցնելու ուղղությամբ գործնական միջոցներ իրականացնելու համար»²¹։ Ազգային խորհուրդը միաժամանակ «դատապարտեց զինվորական շարասյան պրովոկացիոն գործողությունները, որոնք ողբերգական իրադրությունների են հանգեցրել Ստեփանակերտում 1989 թվականի հոկտեմբերի 10-ին»²²։ ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի 1921 թ. հուլիսի 5-ի որոշումը անօրինական ճանաչեց նաև Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը իր 1990 թվականի փետրվարի 13-ին ընդունած որոշումով²³։

1989 թվականի նոյեմբերի 28-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդը ընդունեց «Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում իրադրության նորմալացնելու միջոցառումների մասին» հապճեպ որոշումը, որը չի արտահայտում հայ ժողովրդի ձգտումը։ Ի պատասխան այդ շփոթանվորված և

¹⁹ «Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի ազգաբնակչության լիազոր ներկայացուցիչների համագումարի նյութերը», Ստեփանակերտ, 1989, էջ 28;
²⁰ Նույն տեղը;
²¹ «Խորհրդային Ղարաբաղ», 21 հոկտեմբերի 1989;
²² Նույն տեղը;
²³ Տե՛ս Փաստաթուղթ N 21:

հայ ճողովրդի շահերը ոտնահարող որոշման, ինչպես և ընդառաջելով արցախահայության և Արցախի Ազգային խորհրդի խնդրանքին, 1989 թվականի դեկտեմբերի 1-ին Հայկական ԽՍՀ Գերագույն և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի համատեղ նիստը ընդունեց Հայկական ԽՍՀ-ի և Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորման մասին որոշումը, ըստ որի «Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը ճանաչում է Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի ինքնորոշման փաստը՝ հաստատված ԼՂԻՄ-ի մարզային խորհրդի 1988 թվականի փետրվարի 20-ի և հուլիսի 12-ի նստաշրջանների, ինչպես նաև մարզի բնակչության լիազոր-ներկայացուցիչների 1989 թվականի օգոստոսի 16-ի համագումարի և Ազգային խորհրդի հոկտեմբերի 19-ի նիստի որոշումներում»²⁴։ Համատեղ նստաշրջանը ընդունեց նաև «Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում իրադրությունը նորմալացնելու միջոցառումների մասին» ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի 1989 թվականի նոյեմբերի 28-ի որոշման մասին և «Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերյալ ԱՄՆ-ի սենատի արտաքին գործերի հանձնաժողովի բանաձևի առթիվ ԽՍՀՄ արտաքին գործերի նախարարության հայտարարության մասին» որոշումները²⁵։

Իրադրությունը ռեզիտում ավելի է բարդանում։ Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատի ելուզակները ավերում են Խորհրդային Միության հարավային սահմանները գրեթե 800 կմ երկարությամբ, իսկ 1990 թվականի հունվարի 12-ից Բաքվում իրագործում են հայ և ռուսախոս ժողովուրդների նկատմամբ ցեղասպանության նոր ակտ։ Բարբարոսները կատարում են շտեմսված վայրագություններ, վառում հարյուրավոր տղաներ, գազանարար ոչնչացնում խաղաղ բնակչությանը, թալանում նրանց ունեցվածքը, զավթում բնակարանները։ Այդ ամենի պատասխանատվությունը նախ և առաջ ընկնում է խորհրդային պետության խղճի վրա, որը ժամանակին չկատարեց իր քաղաքացիների կյանքի պաշտպանության վերաբերյալ սահմանադրական պարտականությունները, ինչպես նաև Ադրբեջանի կուսակցական-պետական պաշտոնյաների և երկրի ռազմական բարձրաստիճան ղեկավարության խղճի վրա, որոնք հայերի ջարդի այդ սարսափելի օրերին մատը մատին չխփեցին մարդակեր այդ հորդանների վայրագությունները կասեցնելու համար։

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի 1990 թ. հունվարի 15-ի հրամանի համաձայն Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում, որը ռեզիտի ամենախաղաղ տարածքն էր, նրան հարող շրջաններում և Հայկական ԽՍՀ

²⁴ Փաստաթուղթ N 20:
²⁵ «Խորհրդային Հայաստան», 3 դեկտեմբերի 1989:

Գործի շրջանում հայտարարվեց արտակարգ դրություն: Քանի որ Ադրբեջանում խորհրդային իշխանության գոյությունը հարցականի տակ էր դրված, ուստի հունվարի 19-ից Բաքվում ևս մտցվեց արտակարգ դրություն:

Ադրբեջանի ծայրահեղականները Հայաստանի Հանրապետության դեմ սկսեցին բացահայտ ազդական գործողություններ: Նրանք գնդակոծում են սահմանամերձ գյուղերը և ավերում կառույցները: Հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանական շոկատներն արժանի հակահարված հասցրին վանդալներին: Հանրապետությունը կրկին, ինչպես 1989 թվականի աշնանը, ընկավ շրջափակման մեջ և կրեց ավելի քան 70 միլիոն ուսուցված: Ադրբեջանցի ելուզակները բացահայտ ազդական գործողությունների դիմեցին նաև Արցախի հյուսիսում՝ Գետաշենի ենթաշրջանում և Շահումյանի շրջանում:

1990 թվականի փետրվարի և մարտի սկզբին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի երրորդ նստաշրջանը երեք դեմփակ նիստերում քննարկեց Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի և Հայկական ԽՍՀ-ի դրության հարցը, իսկ մարտի 5-ին ընդունվեց «Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում և Հայկական ԽՍՀ-ում տիրող դրության և այդ ուղիներում իրադրությունը նորմալացնելու միջոցառումների մասին» որոշումը²⁶, որը, ըստ էության, ոչնչով չէր նպաստում ուղղորդել լարվածության վերացմանը: Սպասվում էր, որ Լեոնային Ղարաբաղի վերաբերյալ կոնկրետ և արդարացի որոշում կընդունվի, սակայն ոչինչ չարվեց:

Լեոնային Ղարաբաղում արտակարգ դրություն մտցնելը փաստորեն դարձավ արցախյան գոյամարտի նոր փուլը, որը շատ ծանր հետևանքներ ունեցավ: Դադարեցվեց Հատուկ կոմիտեի գործունեությունը և նրա ֆուկցիաները իրենց վրա վերցրին զինվորականները, մի բան, որը դեմոկրատիայի ամենակոպիտ խախտում էր և օրինականացրեց մարզի երկու տարուց ավելի տևող շրջափակումը: Այդ դառնություններն Արցախը ճաշակել է դեռևս 1918—1920 թթ.: Խորհրդային իշխանության պայմաններում շրջափակումը չէր կարող տեղի ունենալ առանց վերադաս իշխանությունների լուսկյաց համաձայնության:

Արցախյան գոյամարտի այս նոր փուլում Ադրբեջանը և կենտրոնը բոլոր ջանքերը գործադրում են օր առաջ հնազանդեցնել արցախահայությանը և Արցախը կրկին բռնակցել Ադրբեջանին: Օգտվելով նրանից, որ Լեոնային Ղարաբաղում վերացվել է Հատուկ կառավարման կոմիտեն և մարզում մտցվել արտակարգ դրություն, Ադրբեջանի զեկավարությունը

ամեն կերպ ձգտում է արցախահայության վզին փաթաթել ԼՂԽՄ-ի վերաբերյալ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի 1989 թ. նոյեմբերի 28-ի օրապահան որոշումը: Այդ օրերին Բաքվում շուտափույթ ստեղծվեց կազմկոմիտե՝ Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի երկրորդ քարտուղար, ոչ հետևողական Աֆղանստանում իր դաժանություններով հայտնի և Բաքվի անցյալում Աֆղանստանի հանցավոր Վիկտոր Պոլյանիչկոյի գլխավորությամբ: Այդ ապօրինածին կազմկոմիտեն խորհրդային զինված ուժերի օգնությամբ հունվարի 28-ին մտավ Ստեփանակերտ և իր համար նստավայր ընտրեց կուսակցության մարզկոմի շենքը: Արցախցիները կորականապես մերժեցին այդ կոմիտեի հետ որևէ կապի մեջ մտնելը և դա համարեցին ամոթալի ու անբարոյական: Արցախում և նրան հարակից շրջաններում տեղաբաշխված չորրորդ բանակի զորամասերը, ներքին գործերի նախարարության պատժիչ շոկատները, ինչպես և նորաստեղծ Հատուկ նշանակության ադրբեջանական միլիցիան (օմօն) ամբողջովին զրկեցին կազմկոմիտեի ենթակայության տակ: Հատուկ շրջանի պարեազներալ Վ. Սաֆոնովը հյուսիսահայկական կատարում էր կենտրոնի, ինչպես և Պոլյանիչկոյի բոլոր պահանջները, որոնք նպատակ ունեին նվաստացնել արցախահայությանը, բարոյալքել և ենթարկել անասելի տանջանքների: Խորհրդային երկրի զինված ուժերի և Ադրբեջանի օմօնականների կողմից անմարդկային և բարբարոսական գործողություններ կատարվեցին մարզի Ավդուռ, Մյուրիշեն, Սոս, Մաճկալաշեն, Քաջավան և այլ գյուղերում: Անձնագրային ուժերը ստուգելու և զենք առգրավելու անվան տակ նրանք ավերեցին տասնյակ գյուղեր, հարյուրավոր բնակարաններ, պետական և հասարակական շինություններ, մարզի տասնյակ կուլտուրային և պետական տնտեսությունների զրկեցին հազարավոր հեկտար հողատարածություններից: Վերջին երկու տարում մարզի կրած վնասը անցնում է մի քանի հարյուր միլիոն ուսուցված:

Ադրբեջանը խորհրդային զինվորականներին օգտագործում է նաև հայկական ինքնավար մարզում ադրբեջանական բնակչության օգտին ժողովրդագրական իրավիճակը փոփոխելու պլանների իրագործման նպատակով: Լայն շինարարություն է ծավալվում մարզի ադրբեջանական բնակավայրերում, այդ այն դեպքում, երբ տասնյակ հազարավոր բռնազաղթված հայեր շարունակում են մնալ առանց բնակարանների:

Լեոնային Ղարաբաղն այսօր դարձնել է աշխարհի ամենաողբերգական տարածքը, ուր անողորմաբար ոտնահարվում են մարդու իրավունքները և կյանքի պաշտպանությունը: Խորհրդային զենքի ուժով դատարկվեցին Գետաշենի ենթաշրջանի՝ Կուշլի-Արմավիր, Ազատ, Կամո, Գետաշեն,

²⁶ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 7 մարտի 1990.

Մարտունաշեն, Շահումյանի շրջանի էրթեջ, Բուզլուխ, Մանաշիդ, Հադրութի շրջանի Առաքի, Զիլան, Բինիաթլու, Քարազլուխ, Մյուզբուզարա, Մամ-
ձոր, Խանձաձոր, Արևշատ, Արփազյազուկ, Սպիտակաշեն, Սարիշեն, Տոր
և Շուշիի շրջանի Մեծշեն, Սաղկաձոր, Եղծաճող, Հինշեն գյուղերը:

Այսօր, երբ աշխարհի առաջ «սոււմգայիթ», «խոշալու», «շուշի»,
«էրրովարադ», «մինգեշաուր», «բաթու», «գեւաշեն», «սոսկեպար», «բեր-
դաձոր», «հադրութ», «շահումյան» է կազմակերպվում, շպիտք է զար-
մանալ, որովհետև 1988 թ. կազմակերպված «սոււմգայիթը» և 1990 թ.
կազմակերպված «բաթուն» հանդիսանում են 1905—1906 թթ. Շուշում,
1918 թ. սեպտեմբերին Բաքվում, 1918—1920 թթ. Արեշում, Նուխիում,
Գյանջայում և Ադրբեջանի հայաթնակ մյուս վայրերում հայ բնակչության
նկատմամբ թուրք-թաթարների կողմից իրագործված ցեղասպանու-
թյան շարունակությունը: Էլ չենք խոսում 1915 թ. Արևմտյան Հայաստա-
նում իրագործված ցեղասպանության մասին, որի շարունակությունը
հանդիսացան 1918—1923 թվականների կոտորածները:

Խորհրդային երկրում 1991 թվականի ամռանը և աշնանը տեղի ու-
նեցան իրադարձություններ, որոնք այս կամ այն կերպ առնչվում են
Արցախի հիմնահարցի հետ: Օգոստոսի 19—21-ը երկրում բարձրացավ
խռովություն ՊԱԿ-ի նախագահ Կրյուչկովի, ներքին գործերի նախարար
Պուգոյի, Գերագույն խորհրդի նախագահ Լուկյանովի, փոխպրեզիդենտ
Յանակի, պաշտպանության նախարար Յազովի և այլոց գլխավորությամբ:
Խռովարարների նպատակն էր երկրում հաստատել ռազմական
իշխանություն և գեմոկրատիան խեղդել արյան մեջ: Ռուսաստանի
պրեզիդենտ Բ. Ելցինի գլխավորությամբ ժողովրդական ուժերը գիմա-
կայեցին և խռովությունը պարտության մատնեցին: Այդ երեք օրը ցնցեց
ամբողջ աշխարհը: Սեպտեմբերի 2—5-ը տեղի ունեցած ժողովրդական
պատգամավորների արտահերթ հինգերորդ համագումարը դատապար-
տեց խռովությունը և ըստ էության լուծարեց ԽՍՀՄ-ը, որի գործընթացն
ավարտվեց 1991 թ. դեկտեմբերի 21-ին Ալևա Աթայում և գեկտեմբերի
30-ին Մինսկում տեղի ունեցած Անկախ Պետությունների Ընկերակցու-
թյան (ԱՊԸ) ղեկավարների խորհրդակցությունների ընդունած որոշում-
ներով: Կայսրապետությունը իր գիրքերը զիջեց ազատ պետությունների
համագործակցությանը: Կենտրոնը, որը շոբո տարի շարունակ ճնշում
էր գործում արցախահայության վրա և այնքան դառնություններ պատ-
ճառել նրանց, փուլ եկավ և Արցախի հիմնահարցի լուծման համար նոր
հնարավորություններ բացվեցին:

Հայաստանի Հանրապետությունում սեպտեմբերի 21-ին անցկացվեց
հանրաքվե: Այդ օրը հայ ժողովուրդը միակամ վճռեց իր ապագան. ան-

կախ ժողովրդական Հայաստանի օգտին քվեարկեց քվեարկության
իրավունք ունեցող քաղաքացիների 94,39 տոկոսը: Հայ ժողովուրդը կա-
րողացավ միջազգային համակեցություն նորմերի սահմաններում իր
կամքը՝ անկախ ու ժողովրդավարական պետություն ստեղծելու մասին
հայտնել աշխարհին: Հայ ժողովրդի ԱՅՈՒ-ն ցնծությամբ ընդունվեց Ար-
հայտնել աշխարհին: Հայ ժողովրդի ԱՅՈՒ-ն ցնծությամբ ընդունվեց Ար-
ցախում: Սեպտեմբերի 23-ին Հայաստանի Հանրապետության Գերա-
զույն խորհուրդը ընդունեց «Հայաստանի Հանրապետության անկախու-
թյան հռչակման մասին» որոշումը, ըստ որի Հայաստանի Հանրապետու-
թյան հռչակվեց Հայաստանի Հանրապետության Անկախ Պետություն:
Հայ ժողովուրդը մի անգամ ևս աշխարհին ցույց տվեց իր անհողող
կամքը, իր արիությունն ու վճականությունը:

Մինչ այդ, օգոստոսի 29-ին, տեղի ունեցած Ադրբեջանի Հանրապետու-
թյան Գերագույն խորհրդի նստաշրջանը ընդունեց «1918—1920 թթ. պե-
տական անկախության վերականգնման» մասին որոշում: Ի պատասխան
պատգամավորների Լեռնային Ղարաբաղի մարզային և Շահումյանի
կան պատգամավորների Լեռնային Ղարաբաղի նստաշրջանը՝ բոլոր մակարդակ-
շրջանային խորհուրդների համատեղ նստաշրջանը՝ բոլոր մակարդակ-
ների պատգամավորների մասնակցությամբ, ընդունեց որոշում Լեռնային
Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի և դրան կից Շահումյանի շրջանի սահ-
մաններում Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն (ԼՂՀ) հռչակելու
մասին: Արցախցիների այդ քայլը նոր ազմուկ առաջացրեց Ադրբեջանում:
Ադրբեջանական ելուզակները մասսայական հարձակումներն ուժեղաց-
րին Շահումյանում, Մարտակերտի, Մարտունու և Ասկերանի շրջան-
ներում: Նրանք ամենուր ստացան արժանի հակահարված:

Ստեղծված նոր իրադրությունում Արցախի հիմնահարցի լուծ-
ման միջնորդի և երաշխավորի դեր ստանձնեցին Ռուսաստանի պրեզի-
դենտ Բորիս Ելցինը և Ղազախստանի պրեզիդենտ Նուրսուլթան Նազար-
բաևը: Նրանք սեպտեմբերի 20-ին ժամանեցին Բաքու, ապա՝ Գանձակ:
Ստեփանակերտ և Երևան: Ադրբեջանի, Հայաստանի և ԼՂԻՄ-ի ներկայա-
ցուցիչների հետ բանակցությունները սեպտեմբերի 23-ին շարունակվեցին
Փնիզևոդոլի «Բուրովայա առշլա» հանգստյան տանը և ընդունվեց
ժամյունիկե՛ Բ. Ն. Ելցինի և Ն. Ա. Նազարբաևի միջնորդական առաքելու-
թյունը. դրեց բանակցությունների միջոցով Արցախի հիմնահարցի լուծ-
ման սկիզբը: Սակայն Ադրբեջանը ամեն կերպ խոչընդոտում է ընդունված
կոմյունիկեի իրագործմանը:

1991 թ. դեկտեմբերի 10-ին Արցախում անցկացվեց հանրաքվե, որի
մասնակիցները պատասխանեցին Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետու-
ման անկախությանը:

նյակ միլիոնների վնաս բերեց մարզի տնտեսությանը:

Պատմությունը սովորեցնում է, որ յուրաքանչյուր թիզ հող պաշտպանելու համար պետք է ոտքի ելնել և դիմադրել: Դրա լավագույն օրինակն է գետաշենցիների, մարտունաշենցիների և շահումյանցիների հերոսական պայքարը: Բերդաձորցիների երեք տարվա դիմադրությունը համոզում է, որ կարելի է հաջողության հասնել, եթե գործում է վճռականությունը, իսկ երբ այն բացակայում է, ապա հետևանքները լինում են անուղղելի: 1991 թ. հուլիսի 18-ին «Արցախ» հայրենակցական միության նախաձեռնությամբ Երևանում կազմակերպված մամուլի ասուլիսում բերդաձորցի Սվետլանա Գևորգյանը, որը Բերդաձորի ողբերգության վկաններից է, հարցնում է, թե ինչու՞ Բերդաձորը վերջին պահին չդիմադրեց, չէ՞ որ այդ հնարավորությունը կար, ո՞վ հրամայեց հանձնվել, և ինչու՞...:

Կամ ուրիշ օրինակ. Հազարութի հարավային գյուղերը դատարկվեցին առանց դիմադրության: Այստեղ առկա էր նաև դավաճանության փաստը, ինչպես դա տեղի ունեցավ Կուշլի-Արմավիրում, Կամոյում և Ազատում: Սակայն երբ Հին Քաղերի և Խծաբերդի բնակիչները ոտքի ելան և կենաց ու մահու պայքար մղեցին, հակառակորդը նահանջեց, Հին Քաղերն ու Խծաբերդը մնացին անառիկ:

Արցախահայության դեմ գործում էին ոչ միայն Ադրբեջանի օմսեակները և ելուզակները, այլև խորհրդային 4-րդ բանակի 23-րդ դիվիզիայի զորամասերը, ներքին գործերի նախարարության ներքին ուժերը և ՊԱԿ-ի գործակալները: Նրանք հլու-հնազանդ ծառայում էին Ադրբեջանին և կատարում նրա հրամանները: Այդպես էր նաև 1920 թ. 11-րդ «ազատարար» բանակը, որն իրեն դրել էր Ադրբեջանի հեղկոմի ենթակայության տակ, օկուպացրեց Արցախը և այն հայտարարեց Ադրբեջանի տարածք:

1991 թ. մայիսին գորբաշուվյան-մութալիբովյան շհայտարարված պատերազմն իր մեջ անավ Արցախն ու Հայաստանը: Եվ դա կատարվում էր իրավական պետություն դառնալու ձգտող խորհրդային կոչվող երկրում: Խորհրդային բանակի հզոր տեխնիկան, հրանոթները, ուղղաթիռներն ու ինքնաթիռները, զենքի այլ տեսակներ ուղղված էին ամենից առաջ արցախահայերի, Հայաստանի խաղաղ աշխատավորների դեմ, որոնց միակ «մեղքը» այն է, որ պաշտպանում են իրենց տան պատիվը, իրենց կյանքը, իրենց հողը, ունեցվածքը: Խորհրդային երկրի բանակը գործում էր ընդդեմ խորհրդային քաղաքացիների, նրանց զենքի ուժով տեղահանում, սպանում, գերում, խոշտանգում, մինչև անգամ գերված մարդկանց վաճառում:

Շահումյանի շրջանում խաղաղ բնակչության դեմ օգտագործվեցին ԵՄ-21, ԿՄ-27 ուժեղացվածներ, Կ-6972, Կ-80 լազերային նշանառությամբ, ԵՄ, ԵՄԻ, ԵՄԴՄ, ազմական ՄԱԴ ինքնաթիռներ, ամեն տեսակի թնդանոթներ, ՄԱ-17 ուղղաթիռներ և այլն: Վերիշենի վրա անգամ օգտագործեցին 4 հատ ժամանակակից «Կատյուշա», 40 փողանի, որի մեկ արկը 1 քառ. կմ տարածության վրա ոչնչացնում է ամեն ինչ: «Մարտի ժամանակ, — պատմում են էրբեջում հերոսաբար կոչվողներ Վանյա Գարյանը, Սևան Օհանջանյանը և Արտակ Հարությունյանը, որոնք հետո վիրավորվեցին Վերիշենի մարտերում, — արտասովոր մի բան էինք նկատել. իրենք (խոսքը վերաբերում է օմսեակներին — 2. Ա.) իրենց վիրավորի վզից անմիջապես պարան էին կապում և մեքենային կապած արագ փախցնում: Հետո մեզ պարզ դարձավ այդ գաղտնիքը: Այդ օմսե կոչվածը սովորական բանակի զինվորներն էին, օմսեի համազրացահայտվի, իրենք այդ ձևով էին «փրկում» վիրավորներին: Այդ օմսեի կազմում, հաստատում ենք որպես ականատես, 19—20 տարեկան խորհրդային բանակի տղաներն էին»¹:

Խորհրդային զինվորները և ադրբեջանական բարբարոսները անմարդկային գործողություններ կատարեցին Գետաշենում, Մարտունաշենում, Բերդաձորում, Հազարութում, Շահումյանում և Արցախի այլ բնակավայրերում, Հայաստանի Նոյեմբերյանի, Տավուշի, Գորիսի և այլ շրջաններում: Կենտրոնը Արցախը դարձրել էր փորձադաշտ, ուր ստուգում էր բռնատիրության իր նոր մտահղացումներն ու մոդելները:

Պայքարի ամբողջ ժամանակաշրջանում արցախցիները հազարավոր նամակներ, դիմումներ, հեռագրեր և այլ փաստաթղթեր են ուղարկել Մոսկվա և աշխարհի այլ տեղեր, հավատալով, որ կլսվի իրենց ճիշդ: Սակայն այդ դիմումները հենց այն գլխից դատապարտված էին անուշադրության: Արցախցիները ուշ հասկացան երկրի բարձրաստիճան այրերի վճիռը. Արցախը դատապարտված է մահվան. իսկ Ադրբեջանում ապրող հայությունը՝ ցեղասպանության: Ասենք, դա պարզ էր դեռ ալիևյան իշխանության ժամանակվանից:

Տասնամյակներ շարունակ արցախցիների բմբոսությունը զսպում էին Բաքվում և Ադրբեջանի այլ բնակավայրերում ապրող հարյուր հազարավոր հայեր, որոնց մեծամասնությունը ծնունդով արցախցիներ էին: Այդ նրանք կաուցեցին Մինսկից, Սուվալյիթը, հարյուրավոր այլ

¹ «Ուրբաթ», 3 օգոստոսի 1991 թ.:

և որ ճնշումներ գործադրել հայ ժողովրդի վրա և նոր տարածքներ զավթել: Այդ քաղաքականության հիմնական նպատակն էր Հայասանի Հանրապետությանը ստիպել հրաժարվել անկախության գործընթացից և մասնակցել միութենական պայմանագրի նախագծի քննարկմանը:

Կենտրոնի հետ առճակատումը հասցրել է նրան, որ միայն 1991 թվականի գարնանը հայ ժողովուրդը կորցրել է ավելի քան 1200 քառ. կմ տարածք, սվել հարյուրավոր զոհեր, փախստականների թիվը ավելացել է տասը հազարով: Այդ ամենի համար ո՞վ պիտի պատասխան տա...

Արցախահայության գոյամարտը շարունակվում է: Այնտեղ ազգային-ազատագրական պատերազմ է: Սատար կանգնե՛նք հերոսաբար մարտնչող արցախցիներին:

ԱՐՑԱԽՅԱՆ ԳՈՅԱՄԱՐՏԻ ԷՋԵՐԻՑ ՆՅՈՒԹԵՐ ԵՎ ՓԱՍՏԱԹՂԵՐ

№ 1

ԱՐՑԱԽԻ ԶԻՎԱՆՇԻՐ ԳԱՎԱՌԻ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԵՈՍԱԿԱՆ ՈՒՂԱՐԿՎԱԾ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆԸ

Ելիզավետպոլի նահանգի Զիվանշիրի գավառի 40.000 հայ ազգաբնակչության ներկայացուցիչներս 1918 թվականի դեկտեմբերի 12-ին հավաքվելով... ժողովի և քննարկելով թուրքական արշավանքների ու ադրբեջանական հանրապետության բանդաների մշտական հարձակումների՝ մեզ պարտադրած տնտեսական ու քաղաքական ծանր դրության անշվող մի շարք հարցեր, որոշեցինք Արարատյան Հանրապետության առնչվող մի շարք հարցեր, որոշեցինք Արարատյան Հանրապետության կառավարությանը դիմել հետևյալ խնդրանքով. ահա արդեն երկու տարի Զիվանշիրի գավառի հայ բնակիչներս կտրված ենք արտաքին ու ներքին աշխարհից, քանի որ երկաթուղային ու խճուղային ճանապարհների մերձակայքում մուսուլմանական բնակչությունն ամեն կերպ խոչընդոտում է դրանցից մեր օգտվելուն, մենք հինավուրց Գանձասարի լեռներում է հազիվ կարողացել ենք պահպանել միայն մեր ֆիզիկական գոյությունը: Երբ թուրքական զորքերը արշավեցին Ալեքսանդրապոլի վրա և մոտենում էին Ելիզավետպոլի նահանգին, տեղի զինյալ թաթարները ստբիլան՝ Զիվանշիրը հայերից մաքրելու և այն ադրբեջանական հանրապետության բաղկացուցիչ մաս դարձնելու նպատակով: Հարևան գյուղերում թաթարներն սկսել են իրար մեջ բաժանել հայերի տները, գեղեցիկ աղջիկներին ու կանանց և այդ մասին անպատկառությամբ հայտարարում են մեզ:

...Սեպտեմբեր ամսին, երբ թուրք-ադրբեջանական զորքերը շարժվեցին դեպի Շուշի, Զիվանշիրի գավառի հայ բնակիչներս իսկույն հրավիրեցինք... ժողով, որտեղ միաձայն որոշեցինք մեծից մինչև փոքրը կովել մինչև արյան վերջին կաթիլը, երբեք չզինաթափվել ու անձնատուր լինել միայն բարբարոսներին, ովքեր, առանց սեռ ու տարիք հաշվի առնելու, անխտիր ոչնչացնում էին ձեռքներն ընկած հայերին՝ կողոպտելով նրանց

ունեցվածքը, քանդելով մշակութային կառույցները, հրի ճարակ դարձնելով ամեն բան:

Դեպի Շուշի ընթացող զորքի հետևից գնում էին տեղական թափարների հազարավոր խմբեր՝ գրավված գյուղերն ու քաղաքները քարուքանդ անելու և կողոպտելու:

Գրավելով քաղաքը՝ թշնամին Խանքենդում և Ասկերանում հիմնեց զինվորական պարեկություններ, որոնք պարզապես թալանում էին անցուղարձող հայերին, խուզարկության ժամանակ նրանցից բռնագրավելով արծեբավոր բոլոր իրերն ու գրամը... նաև սնանկացրեց հայկական գյուղերը՝ պահանջելով անհաշիվ քանակությամբ հացահատիկ ու այլ բնամթերքներ, իսկ հետագայում՝ նաև գեղեցիկ կանանց ու աղջիկներին:

Բերված փաստերը նկատի ունենալով և ականատես լինելով գազանաբարո այն արարքներին, որ գրավված գյուղերում հայերի դեմ գործադրում էին թուրքերն ու աղբրեջանցիները, ջիվանշիրցիներս նորեն հաստատ որոշեցինք մեռնել և շհնազանդվել նրանց:

Շուշի քաղաքի անկումից հետո, թուրք-աղբրեջանական զնդացրային միացյալ մի շոկատ հարձակվեց Ջիվանշիրի վրա... Մարտակերտ գյուղի ուղղությունը շարժվող նրանց առաջագնա զինախմբի դեմ մարտի ելան հայկական կազմակերպված ուժերը, գլխովին ջախջախեցին ու հետ շարտեցին ոսոխին: Որպես ուղեցույցներ, այդ բանդան գլխավորում էին նահանգական բժիշկ Գ. Լեմբերանսկին, «վայրի դիվիզիայի»¹ սպա Շիրին բեկը և հայտնի ավազակ Շահմալին, որոնք գերեվարեցին երեք հայի և... գազանորեն զնդակահարեցին նրանց:

Արդեն զինաթափ ներք. Գետաշենում, թշնամիները, նախնական կալանքի ենթարկելով գյուղի պատվարժան դեմքերին՝ տարան թարթառ կայարան, որտեղ գտնվում էր իրենց գլխավոր շտաբը, ուր հայկական ուժերի թվաքանակի և տեխնիկական միջոցների մասին տեղեկություններ կորզելու նպատակով տանջահարելիս սպանեցին նրանց:

Ելնելով վերոհիշյալ փաստերից և նկատի ունենալով դաշնակիցների մուտքը Կովկաս, որ թելադրվում է առաջիկայում ժողովուրդներին խաղաղեցնելու և կարգուկանոն սահմանելու անհրաժեշտությամբ, — մինչև կոնֆերանսի հրավիրումը², որտեղ պետք է վճռվի նաև մեր ճակատա-

¹ «Վայրի դիվիզիան» կազմակերպվել է առաջին աշխարհամարտի տարիներին, կովկասյան մահճակալներին:

² Ակնարկը վերաբերում է առաջին աշխարհամարտի արդյունքները թնուց Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսին, որը տեղի ունեցավ 1919—1920 թվականներին: Կոնֆերանսի օրակարգում մտցված էր նաև Արցախի հարցը:

գիրը, — համաժողովը միաձայն որոշեց, որպես նույնազգիներ, խնդրել Հայաստանի կառավարությանը առաջիկա կոնֆերանսում Մեծ տերությունների ներկայացուցիչներին հանձնել Արարատյան Հանրապետության հետ միավորվելու՝ Ջիվանշիրի գավառի հայ բնակչության աղբրանքը, այսուհետև մեզ շթողնել աղբրեջանական հանրապետության լծի տակ, ինչը որ կլինի մեր կամքի, հակառակ, և մենք երբեք կենդանի չենք հանձնվի հայ ազգի բնաջնջման այդ մասնագետներին:

Նույնպիսի դրություն է նաև Ելիզավետպոլի մյուս գավառներում, որոնց հայ բնակչության ցանկություններն ու ձգտումները նույնն են, ինչ որ մերը:

(Սույն համախոսակնը, հաստատված Ջիվանշիրի գավառի հայկական գյուղերի համայնքների և Արցախի հայոց Ազգային խորհրդի կնիքներով, ուղարկվել է Հայաստանի կառավարությանը — Հ. Ա.)

ԶԻՄ — ՀՀ ՊԳԿԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 49, թ. 46—51, ձեռագիր, սկզբնագիր, սուտերեն:

№ 2

ԱՐՑԱՆԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԻ ՄԱՍԻՆ ԱՐՑԱՆԻ ԹԵՄԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՎԱՀԱՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՆԱՄԱԿԸ ՈՒՂԱՐԿՎԱԾ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆԸ

Պատերազմի վերջին երկու տարում Արցախում դրությունն այնքան ծանր էր՝ գլխավորապես տնտեսական կողմից, որ մեր կրթական հիմնարկները, գլխավորապես թեմական դպրոցը, վտանգի ենթարկվեցին: Այդ կրթարանները պահելու համար ժողովուրդը ուժ չուներ, իսպառ ցամաքեցին սովորական եկամտի աղբյուրները: Բաքուն, որ Արցախի գյուղային և կենդանության զարկերակն էր ու մեր դպրոցներին մեծապես նպաստողը, նա ևս վտանգվեց: Մինչև անդորրության և խաղաղ կյանքի նավահանգիստ դուրս գալը, ազգային այս հիմնարկները պահպանելու և մատաղ սերնդին կորստից փրկելու համար մնում է մի ելք, հույսի մի ճանապարհ, որին պետք է ձեռք կարկառովի: Եվ այս հույսը մեր փայլափայլ Հայաստանի Հանրապետությունն է, որին ստիպված եմ ձեռք մեկնելու:

Ուստի խոնարհ հարգանք հայտնելով մեծարելի հանրապետությանը վերոգրյալը՝ խնդրում եմ, եթե հնարավոր է, օժանդակություն ցույց տալ մեր վիճակի դպրոցներին:

Արցախն ունի 60 գյուղական դպրոց, որոնցից և ոչ մեկն այսօր

գոյութիւն շունի: Գոյութիւն շունին նաև քաղաքում եղած եկեղեցական-
ծխական հինգ դպրոցները: Այս օրերին միայն թեմական դպրոցը բաց-
վեց, բայց առանց միջոցի: Որքա՞ն կարող է լինել հանրապետութեան
նպաստը Արցախի կրթական գործին՝ չեմ կարող որոշել, իսկ որքան էլ
որ լինի այն, նույն հաշվով և ուժերով էլ մենք բաց կանենք դպրոցի
դռները:

Թեպետեք գիտեմ, որ Հայաստանի Հանրապետութիւնը, որպես մի
նորածին կառավարութիւն, որն ունի ավելի մեծ հոգսեր ու կարիքներ,
բայց և այնպես հավատացած եմ, որ կրթական գործը պետք է թանկ
լինի հանրապետութեան համար և նա չի խնայի ըստ հնարավորութեան
օգնութեան ձեռք մեկնելու մեր կրթական հիմնարկներին:

Ողջունելով հանրապետութեանդ և փափագելով նրա հավիտենակա-
նութիւնը, մնում եմ խոնարհ և շերմեռանդ աղոթարար՝

ՎԱՀԱՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Շուշի, գեղեմբեր., 1918

ՀԻՄՔ — 22 ՊՊԿԱ, ք. 199, ց. 1, գ. 38, ք. 5, մեքենագիր, սկզբնագիր:

№ 3

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՇՈՒՄԸ ՁԱՆԳԵՂՈՒՐՈՒՄ ԵՎ ԱՐՑԱՆՈՒՄ ԺԱՄԱՆԱԿԱՎՈՐ ՎԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆ ՍՏԵՂԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ՝

Հունվար, 1919.

Ձանգեղուրում և Արցախում ժամանակավոր վարչութիւնն ստեղծելու
վերաբերյալ կառավարութիւնը սույն հունվարի 21-ին կայացած նիս-
տում որոշեց.

1. Ձանգեղուրի և Արցախի հայաբնակ շրջանները, կազմելով Հայաս-
տանի Հանրապետութեան անբաժան մասը, կառավարվում են հանրա-
պետութեան կենտրոնական կառավարութեան կողմից հաստատված մար-
մինների միջոցով և Հայաստանում գործող օրենքների հիման վրա:

2. Հաղորդակցութեան դժվարութիւնների պատճառով ժամանակա-
վորապես երկրի ընդհանուր վարչութիւնը հանձնվում է գոյութիւն

1 Հայաստանի կառավարութեան որոշմամբ 1919 թվականի հունվարի 21-ին ստեղծ-
վեց Ձանգեղուրի և Արցախի գեներալ-նահանգապետութիւն, որը, սակայն, հնարավորու-
թիւն չունեցավ իրականացնել իր խնդիրները:

ունեցող «Ձանգեղուրի հայկական Ազգային խորհրդին», որը կոչվելու է
«Ձանգեղուր-Արցախի շրջանային խորհուրդ»...

3. Խորհուրդը երկիրը ժամանակավորապես կառավարում է Հայաս-
տանի Հանրապետութեան անունից և նրանից ստացված լիազորութիւն-
ներով:

4. Խորհրդի ներկա մասը պետք է լրացվի Արցախի հայկական մասերի
ներկայացուցիչներով, ինչպես նաև շրջանում ապրող թուրք ազգաբնակ-
չութեան ներկայացուցիչներով, համապատասխան իրենց թվին:

5. Խորհրդի կազմը պետք է ներկայացվի հանրապետութեան կենտրո-
նական կառավարութեան հաստատմանը:

6. Մինչև նոր կարգ հաստատվելը, երկրի բոլոր պետական հաստատու-
թիւնները և պաշտոնյաները ենթարկվում են խորհուրդներին...

7. Ծրկրի եկամուտները (պետական հարկերը և ուրիշ պետական
հասույթները) ծախսվում են երկրի պետքերի համար, պակասը լրաց-
վում է հանրապետութեան գանձարանից:

8. Փետրվար ամսվա պետական ծախսերը հոգալու համար հանրա-
պետութեան գանձարանից հատկացվում է 400.000 ուրլի...

11. Հանրապետութեան կառավարութիւնը Գորիս է ուղարկում մի
պետական կոմիտար իբրև իր ներկայացուցիչը Ձանգեղուր—Արցախի
հայկական շրջանների համար:

12. Պետական կոմիտարին հանձնարարվում է հսկողութիւն սահմա-
նել Խորհրդի գործունեութեան օրինականութեան վրա և հարկ եղած գեղ-
ջում ցուցմունքներ անել խորհրդային կառավարութեան անունից...

Մինիստր-նախագահ՝

[Ա. ԵԱՏԻՍՅԱՆ]

ՀԻՄՔ — 22 ՊՊԿԱ, ք. 199, ց. 1, գ. 38, ք. 5, մեքենագիր, պատճեն:

1919 թվականի հունվարի 30-ին № 267-րդ գրութեամբ հանրապետու-
թեան կառավարութիւնը Ձանգեղուրի Ազգային խորհրդին հայտնում է,
որ Ձանգեղուր—Արցախի հայկական շրջանի պետական կոմիտար է
նշանակված շտաբս-կապիտան Արսեն Շահմաղյանը:

ՀԻՄՔ — 22 ՊՊԿԱ, ք. 199, ց. 1, գ. 38, ք. 5, մեքենագիր, պատճեն:

բաստ կոչ էր անում՝ մեռնել, բայց երբեք անձնատուր չլինել Ազրբեջանին:

Սպասողական դրուժյունը շարունակվեց մինչև նոյեմբերի կեսերը, երբ լուր հասավ, թե անգլիացիները մտել են Բաքու: Նրանք երևացին նաև Շուշիում մայր Գիրենի գլխավորությամբ: Վերջինս տեղեկանալով արցախահայության նախկին ժամանակավոր իշխանության մասին, ցանկութուն հայտնեց երկրամասը կառավարել նույնանման ժամանակավոր իշխանության միջոցով: Տեղի է ունենում հրամանատարների և քաղաքական գործիչների համատեղ ժողով, որը Արցախը բաժանեց վարչական շորս շրջանների՝ Վարանդա, Գիզակ, Խաչեն և Ջրաբերդ, որոնք ղեկավարվում էին ժողովրդական ժամանակավոր իշխանությունների միջոցով: Յուրաքանչյուր շրջան մի ներկայացուցիչ է ուղարկում Շուշի, որոնք և անգլիական միսիային կից կազմում են կենտրոն...

Հայաստանի Հանրապետության Կառավարության պարոն նախագահի համար միանգամայն պետք է պարզ լինի, որ եթե Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսի վճիռը լինի հօգուտ Արցախի, ապա նա իսկույն իրեն կհայտարարի Հայաստանի անբաժան մասը, իսկ եթե կոնֆերանսի վճիռը լինի անխոհեմությունից բխած՝ հօգուտ Ազրբեջանի, այն ժամանակ Արցախի հայությունը կանգնած կլինի ապստամբության շեմին, որի հետևանքը այժմ անկարելի է կանխատեսել...

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՌԱՔԵՆՅԱՆ

ՀԻՄՔ — 22 ԳՊԿԱ, ք. 199, ք. 1, գ. 38, թ. 11—12, ձեռագիր, սկզբնագիր:

№ 5

**ԱՐՑԱԽԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ 4-ԴԴ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻ ԲԱՆԱԶԵՎԸ
ԱՐՑԱԽԸ ԱԳՐԱԵԶԱՆԻՆ ԲՈՆԱԿՑԵԼՈՒ ՓՈՐՁԵՐԻ ԳԵՄ**

19—II—1919

Կանգնած լինելով ժողովրդի ինքնորոշման սկզբունքի վրա՝ Արցախի հայ ազգաբնակչությունը հարգանքով է վերաբերվում դեպի հարևան թուրք ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը և դրա հետ միաժամանակ կառավարության փորձերի դեմ, որոնցով ցանկանում է ոչնչացնել այդ ըսկզբունքը հայկական Արցախի նկատմամբ, որը երբեք չի ընդունել և չի ընդունում իր վրա Ազրբեջանի իշխանությունը: Համագումարը պնդում է իր իրավունքների պաշտպանության վրա՝ թե Կովկասում գտնված դաշնակից պետությունների ներկայացուցիչների և թե Եվրոպայի խաղաղար համագումարի առաջ:

Այս բողոքն ուղարկվում է նաև Բաքվի դաշնակից պետությունների

հրամանատարության, գեներալ Քոմսոնին, Ազրբեջանի կառավարության և Եվրոպայի խաղաղար համագումարի հայ պատգամավորներին:

Համագումարի նախագահ՝ Ա. ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ
Քարտուղար՝ ԱՌՈՒՍԱՄՅԱՆ

ՀԻՄՔ՝ «Արև» (Բաքու), 1919, № 17:

№ 6

**ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՐԳԻ ՆԱԽԱԳԱՀ ԵՂԻՇԵ ԻՇԽԱՆՅԱՆԻ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԵՎ ԱՐՑԱԽԻ ԳՆԵՆԲԱԼ-ԿՈՄԻՍԱՐ
ԱՐՄԵՆ ՇԱՀՄԱԶՅԱՆԻՆ**

19 մարտի 1919,
№ 333, ք. Շուշի

Ինչպես ձեզ հայտնի է, անցյալ փետրվարի կեսերից (ն.տ.) Ազրբեջանի կառավարությունը Բաքվի անգլիական գործերի հրամանատար գեներալ Քոմսոնի համաձայնությամբ նշանակել է Ղարաբաղի և Զանգեզուրի գեներալ-նահանգապետի պաշտոնով բժ. Խոսրովբեկ Սուլթանովին: Այդ նույն ժամանակում Շուշիում տեղի ունեցավ Ղարաբաղի արցախահայության շորրորդ համագումարը, որը ամենաբուռն կերպով զրավոր բողոքեց անգլիական այստեղի միսիային, հեռագրով՝ գեներալ Քոմսոնին, ազրբեջանական կառավարությանը, Բաքվի հայոց Ազգային խորհրդին և Արարատյան Հանրապետությանը՝ ազրբեջանական ոտնձգությունների դեմ: Համագումարը պարզ ու որոշ կերպով հայտնում է իր բողոքագրերով, որ Ղարաբաղի հայությունը երբեք չի ենթարկվել ազրբեջանական կառավարությանը, նույնիսկ տաճկական կանոնավոր զորքերը չեն կարողացել ընկճել գյուղացիությունը:

Ղարաբաղի շորս շրջաններում, դեպքերի որոշ հաջորդականության շնորհիվ, հանդես են եկել նոր ուժեր, որոնք և ղեկավարել են ռազմիկ ուժերը, պաշտպանել զավառի ամբողջ հայությունը վերահաս վտանգից: Գիզակի, Վարանդայի, Խաչենի և Ջրաբերդի հրամանատարները փաստապես շրջաններում ամբողջ իշխանությունը կենտրոնացրել են իրենց ձեռքը և կառավարել են ժողովուրդը՝ մինչև անգլիական միսիայի տեղագալը: Հրամանատարները գործել են գեներալ-մայոր Անդրանիկի հրահանգներով: Եվ երբ ես իր բանակով շարժվում էր դեպի Ղարաբաղ՝ ժողովուրդը սրտատրոփ սպասում էր իր Հերոսապետին և ուզում էր տեսնել նրան իր մեջ: Սակայն Բաքվի անգլիական հրամանատար Քոմսոնը, լսելով ազրբեջանական կառավարության աղաչանքը, իսկույն ուղարկեց

հատուկ միտիւմ և գնն. մայր Անդրանիկի առաջխաղացումը կանգնեցրեց
Հագարայի փեռերին:

Այնուհետև անգլիական հրամանատարութիւնը Ղարաբաղի հայ և
թուրք ազգաբնակչութեանը հայտարարեց, որ ինքը պետք է երկրում
վերականգնի կարգ ու խաղաղութիւն, արգելում է այլևս որևէ զորա-
շարժ կատարելը Ղարաբաղի սահմաններում, իսկ երկու կողմերը պետք
է դադարեցնեն թշնամական գործողութիւնները իրարու դեմ: Ղարա-
բաղի հայութիւնը, իր սովորական օրինապահութեամբ, ճշմարտու-
թեամբ կատարեց դաշնակիցների հրամանը, այնինչ տեղական թուր-
քերն ու ադրբեջանական կառավարութիւնը շարունակեցին իրենց ստե-
ձգութիւնները: Ամենայն օր տեղի էին ունենում հայ-թուրքական սահմա-
նագծի վրա որոշ գեմնաստրացիաներ տաճիկ սպաների ղեկավարու-
թեամբ, անհատական սպանութիւններ և մի քանի անգամ հարձակում-
ներ՝ Խծաբերդ, Փուրաթաղ, Ճարտար և այլ հայկական գյուղերի վրա:
Այդ ամենի մասին թե հրամանատարները և թե Ազգային խորհուրդը
բուռն կերպով բողոքել են տեղվույս միսիային և գններալ Քոմսոնին
գրավոր կերպով:

Մեր բոլոր բողոքները մնացել են ձայն բարբառո հանապատի:

Ոչ անցյալ տարվա դեկտեմբերից մինչև սույն տարվա փետրվար
գործող ժամ. Ազգ. խորհուրդը, ոչ էլ շորորդ համագումարից ընտրված
ներկա խորհուրդը հնարավորութիւն չեն ունեցել ներկայացուցիչներ
ուղարկելու Ծրան՝ իրազեկ դարձնելու Արարատյան Հանրապետութեանը
մեր շրջանի իրադարձութեան մասին: Բայց պետք է խոստովանել, որ
Արարատյան Հանրապետութիւնը հանցավոր ու դատապարտելի ան-
տարբերութիւն է ցույց տվել ցայժմ դեպի Ղարաբաղը, որը հայկական
բնագավառներից մեկն է և որի ազգաբնակչության մոտ 90 տոկոսը
հայութիւնն է կազմում: Արարատյան Հանրապետութիւնը իր ժամանա-
կին չկարողացավ բռնել պահը և ուղարկել տեղս իր ներկայացուց-
չին՝ անհրաժեշտ դրամական միջոցներով: Արարատյան Հանրապետու-
թիւնը պետք է ի նկատի ունենար մի հանգամանք, որ առանց դրամա-
կան միջոցների անկարելի է ձեռք բերել մի շրջան, որը նրա անմիջական
տիրապետութեանը չի ենթարկվել զանազան արգելադրութեան պայմանների
շնորհիվ: Այսօր մենք տեսնում ենք, թե ինչպես Ադրբեջանը փողի միջո-
ցով... տիրում է Ղարաբաղի կենտրոնին, իսկ հետագայում փորձեր
կանի ձեռք բերել նաև գավառը...

Հայ պաշտոնյաները ցայժմ իրենց ոտնիկները ստացել են գանձա-
րանից, համոզված լինելով, որ գանձարանի գումարներն ադրբեջանա-

կան չեն, այլ, ինչպես իր ժամանակին հայտարարվել է, թե պաշտոնյա-
ները ոտնիկ ստանում են Կովկասյան նախկին կոմիսարիատի լիվիդա-
ցիոն գումարներից: Այժմ մենք բոլորովին հակառակ պատկերն ենք
տեսնում: Ադրբեջանական գններալ-նահանգապետն արգելել է ոտնիկ
տալ նրանց, ովքեր իր կառավարութեան իշխանութիւնը չեն ճանաչում,
և հետին թվով ստորագրութիւններ է հավաքում պաշտոնյաներից, թե
իր վերջիններս ծառայում էին Ադրբեջանին անցյալ տարվա հունիսի
1-ից և այսուհետ ևս պիտի ծառայեն պաշտոնյաներից և եռանդով:
Բայց ոչ ոքի համար գաղտնի չէ, որ Ադրբեջանը մուտք չի գործել Ղա-
րաբաղ, միայն տաճիկները անցյալ տարվա հոկտեմբերի 8-ից (ն. տ.)
կարճ ժամանակով տիրապետել են միմիայն Շուշիին և Խանքենդ ավա-
նին, իսկ երբ նրանք հեռացել են, այլևս Ադրբեջանը ոչ մի հնարավորու-
թիւն չի ունեցել ինքը տիրապետելու, ուստի և բացարձակ կեղծք է
կատարում, որի առթիվ խորհուրդն իր բուռն բողոքը պիտի ներկայացնե
տեղվույս միսիային և գններալ Քոմսոնին:

Ղարաբաղի հայութիւնը վերջին երեք ամիսների ընթացքում իր հա-
յացքը բեկեռել էր Արարատյան Հանրապետութեան վրա, սպասելով, որ
վերջինս լուրջ քայլերի կդիմե օրառօր իր ազդեցութիւնը տարածելու նաև
Ղարաբաղում, սակայն նրա հույսերը կարծես խորտակվում էին, որով-
հետև Արարատյան Հանրապետութիւնը միանգամայն մոռացութեան էր
տվել Ղարաբաղը: Արարատյան Հանրապետութիւնը շատ է ուշացրել
Ղարաբաղում և Զանգեզուրում գններալ-կոմիսարութիւն հաստատել և
այդչափ ուշացնելը մեծապես վնասել է գործին: Այդ հանգամանքից օգ-
տեղում էր Ադրբեջանի կառավարութիւնը, որն արթուն էր և իր սուր աշ-
քերով նկատելով մեր թուլութիւնը հունվարի վերջերին շորս հարյուրյակ
«վայրենի դիվիզիայով» գիշերանց գրավեց Խանքենդ ավանը: Ժամա-
նակավոր Ազգային խորհուրդը իր ժամանակին հարցապնդում արավ
անգլիական միսիային այդ դեպքի առթիվ, սակայն վերջինս անորոշ պա-
տասխաններ տվավ:

Մի բան միայն մեզ համար պարզվել է, որ Ադրբեջանը օգտագոր-
ծում է յուրաքանչյուր պատեհ հանգամանք՝ գրավելու Ղարաբաղը: Այս-
պիսի պայմաններում գնն. մայր Անդրանիկի հեռանալը Զանգեզուրից
ավելի ևս արագացնում է Ադրբեջանի գործի հաջողութիւնը: Ամեն կերպ
պիտի աշխատել, որ գնն. մայր Անդրանիկը շուտ շեղանա Զանգեզու-
րից, որովհետև մենք կանգնած ենք նոր անակնկալների առաջ: Ամենայն
հավանականութեամբ, Ադրբեջանը կդիմե նաև գնեքի ուժին՝ հպատա-
կեցնելու Հայկական Ղարաբաղը: Ահա այս ամենը ի նկատի ունենալով՝

գեն. մայր Անդրանիկին ոչ միայն չպետք է թողնել, որ հեռանա Զանգե-
զուրից, այլև բոլոր հնարավոր միջոցները պիտի գործադրել, որպեսզի նա
անցնե Ղարաբաղ՝ ուշադրություն չդարձնելով անգլիական միսիայի
հարկադրանքներին... Մենք համոզված ենք, որ եթե գեն. մայր Անդ-
րանիկը գա Ղարաբաղ, անգլիական միսիայն նրան չի հարկադրի հեռանալ
մեր շրջանից: Պիտի շնորհակալ մի հանգամանք էս, որ տաճիկների ներս
խուժելուց հետո, երբ ամբողջ գավառը ասպատակվել էր՝ գլուղացիության
ոգևորողը գեն. մայր Անդրանիկին է եղել...

Բացի այդ բոլորից, պիտի նկատել մի հանգամանք էս, որ Ղարաբաղի
ոսկմիկ ուժերը ընդհանուր ղեկավար չունեն: Շրջանների՝ Դիզակի, Վա-
րանդաշի, Խաչենի և Զրաբերդի հրամանատարներից և ոչ մեկը չի կարող
կենտրոնացնել իր ձեռքում հայ զինվորությունը: Յուրաքանչյուրը իր
շրջանում մի կերպ կարողացել է ղեկավարել զինվորներին, իսկ անգլիա-
կան միսիայի տեղս գալուց հետո չափազանց թուլացել է ինքնապաշտ-
պանության գործը: Տաճիկների՝ մեր սահմանները ներս խուժելուց հետո
հրամանատարները կարողացել են իրենց հետևից քարշ տալ մասսային,
որովհետև ժողովուրդը հոգեբանական այնպիսի դրություն էր ապրում, որ
զգում էր կարիքը մի ղեկավարի՝ ով էլ որ լինի նա: Այժմ այդ դրությունը
վերացել է շնորհիվ այն հանգամանքի, որ մեր ժողովրդին հատուկ է,
երբ որևէ տեղից անկալություն ունի կամ հույսը այս կամ այն շափով
դնում է որևէ մեկի վրա: Անգլիական միսիայն տեղս գալուց հետո ժողո-
վրդի եռանդը մեծապես բնկել է, որովհետև նա իր հույսը դրել է մի-
սիայի վրա: Արարատյան Հանրապետությունը ցայժմ չի ուղարկել տեղս
մի ղեկավար ուժ, որի ներկայությունը մեծապես զարկ կտար ժողովրդի
համախմբման, մանավանդ այժմ, երբ որոշ անպատասխանատու ան-
ձինք շնորհիվ իրենց դիրքի, որ վայելում են միսիայի մոտ, տարածա-
յություն են սերմանում գործոն ուժերի մեջ: Շրջանների ղեկավար
ոսկմիկ ուժերի միջև գործելակերպի համանմանություն և համերաշ-
խություն գոյություն չունի: Որոշ պայմանների շնորհիվ նրանք նետվել
են ասպարեզ և այժմ տարված են ավելի շուտ իրար թզկտելով, քան
ընդհանուր գործի հաջողության նպատակով: Քանի ուշ չէ, պետք է ուղար-
կել տեղս մի հմուտ, եթե ոչ գեներալ, գոնե գեղապետ, որը կկարողանա
սանձ դնել բոլորին: Պիտի միանգամայն համոզված լինիք, որ առանց
այդ ղեկավար ուժի անհնարին է միացնել ի մի բոլոր գործոն զինվորա-
կան ուժերը: Բոլորիս համար ավելի քան պարզ է, որ մենք մեր ուշադ-
րությունը ներկայումս գերազանցորեն պիտի դարձնենք ինքնապաշտ-
պանական գործի վրա, այսինքն՝ երկրի ունի ուժերի վրա...

Այս բոլորից հետո գալիս ենք ասելու, թե Ղարաբաղը Հայաստանի
Հանրապետության միացնելը, որը Ղարաբաղի հայության միակ և բուն
ցանկությունն ու նպատակն է, հնարավոր կլինի այն դեպքում, երբ Հա-
յաստանի Հանրապետությունը ռեալ միջոցների կդիմի...

Հայաստանի Հանրապետությունը պիտի համոզված լինի, որ եթե
խաղարար կոնֆերանսում անգամ որոշվի Ղարաբաղի հարցը հօգուտ
Հանրապետության, Ադրբեջանը չի հանդուրժելու և ամեն կերպ աշխա-
տելու է կոնֆլիկտ ստեղծել: Ահա այդ ամենն ի նկատի ունենալով պիտի
այժմվանից նախազգուշական միջոցներ ձեռք առնել:

Ադրբեջանական կառավարությունը օրեցօր խանքենդում կենտրոնաց-
նում է նորանոր ուժեր և մեծաքանակ ոսկմամթերք: Այդ ամենը նա կա-
տարում է որոշ ծրագրով և նպատակով... Անգլիական հրամանատարու-
թյունը կապել է մեր ձեռքերն ու ստքերը, մենք չենք կարողանում հա-
կազդել Ադրբեջանին, որովհետև գերի ենք դարձել օրինապահության և
բացի այդ, տեղական ուժերը բոլորովին անկազմակերպ վիճակի մեջ են
և ոչինչ չի կարելի անել նրանցով...

Քանի դեռ ուշ չէ, Հայաստանի Հանրապետությունը լուրջ միջոցների
պիտի դիմե՝ կասեցնելու Ադրբեջանի առաջխաղացումը: Եթե այսուհետև
ևս Հայաստանի Հանրապետությունը զաքարեական լուծություն պահպա-
նելու լինի, Ղարաբաղի հայությունը այդ համարելու է դավաճանական
ակտ՝ ուղղված հայկական Ղարաբաղի դեմ:

Նախագահ՝ (ստորագրություն) Ե. ԻՇԱՆՅԱՆ
Քարտուգար՝ ՄԵԼԻՔ ԵՍԱՅԱՆ

ՀԽՖՍՀ — 22 ԳՊԿԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 243, Թ. 55—57, ձեռագիր, սկզբնաղբի:

№ 7

ԱՐՑԱԽԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ 5-ՐԴ ՉԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ
ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ ԳԵՆԵՐԱԼ ՇԱՏՆԿՈՐԴԻՆԻ

24—IV—1919, Շուբ

Կատարելապես դեմ չլինելով մեր հարևան թուրք ժողովրդի ինքնու-
րոժանը և ելնելով այն բանից, որ բոլոր տարածքային վիճելի հարցերը
պետք է իրենց վերջնական լուծումը ստանան խաղարար կոնֆերանսում,
Արցախի հայությունը ինքնորոշման նույնպիսի իրավունք վերապահում է
և իրեն:

Ղարաբաղի հայության վրա Ադրբեջանի գեներալ-նահանգապետու-
թյան իշխանությունը տարածելու նկրտումների առթիվ, Արցախի հայու-

թյան 5-րդ համագումարը անհրաժեշտ է համարում հայտնել, որ Ադրբեջանը միշտ աջակից և գործակից է հղել Տաճկաստանի կողմից ընդհանրապես հայերի և մասնավորապես Արցախի հայության դեմ ուղղված գազանություններին, որպիսին մնում է և այժմ:

Ադրբեջանը ինչպես միշտ, այնպես էլ այժմ կողմնակից է տաճկական կողմնորոշմանը:

Տաճիկներին Անդրկովկաս է հրավիրել Ադրբեջանը: Նա է ամեն կերպ նպաստել պատերազմական ճակատի թիկունքում կատարված ստոր գավաճանություններ, որի հետևանքով կազմալուծվել է Անդրկովկասը և որը հնարավորություն է տվել տաճիկների մուտքը մեր երկրամասի խորքերը: Այդ «պետությունը» դեռևս չի դադարել հրազել տաճիկների այստեղ փերադառնալու մասին և շարունակում է սխտեմատիկաբար հալածել հայերին:

Տնտեսական այն բոյկոտը, որ կյանքի մեջ է մտցված տաճկական փաշաների այստեղ գալուց ի վեր, Ադրբեջանի կառավարությունը հայերին ճնշելու համար դարձրել է պետական սխտեմ:

Ավազակությունները, թալանը, մարդասպանությունները, ճանապարհներին առանձին հայերի որսալը հանդիսանում են նորմալ միջոցներ Ադրբեջանի նպատակների իրականացման համար:

Այդ բոլոր բռնությունները կատարվում են թյն ժամանակ, երբ Արցախի հայությունը դեռևս չի ենթարկված այդ կառավարությանը, երբ դեռ մեր կողքին կանգնած են հզոր Անգլիայի ներկայացուցիչները, որոնք կոչված են պաշտպանելու մեզ:

Մենք համոզված ենք, որ արդեն Ադրբեջանը իր մեծ եզրուր՝ Տաճկաստանի օրինակին հետևելով, ձգտում է բնաջնջել հայերին, որպես միակ կուլտուրական ու դեպի Սվրոպան և ոչ թե դեպի Արևելք ձգտող ժողովրդի, մանավանդ Արցախի հայերին, որոնք մինչև հիմա պաշտպանել են իրենց ազատությունը և դեռևս չեն ենթարկվել ավերածության ու բարբարոսությունների:

Բացի դրանից, համագումարը գտնում է, որ Արցախի հայության քաղաքական, պատմական, կուլտուր-իրավական և մանավանդ տնտեսական պայմանները չեն կարող ոչ մի դեպքում հիմք ծառայել հայ ժողովրդի շլինքին փաթաթելու Ադրբեջանի թեկուզ ժամանակավոր իշխանության վարչական ձևը:

Այդ ամենի հիման վրա Արցախի հայության 5-րդ համագումարը անհնարին է համարում ընդունել Ադրբեջանի հետ առնչություն ունեցող որևէ իշխանության վարչական ձև:

Ինչ վերաբերում է ճանապարհների հաղորդակցության վերականգնմանը, համագումարի տեսակետով դա ոչ մի առնչություն չունի Ադրբեջանի գեներալ-նահանգապետության իշխանությունը ճանաչելու հետ, որովհետև Անդրկովկասի հաղորդակցության բոլոր ճանապարհների ազատ երթևեկության ապահովությունը կենսական անհրաժեշտություն է Անդրկովկասի համար, որը իրենից մի տնտեսական ամբողջություն է ներկայացնում:

Մենք համոզված ենք, որ տնտեսական նորմալ կենցաղի համար Անգլիայի կողմից Անդրկովկասում հաստատվող խաղաղությունը մեր երկրամասում առաջ կբերի այդ անհրաժեշտ պայմանները:

Փոչի հարցը՝ բարեհաջող լուծում է ստացել Հայկական Արցախի սահմաններում դեռ այն ժամանակ, երբ Արցախը պաշարված էր տաճկահարբեջանական հրոսակախմբերով, վերջիններիս Բաքվի դեմ սկսած արշավանքի օրերին:

Այդ հարցը ներկայումս չէր ունենա այն սրությունը, եթե Արցախի հայությունը բռնի կերպով շտապեին ճանաչել Ադրբեջանի իշխանությունը:

Ընդամին, ներկայացնելով համագումարի պատգամավորների միաձայն ընդունած և բոլորի կողմից ստորագրված մերժում-բանաձևը, Ադրբեջանի գեներալ-նահանգապետության ժամանակավոր իշխանությունը ճանաչելու մասին, Արցախի 5-րդ համագումարը հայտնում է, որ նա իր որոշումը հիմնել է իրեն ընտրող ժողովրդի անհողողող ու հաստատուն կամքի վրա, որում անգլիական հրամանատարությունը եթե կամենա, կարող է համոզվել համաժողովրդական հանրաքվեի (ռեֆերենդում) միջոցով:

Միանգամայն պարզ գիտակցելով, որ նման կարևոր քաղաքական հարցերի լուծման ժամանակ չափազանց խոշոր նշանակություն և ուժ ունեն կուլտուր-տնտեսական գործոնները, 5-րդ համագումարը խորապես համոզված է, որ Մեծ Բրիտանիան հանձինս իր կովկասյան հրամանատարության բռնի կերպով չի ստիպի ընդունել Ադրբեջանի խանական լուծը, որը աներևակայելի տանջանքներով ու զոհերի գնով հայությունը դեմ է շարժել դեռ հարյուր տարի առաջ:

Արցախի հայության 5-րդ համագումարը երկրորդ անգամ լսելով գին. Շատելվորդի հրամայական պահանջը՝ ընդունել Ադրբեջանի իշխանությունը և քննելով այն շարժառիթները, որոնցով պայմանավորված է այդ պահանջը, այնուամենայնիվ միանգամայն անհնարին է գտնում այդ պահանջը, այնուամենայնիվ միանգամայն անհնարին է գտնում փոխելու իր մշտական որոշումը, որը թելադրված է Արցախի ամբողջ

հայութեան անհողորդ կամքով, որին դավաճանել ոչ մի դեպքում չեն ուզում և չեն կարող համագումարի անդամները և որոնք ոչ մի պատասխանատվություն չեն կարող վերցնել իրենց վրա Ադրբեջանի իշխանութեան բռնի հաստատման հետևանքով գալիք արյունոտ փորձությունների համար:

**ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻ ԲՈՂՈՐ ԱՆԴԱՄՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՅ ՄԻԱԶԱՅՆ
ԸՆԴՈՒՆՎԱԾ ԵՎ ՍՏՈՐԱԳՐՎԱԾ
Բ Ա Ն Ա Ձ Ե Վ Ը**

Ղարաբաղի հայութեան հինգերորդ համագումարը 1919 թ. ապրիլի 23-ին յուր անպաշտոն նիստում լսելով Անգլիական հրամանատարության ներկայացուցիչ գեներալ Շատելվորդի Արցախի ժամանակավոր իշխանության վարչական ծրագիրը և այն քննելով նույն համագումարի ապրիլի 24-ի պաշտոնական նիստում, որոշեց.

1. Միանգամայն կողմնակից և ծարավի է կարգի և խաղաղության վերահաստատմանը Արցախում:

2. Բոլոր ցանկություններ և անկեղծությամբ ընդառաջ գնալով անգլիական հրամանատարության առաջարկին՝ խաղաղ բարեկամական հարաբերություն պահպանել հարևան թուրք ժողովրդի հետ, որը միշտ էլ իրագործել է Արցախի հայությունը:

3. Ի նկատի ունենալով, որ Արցախի վերաբերյալ տարածքային և սահմանային հարցերը պետք է վերջնական լուծում ստանան խաղաղարար կոնֆերանսում, ինչպես ինքը գեներալ Շատելվորդը հայտարարեց այդ մասին, Արցախի հայության հինգերորդ համագումարը գտնում է, որ այդ ծրագիրը չի համապատասխանում հայ ժողովրդի ցանկությունը և կենսական շահերին, ինչպիսի համախոսականներ և գրավոր հրամայական մանդատներ տվել է նա իր ընտրած պատգամավորներին:

Համագումարը անընդունելի է համարում Ադրբեջանի հետ որևէ առընչություն ունեցող որևէ վարչական ծրագիր և այդ ծրագրի բռնի իրականացումը կյանքի մեջ համարում է անխուսափելի պատճառ՝ ստեղծելու ազգամիջյան լուրջ խռովություններ ու արյունահեղություններ. որի պատասխանատվությունը իր վրա վերցնել ոչ մի դեպքում չի կարող Արցախի հայության հինգերորդ համագումարը:

Ստորագրել են դիվանի ամբողջ կազմն ու 48 պատգամավորներ:

Արցախի հայության հինգերորդ համագումար
ՀԻՄՔ — ՀՀ ՊԳԿԱ, ֆ. 109, ց. 1, գ. 38, Թ. 27, տպագիր, պատճեն:

1 Որոշ ազդրություններում նշված է, որ Շատելվորդը 1919 թվականի ապրիլին ունեցել է գեներալի, իսկ որոշ ազդրություններում էլ՝ գեդապետի աստիճան:

2 Խոսքը վերաբերում է թուրք-ազերի ոչխարների հոտերը Արցախի տարածքով սարքարանալուն:

№ 8

**ԱՐՑԱԽՈՒՄ ՏԻՐՈՂ ԴՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ԲԱՔՎԻ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ
ԽՈՐՀՐԴԻ ԿՈՂՄԻՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ
ՆԱԽԱԳԱՀԻՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՎԱԾ ՁԵԿՈՒՑԱԳԻՐԸ**

Հունիս, 1919

Բաքվի հայոց Ազգային խորհուրդը Ադրբեջանի իշխանության նկատմամբ ունեցած իր քաղաքական վարքագիծը մշակելիս միշտ ելակետ է ընդունել Արցախի հարցը, միևնույն ժամանակ հասկանալով, որ Արցախի հարցի վճռումը դուրս է մեր խորհրդի իրավասության սահմաններից: Ազգային խորհուրդը նաև զգում է, որ ինքը որոշակի պատասխանատվություն է կրում Ադրբեջանի տարածքում ապրող փոքրամասնություն կազմող հայության ճակատագրի նկատմամբ:

Դժբախտաբար պայմաններն այնպես էին դասավորվել, որ Բաքվի Ազգային խորհուրդը Հայաստանի կառավարությունից կոնկրետ ցուցումներ ու հրահանգներ չէր ստանում այս կամ այն դիրքը բռնելու և այս կամ այն քայլերը կատարելու համար: Այդ իսկ պատճառով էլ Ազգային խորհուրդը միշտ էլ խուսափել է իր իրավասության սահմաններից դուրս որևէ ակտիվ գործունեությունից և բավարարվել է միայն պասսիվ վերաբերմունքով, որը ոչ մի դեպքում չի շոշափել հայ բնակչության կենսական շահերը և Արցախի խնդրում երբեք չի վնասել Հայաստանի կառավարության քաղաքական ձգտումներին...

Ազգային խորհուրդը թե՛ Ադրբեջանի կառավարության և թե՛ անգլիական հրամանատարության հետ ունեցած իր բանակցությունների ընթացքում միշտ էլ նախապայմանը համարել է Արցախի հարցը: Նա միշտ էլ շեշտել է, որ Ադրբեջանի կառավարությունը պետք է խուսափի Արցախի հայության նկատմամբ հարձակողական քայլեր կատարելուց և նրա խնդրի վճռումը թողնի status quo-ի վիճակի մեջ մինչև Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսի վերջնական որոշումը: Թե գեներալ Թոմսոնը և թե Ադրբեջանի Հանրապետության մինիստր-նախագահ Խան Խոյսկին միշտ էլ հանդիսավոր կերպով խոստացել են, որ Արցախի նկատմամբ հարձակո-

զական քայլեր չեն կատարվի: Հիշեցնենք նաև այն, որ Ադրբեջանի պառլամենտում Արցախի հարցի վերաբերյալ հայ պառլամենտականների դիրքը ունեցել է որոշ նշանակություն: Որպես դրա ապացույց, հիշենք հետևյալ փաստը. ընթացիկ տարվա ապրիլի վերջին, երբ Ուսուրբեկովի գլխավորած Ադրբեջանի կառավարության նոր կարինետը կառավարության ղեկավարացիայի մեջ մտցրեց Արցախի հարցը՝ այն համարելով Ադրբեջանի Հանրապետության սեփականությունն, Ազգային խորհրդի հրահանգով հայ նախարարները՝ պահանջեցին ղեկավարացիայից հանել այդ կետը, հակառակ դեպքում իրենք հրաժարական կտան: Ադրբեջանի կառավարությունը նահանջեց և վերացրեց այդ կետը:

Բաքվի Ազգային խորհուրդը իր քաղաքական գործունեության ընթացքում միշտ լսել է Արցախի հայության ձայնը: Եուշից և Զանգեզուրից հաճախակի պատվիրակություններ էին գալիս Բաքու և իրենց գրավոր կամ բանավոր զեկուցազրերով նկարագրում հետզհետե բարդացող իրադարձությունները: Ազգային խորհուրդը ոչ միայն խոսակիել է իր կամքն ու ցանկությունը Արցախի հայությանը թելադրելուց, այլև, ընդհակառակը, հնարավոր բոլոր միջոցներով բարոյապես աջակցել է նրանց և նյութական օժանդակություն ցույց տվել: Առաջին անգամ 22 Գաշնակցության Բաքվի Կենտրոնական կոմիտեն Արցախ է փոխադրել շորս հարյուր հազար (400.000) ուրլի, երկրորդ անգամ Բաքվի Ազգային խորհրդի միջոցով Արցախի Ազգային խորհրդին ուղարկվել է հինգ հարյուր հազար (500.000) ուրլի, իսկ երրորդ անգամ՝ հարյուր վաթսուհինգ հազար (160.000) ուրլի: Բայց դրանք կաթիլներ էին ծով կարիքների դիմաց: Բաքվի խորհուրդը ինքը ևս լինելով ժանրաբեռնված և բազմաթիվ անհետաձգելի կարիքների մեջ, դժբախտաբար չի կարողանում Արցախի համար իր շափազանց սուղ միջոցներից անել ավելին, քան արել է:

Սակայն քանի գնում, այնքան թուլանում էր արցախցիների դիրքը և Արցախի հայության նկատմամբ ավելի զավթողական բնույթ ընդունում Ադրբեջանի կառավարության վարած քաղաքականությունը: Կարող ենք ասել, որ Զանգեզուրից գեներալ Անդրանիկի հեռանալը Արցախի հարցում հանդիսացավ ճակատագրական կետ: Անդրանիկը իր գործառնով մի կողմից հանդիսանում էր Արցախի որոշ մասեր ներխուժած Ադրբեջանի իշխանության դեմ հակակշիռ և սպառնացող ուժ, իսկ մյուս կողմից էլ Արցախի հայությունը լավատես և վստահ էր իր դիմադրության վրա՝ ունենալով զորեղ ու ապահով թիկունք: Ադրբեջանի կառավարությունն էլ Արցախի նկատմամբ վարած իր քաղաքականության մեջ համեմատաբար մեղմ ու զգույշ էր:

Այդ տեսակետից բնորոշ է Ազգային խորհրդի նախագահի հետ ունեցած տեսակցության ժամանակ Արցախի հարցի վերաբերյալ Ֆ. Խան խոյակու՞ արտահայտած միտքը. «Մենք ոչ մի մտադրություն չունենք Արցախի հարցում դիմելու զավթողական քաղաքականության, թեև հավատացած ենք, որ Արցախի հայությունը ճշտությամբ կընդունեն Ադրբեջանի իշխանությունը, եթե չլինեն Անդրանիկի սպառնալիքները»: Ազգային խորհրդի նախագահը նրան առարկել ու հարցրել է, թե չլինի՞ Ադրբեջանի կառավարությունը մտադիր է զավթողական քայլեր կատարել հատկապես Անդրանիկի դեմ, Խ. Խոյակին պատասխանել է. «Մենք այդպիսի մտադրություն չունենք, առավել որ զավթողական քաղաքականությունը հաճելի չէ անգլիական հրամանատարությանը, որի հովանավորությունն է վայելում Անդրանիկը»:

Սակայն Անդրանիկի հեռանալը, կամ ուրիշ խոսքով՝ Արցախի մի մասի մերկացումը ռազմաճակատի հայկական կազմակերպված ուժերի կողմից ոչ միայն թուլացնում է մյուս մասերի դիմադրությունը և նրանց համար ստեղծում անապահով վիճակ, այլև այդ մասերի կապն ու հարաբերությունները խզում է Զանգեզուրի և Հայաստանի Հանրապետության հետ: Այսպիսով, հայկական և մուսուլմանական ռեալ ուժերի փոխհարաբերություններն ընթանում և ստանում են հակառակ ուղղություն և դասավորություն: Հայերն իրենց ինքնապաշտպանողական դիմադրությամբ որքան թուլանում, կղզիանում ու խեղճանում են, ընդհակառակը, այնքան աճում, ուժեղանում, ընդարձակվում և ամրապնդվում են Ադրբեջանի ուժն ու ազդեցությունը և նրա հարձակողական քաղաքականությունը համարձակ ընթացք ստանում:

Այս բոլորից հետո զարմանալու ոչինչ չկա, երբ Ադրբեջանի կառավարությունը շտուսափեց սպառնալիքների քաղաքականությունից անցնել ակտիվ գործողությունների, կանգ չառնել անգամ արյունահեղության և կազմակերպված կոտորածի առաջ: Թե Արցախի հարցում երեք-չորս ամսվա ընթացքում որքան համարձակ և ինքնավստահ թռիչքներով է առաջ գնացել Ադրբեջանի զավթողական քաղաքականությունը, դրա պերճախոս ապացույցը կարող է հանդիսանալ Արցախի վերջին արյունահեղ անցքերից հետո Ազգային խորհրդի նախագահության անդամների խոսակցությունը մինիստր-նախագահի հետ: Ուսուրբեկովը առանց քաշվելու նրանց հայտարարել է հետևյալը. «Որքան էլ ցավալի լինի Արցախի վերջին անցքերը, իմացած եղեք, որ դրանք վերջինը չեն լինելու, եթե Արցախի հայկական զավառամասերը շարունակեն իրենց դիմադրությունը և ժխտական դիրքը Ադրբեջանի իշխանության դեմ: Նման բախումները

անխուսափելի են լինելու, ուստի Ազգային խորհուրդը պետք է իր ներկայացուցիչների միջոցով հորդորի արցախցիներին ընդունելու մեր իշխանությունը, իսկ մյուս կողմից էլ Հայաստանի Հանրապետության առաջ միջնորդի՝ Արցախի հարցում չհամառի մեր ձգտումներին»:

Ստեղծված դրությունը և հնարավոր անակնկալների երևույթը Բաքվի հայոց Ազգային խորհրդին ստիպում է քննության առնել կատարված անցքերն ու պահի լրջությունը և հունիսի 10-ին ընդունել հետևյալ որոշումը. «...Ի նկատի ունենալով, որ հայկական Արցախը նվաճելու գործում Ադրբեջանի կառավարության զավթողական քաղաքականությունը ավելի ու ավելի է ուժեղանում, որ այդ քաղաքականությունը քաղաքում թև գյուղում արդեն տվել է իր տխուր արդյունքները՝ արյունահեղ ընդհարումներով և մասսայական կոտորածներով, Ազգային խորհուրդը իրեն պարտավոր է զգում պահի ամբողջ լրջությունը պարզել Հայաստանի կառավարության առաջ և խնդրել, որ նա Արցախի հարցում ձեռնարկի իրենից կախված բոլոր միջոցառումները և կանխի ապագայի բոլոր բարդությունները»:

Ազգային խորհուրդը հունիսի 23-ին լսելով Արցախ մեկնած Ադրբեջանի պառլամենտի հանձնաժողովի հայ անդամների զեկուցումը³, երկրորդ անգամ որոշում ընդունեց Արցախի հարցի վերաբերյալ... Դրությունը, նշված է այդ որոշման մեջ, Արցախում քանի գնում, այնքան ավելի ու ավելի է ծանրանում, իսկ վերջերս տեղի ունեցած արյունահեղությունների պատճառով արցախահայության վիճակը դարձել է անտանելի: Փաստորեն Արցախում ստեղծվել է հետևյալ վիճակը.

1. Թե Շուշի քաղաքում և թե գավառների որոշ մասերում Ադրբեջանի իշխանության ներկայությունը և նրանց ազդեցությունը հետզհետե ամրանում է: Այդ իշխանության ներկայացուցիչ գեներալ-նահանգապետ Սուլթանովին հաջողվել է 5—6 ամսվա ընթացքում Արցախի կարևոր մասերում ոչ միայն պատկանելի քանակությամբ զորքեր կենտրոնացնել, այլև կազմակերպել կամավորական խմբեր, զինել ողջ մուսուլման ազգաբնակչությանը, մասնավորապես քոչվորներին:

2. Սուլթանովը Արցախը կտրել է Զանգեզուրից, երկաթե օղակով շրջապատել է Դիզակն ու Վարանդան, բռնել է Ասկերանի գիծը և թուրք զորքի մշտական ահաբեկման տակ դրել Ասկերանի շրջանի հայ գյուղացիներին, որոնք անկարող են տնից դուրս գալ և գնալ աշխատանքի՝ առանց ունեցվածքի հափշտակման և կյանքի վտանգման երկյուղ ունենալու: Ադրբեջանի իշխանությունը դրանով իսկ ստեղծեց մի վիճակ, որի

ազգական առաջխաղացումներն ու գործողությունները չեն հանդիպի որևէ արգելքի:

3. Ադրբեջանի գեներալ-նահանգապետը զինվորական այդ ուժի և ազգական պատրաստակամության հետ զուգընթացաբար օժտված է ֆինանսական առատ միջոցներով և երրորդ ուժի կողմից դիպլոմատիկական անպայման աշակցությամբ: Ադրբեջանի կառավարությունը Արցախի համար միանվագ բաց թողնելով 25 միլիոն ռուբլի, միաժամանակ իր ներկայացուցիչն բաց է թողել անսահման քանակությամբ վարկ իր նախագծած ծրագիրը իրականացնելու համար: Դրա վրա ավելացնենք այն անուրանալի փաստը, որ անգլիական հրամանատարությունը ընդունելով գեներալ-նահանգապետի իշխանության օրինակականությունը և աշակցելով այդ օրինականության ամրապնդմանն ու տարածմանը, Արցախի հարցում հսկայական ծառայություն է մատուցում Ադրբեջանի կառավարությանը...

Այդ ամենի հանդեպ անմխիթար է հայկական Արցախի վիճակը, որը համառոտակի կարելի է ներկայացնել հետևյալ գծերով.

1. Արցախահայությունը, որպես ազգային հատված, ունի ինքնապաշտպանության և դիմադրության բոլոր առավելություններն ու գործոնները, սակայն լինելով լեռներում փակված ու կղզիացած... Ադրբեջանի պետության ծավալած ազգական գործողությունների հանդեպ կազմում է փոքրամասնություն:

2. Արցախահայությունը կղզիացած է, որովհետև նա կտրված լինելով Զանգեզուրից, հնարավորություն չունի կապ հաստատելու ավելի ազատ, պատրաստ ու ուժեղ հայության հետ, ինչպիսին Զանգեզուրի հայությունն է և նրա միջոցով հարաբերություն ունենալ հայկական կառավարության հետ և ցանկացած դեպքում նրանից օգնություն ստանալ: Նա կղզիացած է մինչև այն աստիճան, որ չի կարող իր գոյության կարիքները և ինքնապաշտպանության պահանջները ցանկացած դեպքում ազատորեն լսելի դարձնել նույնիսկ Բաքվի հայությանը և նրա խորհրդին:

3. Արցախահայությունը ճնշված է, որովհետև նրա ազգային ինքնավար մարմինները զրկված են բացահայտ գոյություն ունենալու պայմաններից: Նրանք ներկայումս կազմալուծված և տարածված են գավառներում: Արցախի Ազգային խորհրդի անդամները միայն սուբհանդակներով են կապ պահպանում Շուշիի հետ: Ազգային հասարակական ինքնագործունեության յուրաքանչյուր արտահայտություն դրված է զսպանակի մեջ և հսկողության տակ: Արցախի հայությունը այդպիսի ճնշումների է ենթարկվում ոչ միայն Ադրբեջանի իշխանության, այլև անգլիական

հրամանատարության կողմից, իհարկե, այնչափով, որչափով նա համառում է իր հակաազդրեչանական ըմբոստության մեջ:

4. Արցախահայությունը ընկճված է... որովհետև Ադրբեջանի իշխանությունը իր ձեռքում է կենտրոնացրել ֆինանսական բոլոր միջոցները և տնտեսաառևտրական ազդյութանի շրջանառությունը, նեղում, պատին է սեղմում հայկական բոլոր շերտերին, իսկ վերջիններս վարչական և զինվորական մարմինները զրկված լինելով եկամուտների կանոնավոր և հաստատուն աղբյուրներից... հազիվ քարշ են տալիս իրենց խզճուկ գոյությունը: Դրան ավելացնենք նաև այն, որ ահաբեկված հայությունը չդարողանալով ազատորեն կատարել իր հողային աշխատանքները, պիտի կրկնակի տուժի ու տնտեսապես խեղճանա: Դեռ շենք խոսում թուրքերի կողմից հայտարարված տնտեսական այն բոյկոտի մասին, որը գոյություն ունի մայիսի վերջից ի վեր:

5. Արցախահայությունը անպատրաստ է, որովհետև նա կարող է տալ... միայն 2000 զինված մարդ, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի 70—80 փամփուշտ: Ըստ տեղեկությունների, գյուղացիները զինված են հին հասարակ սիստեմի հրացաններով: Ահա Արցախի այդ անպատրաստ ու անկազմակերպ ուժերը կանգնած են Ադրբեջանի մեծաթիվ ու կանոնավոր զորքերի, կամավորական խմբերի և լիովին զինված մուսուլման ազգաբնակչության դեմ...

Ամենագլխավոր հանգամանքը, որ արցախահայությունը նետել է հուսահատության գիրկը, դա այն է, որ նա այլևս դրսից ոչ մի օգնություն չի սպասում, մյուս կողմից էլ անզլիացիները կտարել են հայերի ամեն մի հույս ու հավատ: Մինչև հունիսի 4—5-ի դեպքերը Արցախի հայերը կարծում էին, թե անզլիական հրամանատարությունը պահանջելով ճանաչել Ադրբեջանի իշխանությունը, բարոյական սպառնալիքի սադրանքներից դենը շեն անցնի և ոչ մի դեպքում թույլ չեն տա արյունահեղություն ու կոտորած: Իսկ հիմա արցախցիները լիովին հիասթափվել են և ստիպված են իզենց գլխի ճարը տեսնել սեփական ձեռքերիցում...

ՀԽՄՔ — 22 ՀԹՎԳԱ, ֆ. 4033, ց. 5, գ. 561, ք. 168—172, ձևազեր, սկզբնազեր:

1 Խոսքը վերաբերում է Ադրբեջանի Հանրապետության ազգությունը հայ նախարարներին:

2 Ց. Խան Խոյսկին 1919 թ. գարնանից զբաղեցնում էր Ադրբեջանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնը:

3 1919 թ. հունիսի 4—5-ը Արցախում տեղի ունեցած արյունահեղությունները ստուգելու համար Ադրբեջանի խորհրդարանի կողմից այնտեղ է ուղարկվում մի հանձնաժողով բաղկացած խորհրդարանի անդամ մի քանի հայերից և թուրքերից:

ՂԱՐԱՔԱՂԻ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ
Հատվածներ ակաեատեսի օրագրից*

Ապրիլի 27, 1919

Լույսը նոր բացված՝ Աղղամ իշնող հայ գյուղացիների տուտը բացվեց: Նրանք գալիս էին անվերջ շարաններով, կային և մեծ թվով կանայք՝ ոտաբորիկ, ցնցոտիներով: Ո՞վ էր տեսել, որ հայ կինը Աղղամ գար գնումներ անելու: Բայց այժմ սովը ստիպում էր, և նրանք եկել էին՝ որը քսակով, որը խուրջինով, կամ մի քանի հոգի մի էլ վարձած: Շուտով պարզվեց, որ թուրքերը տնտեսական բոյկոտ են հայտարարել և հայերին սխիչ չեն տալիս, ով կարող էր՝ ծածուկ մի քիչ բան էր առնում ու շտապում Աղղամը թողնելու, որովհետև մթնոլորտը ծանրացել էր... Աղղամում շուտով մի բան էլ պարզվեց. այս կամ այն թուրքը հայի ձեռքից խլում էր նրա էջը, ձին և եզը, պնդելով, թե իրենն է եղել և հայը ժամանակներ առաջ գողացել է: Բողոքողը ծեծվում էր, և բողոքը իսկի տեղ էլ չէր հասնում...

Ասկերանում թուրք պահակներն ինձ կանգնեցրին, հարցուփորձ արին և բաց թողեցին: Սիրտս պայթում էր վշտից, Ասկերանում՝ թուրք պահակ... Այն Ասկերանում, որ կանգնեցնում էր ամբողջ թուրքական գրոհները, որ հաստատուն պատվարի նման Հայկական Ղարաբաղը դարձնում էր անմատչելի և որից թուրքերը այնքան էին վախենում, որ Ասկերանից անցնելը տղամարդկություն էին համարում:

Խոշալվում վարժեցնում էին նոր հավաքած ասկյարներին, իսկ Խան-

*1919 թվականը արցախահայության պատմության մեջ ամենազբոսական շրջաններից մեկն էր: 1918 թ. նոյեմբերին Արցախ մտած անզլիական զազուժարանների ամենակտիվ օգնությամբ մուսավաթական Ադրբեջանը բոլոր միջոցները գործադրում էր հնազանդեցնելու ըմբոստ Արցախը:

Արցախահայության ազատագրական պայքարին օգնություն ցույց տալու նպատակով Բաքվի հայոց Ազգային խորհուրդը հայրենի Արցախ է ուղարկում Միսակ Գաբրիելի Տեր-Գանիբյանին (գրական կեղծանունը՝ Արամայիս, ծնվել է 1872 թ. Փիրբամալ գյուղում, մահացել է 1954-ին՝ Ալթայի երկրամասում): Արամայիսը գրող էր, հասարակական գործիչ: Հայտնի էր, որ նա զենքը ձեռքին մարտնչել է Արևմտյան Հայաստանում թուրքերի դեմ և Արցախում՝ թուրք-թաթարների դեմ:

1919 թ. ապրիլի վերջից մինչև նույն թվականի հուլիսի սկիզբը Արամայիսը լինելով Արցախում, պահել է օրագիր, որը նույն թվականի դեկտեմբերին ուղարկել է Լեռին: Այն վերնագրված է «Ղարաբաղի ուղբերգությունը (համառոտ նյութի պատմության համար)»: Այդ օրագրից բերվող հատվածներում պահպանվել է հեղինակի գրելակերպը, միայն կատարել ենք մասնակի շտկումներ և ավել որոշ բացատրություններ:

քենդ ավանի զորանոցը արդեն դարձել էր Ադրբեջանի զորքերի զորանոց...

ժամը 11-ին հասա Շուշի: Տեղեկացա, որ համազումարի՝ վերջին նիստը պետք է տեղի ունենա երեկոյան: Օգտվելով հանգամանքից, որ ցերեկային նիստը դեռ շարունակվում է թեմական դպրոցի դահլիճում, ուղղվեցի դեպի այնտեղ:

Համազումարը հավաքվել էր պատասխանելու գեներալ Շատելվորդին:

Այդ գեներալը տարօրինակ դիրք էր բռնել դեպի Ղարաբաղն ու Ջանգեզուրը... Նա վճռել էր, ինչ գնով էլ լինի, 300.000 հայության ղեկը նորածնունդ Ադրբեջանի լծի տակ՝ Հայաստանը զրկելով մի ընդունակ, առողջ տարրից...

Ապրիլի 28

Համազումարը ցրվելու էր պատրաստվում, երբ կեսօրից հետո Բաքվից Շուշի եկավ Հայաստանի Հանրապետության զինվորական ներկայացուցիչ Միշա Արզումանյանը՝ անգլիական միսիային կից լինելու...³

Արզումանյանն ինձ ասաց, որ... իրեն ներկայացուցիչ նշանակելու դեմ Սուլթանովը՝ Ադրբեջանի կառավարության միջոցով բողոքել և խնդրել է, որ նշանակեն ուրիշին...

Ապրիլի 29

Թեև Շատելվորդը հայտարարել էր, թե Ղարաբաղի հայոց Ազգային խորհրդի՝ գոյությունը այլևս ընդունելի չէ և անգլիական միսիան ոչ մի հարաբերության մեջ չպիտի մտնի նրա հետ, և շնայած Ազգային խորհուրդը ցրված էր համարվում ու նրա անդամները՝ անձնապես վտանգված՝ այնուամենայնիվ, Ազգային խորհուրդը շարունակում էր իր գործը վարել անլիզալ կերպով:

Ազգային խորհրդում բոլոր խնդիրների վերաբերմամբ կատարյալ համերաշխություն էր տիրում... և կանգնած էր այն տեսակետին, որ Ղարաբաղը Հայաստանի անբաժան մասն է, որ ձգձգողական քաղաքականությունը պետք է շարունակել, մինչև որ արտաքին աշխարհում Ղարաբաղի խնդիրը դրական լուծում ստանա, թեև բոլորն էլ գաղտնի կերպով խոստովանում էին, որ Ղարաբաղի դրությունը վատ է...

Մի ուրիշ բան էլ էր նկատվում. Ազգային խորհուրդն ամբողջ ուժերով աշխատում էր, որպեսզի հայ-թրքական ընդհարումներ չլինեն...

Ապրիլի 30

Այսօր առավոտյան Դիզակի շրջանի հրամանատարի՝ օգնականից ստացվեց մի շտապ հաղորդագրություն, թե թուրքերը մեծ ուժերով հարձակվել են Դուլանլար հայկական գյուղի վրա...

Ազգային խորհուրդը շտաբին կարգադրում է հարկավոր օգնություն հասցնել:

Մայիսի 1

...Միշան անգլիական միսիայի ներկայացուցչի հետ ավտոմոբիլով ճանապարհվում է Գորիս՝ քոչի խնդիրը հարթելու: Մեզ հասած տեղեկությունների համաձայն, Ջանգեզուրը բացարձակապես մերժել էր քոչը բաց թողնել Ջանգեզուրի սահմաններից ներս, և այդ հանգամանքը ոտուձեռք էր գցել մեր «գաշնակից» անգլիացիներին: Նրանք չէին կարողանում հանդուրժել, որ Ղարաբաղն ու Ջանգեզուրը համառորեն պնդում են Հայաստանին պատկանելու իրենց ցանկության վրա...

Մայիսի 4

Կեսօրին մոտ հրամանատար Լալայանից տեղեկություն ստացվեց, որ Դուլանլարի վրա կատարվող հարձակումները վերջնականապես հետ են մղված:

Մայիսի 4

Միշան վերադարձավ Գորիսից: Նրա տված տեղեկությունները ճշրշող էին... Անգլիացիք դիմում են Ազգային խորհրդին ու պահանջում, որ քոչը բաց թողնեն, բայց Ազգային խորհուրդը մերժում է, հենվելով համազումարի՝ կամքի վրա... Քոչը բաց թողնել՝ նշանակում է Ջանգեզուրի թիկունքն անցկացնել զինված թշնամի տարր, որ հարմար բոպեին Ջանգեզուրը կարող է մեծապես վտանգել: Ոչ քոչը բաց կթողնեն, ոչ էլ Ադրբեջանի մասին լսել անգամ կուզեն...

Միշային Գորիս ճանապարհահիս պատվիրել էին Հայաստանից Ղարաբաղի համար ուղարկված... մեկ միլիոն երկու հարյուր հազար ութսուն բերի, քանի որ նստած են առանց փողի, մինչդեռ Սուլթանովը Ղարաբաղ է մտել 25 միլիոն ուրլով: Նրա համար Ադրբեջանի գանձարանում բաց է արվում անսահման վարկ: Ղարաբաղը նվաճելու համար զանազան նշանավոր կետերում նա զինական բուլնցքներ է պատրաստում...

Մայիսի 5

Օրըստօրե դրությունը ծանրանում է, ալան-թալանը անց է կացել շափ ու սահմանից, հայերը շունչ քաշել չեն կարողանում: Բողոքագրերով, գանգատներով ծանրաբեռնվել է Ազգային խորհրդի գրասեղանը... Քանի որ Ազգային խորհուրդը անգլիական միսիայի հետ անմիջապես հարաբերության մեջ մտնել չի կարող, ուստի գանգատները Միշան էր ներ-

կայացնում... Բայց ոչ մի հետևանք, կամ էլ պատասխանում են, թե դիմեցեք գեներալ-նահանգապետ Սուլթանովին... Այսպիսի պայմաններում ի՞նչ անել, մենք էլ չգիտենք, մի բան միայն պարզ էր, որ Հայաստանի կառավարությունը վերջապես պետք է իր ձեռքն առնի Ղարաբաղի դատը և... դիվանագիտական ճանապարհներով կամ այլ կերպ լուծի այդ ծանր խնդիրը:

Այսօր մի քանի նորություններ լսվեց Շուշիում... 1. Շուշի է գալիս ամերիկական միսիան հայերին օգնություն հասցնելու մեծ ծրագրով... 2. Սուլթանովը կարգադրել է, որ գանձարանը հայկական մասից տեղափոխեն թուրքական մասը... 3. Իրրև Զանգեզուրի մերժման հետևանք, Սուլթանովը անգլիական միսիայի հետ խորհրդակցելով, որոշել է... քոչը տեղավորել Ղարաբաղի սահմաններում, այսինքն՝ Ղարաբաղը ենթարկել մորեխի ավերածության, որովհետև անասունները մորեխի պես Ղարաբաղի հայության արտն ու խոտը պետք է ոչնչացնեն, իսկ ավազակաբարո տարրը զինված քոչվորներին միացած պետք է մտնի Ղարաբաղի հայության մեջ:

Մայիսի 6

...Սուլթանովը դիմել է անգլիական միսիային, թե հայկական մասում անարխիային վերջ տալու համար կարևոր է... այնտեղ Ադրբեջանի սակյարներից շրջիկ պահակներ դնել...

Մայիսի 7

Տնտեսական բոյկոտը թեև ոչ ամբողջ թափով, բայց և այնպես զգալի կերպով առաջ է գնում՝ հայերին դնելով նեղ դրույթան մեջ: Ղարաբաղի հայությունը պատերազմի՞ բոլոր արհամարհները տանելուց հետո էլ ենթարկվել է տաճկա-ադրբեջանական ներխուժմանը: Սակայն նա սոված... կարողացել էր իր քաղաքական ազատությունը պաշտպանել այնքան, մինչև որ անգլիացիք եկել էին ու խանդավառություն մբ ընդունվել հայերի կողմից, որովհետև ընդհանուր համոզմունքն այնպես էր, թե իրրև անգլիացիների մուտքով վերջ կստանան հայկական տառապանքները: Սակայն այժմ հակառակն էր ստացվում, թշնամի Ադրբեջանը կուշտ էր, լավ զինված ու անգլիացիների կողմից առանձին հոգատարության առարկա դարձած, իսկ «ղաշնակից» հայերը՝ դարձյալ սոված, անզեն ու ենթակա Ադրբեջանի ու անգլիական հրամանատարության շնչման: Այդ բոլորի վրա էլ՝ բոյկոտ, որը շափազանց նեղ դրույթան մեջ էր դնում հայերին:

Մայիսի 8

Միշան Երևանից հեռագիր ստացավ ի պատասխան Ղարաբաղի նկատմամբ իր հարցի... Գրված էր, թե Հայաստանի կառավարությունը երբեք, ոչ մի տեղ և ոչ ոքի ոչ մի խոստում չի տվել: Գրանով հերքվում էր Շատելվորդի պնդումը, թե իրրև Հայաստանը Ղարաբաղը զիջել է Ադրբեջանին:

Մայիսի 10

Մայրագյուղերից խումբ-խումբ մարդիկ են եկել Ազգային խորհուրդ ու գանգատվում են, թե չեն կարողանում թրքական հրոսակախմբերից շունչ քաշել, որ անհատական սպանություններն ու թալանը վերջ չունեն: Բրիտանական հրամանատարությունը լուում է և խոստանում այդ մասին գրել Սուլթանովին, սակայն, ասելով, թե հայերի կողմից յուրաքանչյուր ակտիվ քայլ կդիտվի որպես Մեծ Բրիտանիայի դեմ ուղղված գործողություն: Ըստ երևույթին որոշված էր տնտեսական բոյկոտի, շարունակվող ավազակությունների և ալան-թալանի միջոցով խեղդել Ղարաբաղը ու ստիպել, որ նա ընդունի Ադրբեջանի իշխանությունը...

Մայիսի 11

Շուշի եկավ գեներալ Շատելվորդը: Նրա գալուց լավ ոչինչ չենք սպասում: Համոզված ենք, որ խեղդելու է, և ուրիշ ոչինչ: Կեսօրից հետո, ժամը 3-ին, եկավ նաև Իշխան Հովսեփի Արղույթյանը: Պարզվեց, որ նա եկել է իրրև Հայաստանի ներկայացուցիչ՝ Ղարաբաղի խնդիրը և Զանգեզուրում քոչի հարցը հարթելու: Մեր... հրատապ հարցին, թե ի՞նչ է մտածում Հայաստանը Ղարաբաղը փրկելու մասին (ախր զենք, ուղղամթերք, հաց չունենք, Ադրբեջանն իր թնադանոթներով ու զորաշարժերով, անգլիական միսիան իր եռանդուն պահանջներով մեր հոգին հանեցին...): պատասխանեց, թե կմտածեն... Արղույթյանի նման պատասխանը մեր սիրտը դաղեց...

Ժամը երեքն անց կեսին Շատելվորդն իր մոտ կանչեց Արզումանյանին: Ժամը 5-ին նա վերադարձավ հուզված ու զայրացած: Նրանց միջև տեղի էր ունեցել հետևյալ խոսակցությունը:

— Վաղն առավոտյան ավտոմոբիլը պատրաստ կլինի հյուրանոցի առաջ, ուղիղ ժամը 7-ին պետք է թողնեք Շուշին ու հեռանաք Քիֆլիս—Երևան: Միշան սկզբում անակնկալի է գալիս, հետո... զարմացած հարց է տալիս.

— Դուք ինձ աքսորում եք, բայց ինչի՞ հետևանք է դա, արդյոք իմ վարած քաղաքականության, թե՞ կան ուրիշ պատճառներ:

— Որովհետև,— պատասխանում է գեներալը,— դուք ձեզ հետ Հայաստանից փող եք բերել Ղարաբաղում ագիտացիա անելու Ադրբեջանի դեմ և, երկրորդ, երբ դուք գնացել եք Գորիս, այնտեղ չեք հայտարարել, թե Հայաստանի կառավարությունը Ղարաբաղը զիջել է Ադրբեջանին...

Միշան մեղադրանքի երկրորդ կետի նկատմամբ պատասխանում է.

— Ես Գորիսում այդպիսի հայտարարություն անել չէի կարող, որովհետև... տեղեկություն ունեի, որ Հայաստանի կառավարությունը երբեք, ոչ ոքի, ոչ մի տեղ, ոչ մի խոստում չի տվել Ղարաբաղի վերաբերյալ:

Այդ ասելով, Երևանի հեռագիրը հանում, ցույց է տալիս Շատելվորդին: Շատելվորդը զայրացած բացականշում է.

— Հայաստանի կառավարությունը երկդիմի քաղաքականություն է վարում: Այս խնդրում մեղավորը մահապատժի կարծանանա և առհասարակ Ղարաբաղի շուրջը կատարվող գործերը, որոնք տարվում են անգլիական հրամանատարության ծրագրին հակառակ, կարող են արժանանալ հազարավոր հայերի կյանք:

Արզումանյանը զարմացած մնում է «դաշնակցի» երեսին նայելիս:

— Ես կհեռագրեմ, որ վերադարձող գաղթականներին թողնեն Ղարսում և Նախիջևանում, մինչև... Ղարաբաղը չընդունի Ադրբեջանի իշխանությունը,— շարունակում է Շատելվորդը,— Հայաստանի կառավարությունը ընդունել է այդ, մանավանդ, որ բոլորը ժամանակավոր է, մինչև որ խաղարար կոնֆերանսն իր վճիռը կտա...

Պարզ տեսնում ենք, որ անգլիական հրամանատարությունը կառչել է Ղարաբաղի կոկորդից և չի ցանկանում բաց թողնել:

Մայիսի 12

Փանի գնում, դրուժյունը, ավելի է ծանրանում... Ղարաբաղի հարցում Հայաստանի կառավարության բռնած դիրքը ինձ միանգամայն ապշեցրել է... Ադրբեջանը չի խնայում միլիոնները, փողը հոսում է ջրի պես, կաշավածները վխտում են ամեն անկյունում, իսկ մենք փող չունենք, որ սպային հացի փող տանք...

Մեր կողքին Ադրբեջանն ամեն օր ուժեղանում է... Արդեն կազմակերպված զորք ունի... ռազմամթերքի անհուն պաշար, Խանքենդում՝ թնդանոթներ, Շուշիում՝ գնդացիներ, Ասկերանում՝ գնդացիներ, ոտից գլուխ գինված թրքություն և այդ բոլորի վրա ավելացրած հացի առատություն, ճանապարհների ազատություն ու... անգլիական հրամանատարության չափազանց բարեհաճ վերաբերմունք:

Շատելվորդն ու Արզումանյանը վաղը պետք է գնան Ջանգեզուր՝ քոչի

հարցը հարթելու: Ազգային խորհուրդը հարմար է դատում, որ խորհրդի անդամներից մեկը, իբրև տեղին ու մարդկանց ծանոթ, նրանց հետ գնա Գորիս՝ աջակցելու գործին, համոզելու զանգեզուրցիներին, որ քոչի մի մասն իրենք ընդունեն: որպեսզի ամբողջ քոչը Ղարաբաղում չկենտրոնանա: Իսկապես, մեր նպատակն էր օգտվել հանգամանքից և մարդուղարկել Ջանգեզուր՝ այնտեղ խոսելու մեր դրուժյան մասին և օգնություն հասցնելու ծրագիր մշակելու, նույնպես և բերելու 1.200.000 ա., որ եկել էր Ղարաբաղի համար...¹¹

Մայիսի 13

...Որ անգլիական հրամանատարությունը... որոշել էր Ղարաբաղը չոքեցնել, դրանում ոչ մի կասկած չկա: Ծանապարհները՝ փակ, ալան-թալանը՝ ամենասովորական երևույթ, բոյկոտը մեզ խեղդելիս... Մի՞թե Գերմանիային տապալող, Դարդանելը պատռող Անգլիան պիտի վախենար ինչ-որ նորածին Ադրբեջանից և մի՞թե միայն մի անգամ անգլիացի ներկայացուցչի ոտն սպառնորեն գետնին զարկելուց չէին բացվի ճանապարհները, չէր վերանա բոյկոտը, ծակուծուկերը չէին մտնի բոլոր թալանչիները Սուլթանովի հետ միասին: Եվ եթե Շատելվորդն ու մյուսները այդ չէին անում, ապա պարզապես նրանց ընկերակցում էին...

Մայիսի 15

Շատելվորդը վերադարձավ Գորիսից... Տեսնողներն ասում են, որ շատ թթված դեմք ունեի: Նրա հետ Գորիս գնացող անգլիացի սպաներից մեկն ասել է, թե ճանապարհին, Տեղ գյուղի մոտ, հայկական մի զորաբաժին, թվով 50 հոգի, փակել է Շատելվորդի ճանապարհն ու չի թողել առաջ անցնելու, մինչև որ կարողացել են համոզել:

Սուլթանովի հետ տեսնվելուց հետո Շատելվորդը մի թուղթ է ուղարկում Միշա Արզումանյանին՝ պատվիրելով, որ առավոտյան ժամը 7-ին թողնի Շուշին...

Մայիսի 16

...Ժամը 9-ին Շատելվորդից մի տոմսակ ստացվեց, որով Միշային կանչում էր իր մոտ կեսօրից հետո, ժամը երկուսն անց կեսին... Երեկոյան... եկավ Միշան ու պատմեց, որ... Շատելվորդը պնդում է, որ ինքը պետք է անպայման հեռանա...

Դրուժյունը մղձավանջային է: Մայրագյուղերում հայերը շունչ քաշել չեն կարողանում, շարունակ դիրքեր են պահում՝ զրկվելով դաշտային

աշխատանքներից: Մանր պայմաններում են նաև սահմանամերձ թուրք գյուղերը, որոնք հայերից վախենալով շին կարողանում դաշտ դուրս գալ: Ադրբեջանական գրգռիչները անվերջ զբաղված են թույն թափելով, և թրթրական մասսան որքան հուշ է իրենց բեկերին...

Այսօր բողոքներ գնացին անգլիական միսիա, բայց Շատելվորդը չընդունեց, առաջարկելով դիմել Սուլթանովին: Եթե ռազմամթերք ունենայինք, մենք գիտեինք, թե ում պետք է դիմել, բայց... Դատարկ ձեռքերով ի՞նչ անենք... Անգոր կարողությունը խեղդում էր մեզ...

Մայիսի 19

Առավոտյան ժամը 7-ին Միշա Արզումանյանը իր քարտուղարի հետ (Գովա Տեր-Օհանյան) դուրս եկավ Շուշուց... Պարզ է, իհարկե, թե նրա հեռանալով թուրքերը որքան կթեթևանան և որքան կճնշվեն հայերը:

Մայիսի 20

Բոյկոտը սարի պես ծանրացել է Ղարաբաղի վրա և խեղդում է տընտեսապես: Ժողովուրդը մնացել է շշմած... Առհասարակ նկատելի է, որ Ղարաբաղում անգլիացիների բռնած դիրքը տանում է դեպի արյունահեղություն:

Արդությանի միջամտությունը ևս դրական ոչինչ չտվեց: Բոյկոտի նկատմամբ «այնտեղ» պատասխանեցին, թե դա Ադրբեջանի ներքին գործն է:

Մայիսի 21

Արդությանն էլ այսօր ճանապարհվեց դեպի Քիֆլիս—Օրևան, և մենք, առաջվա նման մնացինք մենակ՝ ապավինած միայն մեր նիհար ուսերին, հույս չունենալով, թե դրսից շուտով որևէ միջամտություն կլինի Ղարաբաղի դրությունը մեղմացնելու: Արդությանը իր աչքերով տեսավ մեր ծանր կացությունը...

Մայիսի 22

Գավառներից ներկայացուցիչներ էին եկել լցվել Ազգային խորհուրդ և խնդրում էին մի հնար անել:

— Այլև այսպես շարունակել չենք կարող, — պնդում էին նրանք, — կամ վերջապես կռիվ հայտարարեցեք, թող կռվեն, ինչ էլ լինի, կամ որևէ համաձայնություն կայացրեք: Ոչ հաց ունենք, ոչ հալալ ջուր. Գյուղից գյուղ անցնել չենք կարող: Մինչև ե՞րբ պետք է այսպես ձգձգվի, ի՞նչ է անում Հայաստանը...

Մայիսի 23

Բոյկոտի սարսափելի ծանրությունը, անգլիացիների բռնած դիրքը, Սուլթանովի սատանայական դավադրությունները Ղարաբաղի շուրջը՝ օդը հեղձուցիչ էին դարձրել... Գավառից եկածները... խնդիրը կտրուկ կերպով դրին:

— Բոլոր պատասխանատվությունը մեզնից վերցնելով, հայտնում ենք, որ եթե բոյկոտը չվերացվի, մենք էլ քոչը չպիտի բաց թողնենք... Հարկավոր է դարձյալ շարունակել անիծված «ձգձգողական քաղաքականությունը»:

Մայիսի 25

Այսօր առավոտյան լուր ստացանք, թե թուրքերը Մազի կամրջի մոտ սպանել են մի հայի ու տարել նրա զենքերը: Միևնույն ժամանակ հաղորդեցին, թե Փահլուր գյուղի շրջակայքում վխտում են բազմաթիվ զինված թուրքեր, որոնք դարան մտած թալանում են ձեռքն ընկած հային, հայտարարելով, թե իրենց պատվիրված է անխնա թալանել պատահող հայերին, առանց սպանելու...

Մայիսի 26

Ամերիկյան միսիան էլ մեր բախտից է եկել. մի կողմից էլ նա է մեզ նեղացնում, ցանկանում է կարիքավորներին տրվելիք մի կտոր հացի մեջ անպայման քաղաքականություն մտցնել, ադրբեջանական գաղափարն առաջ տանել և, ինչպես առում են, Շատելվորդի ազդեցության տակ...

Մայիսի 27

...Այսօր մեր սուրհանդակը լուր բերեց, թե քոչը արդեն Ասկերանից անցել ու բարձրանում է վերև: Ազգային խորհրդի հրահանգի համաձայն հայերը բոլորովին հանգիստ են պահում իրենց:

...Աշխատում էինք, որ թուրք խաղաղ ժողովրդին անհանգստացնող չլինի: Մյուս կողմից նույն թուրք «խաղաղ» ժողովուրդը իրենց ընկերների առաջարկությամբ սիստեմատիկ հարձակումներ էին գործում մեր ծայրագյուղերի վրա...

Մենք հաստատ աղբյուրներից գիտենք, որ այդ հարձակումների կազմակերպողն Ադրբեջանն է, իսկ ղեկավարողը՝ Քյազիմ փաշան: Այդ մասին գիտեր և անգլիական միսիան: Ինչպես մենք, նույնպես և անգլիացիները տեղեկություն էին ստացել, թե էնվեր բեյը գտնվում է Սուլթանովի կալվածքում, կամ Հաջիսանլվում...

...Գիշակից սուրհանդակը շտապ հաղորդագրություն բերեց հրամանատարի օգնականից՝ ուղարկած Ազգային խորհրդին ու անգլիական միսիային, որ տաճիկ սպաները Ադրբեջանի ասկյարների ու զինված բազմաթիվ թուրքերի գլուխ անցած հարձակում են գործել Խծաբերդ գյուղի վրա: Նա խնդրում էր շտապ ղեղորայք ու ֆելդշեր ուղարկել գյուղում տեղավորված վիրավորներին օգնելու համար: Իսկ կոիվը շարունակվում է...

...Ժամը 3-ին տեղեկություն հասավ, որ Խծաբերդի մոտ թուրքերը շարժվել են ու դիակներ թողնելով հետ փախել: Շրջանը խաղաղ է, բայց ասկյարների մեծ զորաշարժեր են նկատվում զանազան ուղղությամբ:

Գիշերը բավականաչափ զորք է մտցվել Շուշի և... բավականաչափ բրդեր էլ են հավաքվել, իսկ Խանքենդու մոտերքը խրամատներ են փորում ուսու սպաների հսկողությամբ:

...Մեզ տեղեկություններ հասան, թե նահանգապետի տան շուրջը հուլում կա, քաղաքի հայ-թրքական սահմանի ամբողջ երկարությամբ դիրքեր են պատրաստում, ասկյարները գալիս են դեպի այդ դիրքերը և գնդացիները հանում զանազան ուղղությամբ:

Ադրբեջանի զորքերը շրջապատել են քաղաքը: Ի՞նչ է Սուլթանովի նպատակը, սատանան գիտե, բայց որ նա դիվային ծրագիր ունի մշակած, բոլորիս հայտնի է: Քաղաքի ժողովուրդը իրեն շատ ճնշված է զգում ու անպաշտպան, իսկ գավառինը՝ գայրացած:

Ասկյարները իրենց դիրքերը բերել, հասցրել են մինչ Քերծին գլուխ և մոտեցել... հայկական թաղին: Շատերը սարսափած... փախչում են դեպի անգլիական ու ամերիկյան միսիան...

Քերծին գլուխ հանեցինք մեր փոքրաթիվ զինվորներից քսան հոգի՝ Քարին տակ տանող ուղին պաշտպանելու: Այդտեղ հայ ու թուրք պահակներն իրարից բաժանվում են հազիվ 60—70 քայլ տարածությամբ...

Տեղեկացանք... որ բազմաթիվ սայլեր ռազմամթերքով բեռնավորված ճանապարհվեցին դեպի Շուշի: Աղդամից նոր զորքեր են մտել Խանքենդ...

Առավոտյան գնացի Ազգային խորհրդի գրասենյակ: Սիրտս տխուր է, շատ պարզ տեսնում եմ, որ ճգնաժամը մոտեցել է, որ հարվածող բռունցքը բարձրացել է մեր գլխին, և մենք հետ մղելու կարողություն չունենք... Սկսած տեղեկությունները սպառնալից են: Ադրբեջանը լարել է ուժերը... Ղարաբաղը պինդ է կանգնած: Խաչենը և Վարանդայի մի մասն է միայն, որ անգն են... Վարանդայի մի մասը, Գիշակն ու Զիվանչիրը որոշ քանակությամբ զենք ունեն, ուստի և տրամադրությունը մարտական է, զինված մարդու հոգեբանությունն այլ տեսակ է լինում, իսկ երբ զենքը ձեռքից առնում են, նա կորցնում է հոգու հավասարակշռությունը: Զենք ունեցող գավառները տղամարդու պես պատրաստ էին կուրծք տալու, և եթե գոնե յուրաքանչյուր հրացանին 300 փամփուշտ ունենայինք, բոլոր ճակատներում նախահարձակ կլինեինք, հուսալով, որ նախքան Ղարաբաղի մեռնելը նա մահացու հարված պիտի տա արյուն սիրող թշնամուն: Գոնե դրսից մի հուսադրող ձայն լսեինք...

...Ժամը ուղիղ 10 և կեսն էր: Հանկարծ Քերծի գլխից մի քանի հրացաններ պայթեցին, և դա ազգանշան էր դժոխսային գործողության: Կես բուպե շանցած՝ քաղաքի թրքական մասից, ասկյարների բոլոր դիրքերից սկսվեց մի սոսկալի հրաձգություն, որին մասնակցում էին և Սուլթանովի եղբոր... բերած բազմաթիվ կատաղի ջուրդ ձիավորները... Խանուկները, որոնք բաց էին, իսկույն կողոպտվեցին: Հայկական մասում ոչ մի թուրք չկար, կարծես նախօրոք զգուշացված՝ նրանք քաշվել էին ներս, իսկ թրքական մասում բավականաչափ հայ մշակներ ու արհեստավորներ կային, որոնց քաղցը ստիպել էր գնալ թրքերի համար օրավարձով աշխատելու: Նրանք, իհարկե, կմորթվին... Ժամը 12-ի մոտերքը գնդակոծությունը հասավ աներևակայելի շափերի: Հայերի թաղերում յուրաքանչյուր փողոց տեքում էր թուրքերի անհաշիվ գնդակների տարափի տակ: Պատերին քսվելով՝ ժողովուրդը կամաց-կամաց հավաքվեց վանքի բակը: Սկզբում փսփսալով, հետո ավելի սիրտ առած այս ու այն կողմից ձայներ տարածվեցին, թե իրենք չեն կարող ոչ մի տեղից օգնություն ունենալ...

Հրաձգությունը հսկայական շափեր ընդունեց: Զանազան սիստեմի հչացաններ տարբեր տեղերից կամ ծկլթում էին, կամ ճայթում, կամ որոտում: Մանավանդ մեշիդի գլխից շորս հրացանավորներ իրենց դամբաններով դադար չէին առնում, կարծես փամփուշտների ամբարի կողքին նստած զարկում էին ու զարկում: Թուրքերի... նպատակն էր սարսափ և խուճապ առաջացնել քաղաքում...

Այդ միջոցին էլ Ղայրալիշենիւն մտորց լուր հասավ, թե քրդերն ու թուրքերը ահագին քանակութեամբ եկել, հուր-սուր են քաշում գյուղի շուրս կողմից:

Ժամը 1-ին, երբ հրացանաձգութեան ուժեղութիւնն իր գազաթնակե-տին էր հասել, ժողովրդից պատգամավորներ և Վահան եպիսկոպոսը.. գնում են անգլիական միսիա, աղաչելու, որ փրկեն քաղաքը... Մայրը¹³ նստում է ավտոմոբիլ և գնում Սուլթանովի մոտ... Նա վերադառնում է ու հայտնում, թե Սուլթանովը ուղտիմատում է դրել, որ եթե անգլիական միսիայում ստորագրութեան տված անձինք¹⁴ հեռանան քաղաքից, ան-միջապէս կգազարի հրաձգութեանը, կվերանա բոյկոտը, կվերականգ-նւովեն նախկին բարեգործական հարաբերութիւնները և զինված ա-րտին կատարեն ցրվել իրենց տները...

Հուլիսի 5

Ամբողջ գիշերը շարունակվում էր կատաղի հրաձգութեանը: Բոլոր գիւղերից, տաանց բացառութեան մարդ մարդու հետևից գալիս էին ու փամփուշտ պահանջում և, իհարկե, գատարկաձեռն հետ դառնում...

Խիստ հուզումնալից գիշեր անցկացնելուց հետո վերջապէս լու-սացավ: Լուսացավ, և թուրքերից ուղքեր քնած էին, նրանք էլ արթնա-ցան, հրացան վերցրին ու նստեցին փամփուշտների ամբարի կողքին... Մինչդեռ մերանցից այնպիսինը կար, որ ամբողջ կովի ընթացքում ար-ձակել էր ընդամենը հինգ փամփուշտ, որովհետև ունեցածը միայն 15 հատ էր:

Ազգային խորհրդի անդամ Հրանտ Բահաթուրյանը լուր բերեց, թե ավտոմոբիլը պատրաստ է և շուտով «աքսորյալները» կճանապարհվեն: Իսկապէս, ժամը ինն անց կեսին Եղիշեն, Ավետիսյանը և Թումյանը ճանապարհ ընկան...

Անգլիական միսիային տված հավաստիացումներից պետք է սպասել, որ Սուլթանովը կկատարի իր խոստումը, այսինքն՝ հենց որ «հանցավոր, ներք» Շուշուց հեռանան, իսկույն ամենուրեք կդադարի հրաձգութեանը. բոյկոտը կվերանա և այլն: Բայց դուրս եկավ՝ հակառակը. ավտոմո-բիլը դեռ Մազի կամուրջ չհասած, սկսվեց մի կատաղի հարձակում Ղայրալիշենի վրա, իսկ քաղաքում զարգացավ հրաձգութեանը:

Ենթադրելով, որ Սուլթանովը ձեռք չի քաշի Ղարաբաղն ավերելու իր զիվային ծրագրից, բոլոր ղեպքերի մանրամասնութիւնները գրավոր կերպով անմիջապէս հայտնվեց գավառ անցած Ղարաբաղի Ազգային

խորհրդի անդամներին ու գլխավոր շտաբին, առաջարկելով խիստ ղգույշ լինել, զինվորութեանը պատրաստ պահել:

Հուսահատական մաքառումից հետո Ղայրալիշենն ընկավ ժամը 1-ին, և անգլիական ու ամերիկյան միսիաների թթի տակ սկսվեց անպաշտ-պան կին-երեխաների ալան-թալանն ու ավերածութեանը, հրդեհեցին ամբողջ գյուղը: Անգլիական սպաներից մի քանիսը դուրս էր եկել Քերծի գլուխը և... խոհեմաբար հետ դարձել դեպի իրենց տեղերը...

Ղայրալիշենի տները վառվում էին... Բարի հարեանք տնտեսն ման է գալիս ու մի առ մի վառում՝ գյուղի հետքը կորցնելու...

Հուլիսի 6

...Շուշին փաստորեն դեռ վաղուց էր ընկել Սուլթանովի ճանկը և այս արյունահեղութեամբ նա ոչինչ չշահեց, ձեռքին դարձյալ միայն Շուշին էր, իսկ գավառը նախկին դրութեամբ ոչ մի Ադրբեջան չէր ուզում ճա-նաչել...

Ղայրալիշենը դեռ շարունակվում է մոխիրների վերածվել... Այժմ Քերծի գլխից լավ երևում էր, թե ինչպէս թուրքերը տնից տուն անցնելով, վառում են կիսավեր տները և որսորդական շների պէս թփերի տակերն ընկած ման են գալիս թաքնված հայերին...

Հուլիսի 9

Եպիսկոպոսը գնում է Սուլթանովի մոտ և վերադառնալով հայտնում, թե Սուլթանովն իրեն ընդունեց մեծ պատվով, և նա միանգամայն լցված է խաղաղասիրութեամբ, ցավում է տեղի ունեցած դեպքի առթիվ և այլն: Մի խոսքով, եպիսկոպոսի բերանը բաց էր մնացել Սուլթանովի գեղ-գեղանքներից: Հայտնեց նույնպէս, որ վաղը նա գալու է փոխայցելու-թյան:

Հուլիսի 8

Ի պատասխան Սուլթանովի «բարի» տրամադրութեան այսօր կրկնան գյուղը վառվում է՝ պատկերը լրացնելու համար: Անգլիական միսիան. ինչպէս ասում են, դիմել է Սուլթանովին, որ հերիք համարե եղածը:

Ժամը մեկին Սուլթանովը գալիս է եպիսկոպոսի մոտ, հետո դուրս է գալիս Առաջնորդարանին, կից դպրոցի բակը, ուր հավաքված են լինում բավականաչափ շուշեցիներ, և մի ճառ ուղղում... Նա ասել է, թե ինքն իբրև բժիշկ, իր բժշկական կարողութեանը միշտ գործադրել է մի մարդու. մի հիվանդի կյանք փրկելու: Եվ երբ այդ նրան հաջողվել է, իրեն բախտա-վոր է զգացել: Արդ որքա՞ն պետք է ցավի այժմ իր սիրտը, երբ Ղայրալի-

շենին գծախառնություն է պատահել: Ապա խոստանում է, որ ավերված գյուղերը կվերականգնվեն, որբերը կխնամվեն, վնասները կհատուցվեն: Իսկ մինչ այդ կեղծավոր հրեշն իր քաղցր երգն էր երգում, Ղայ-բալիշենից հրաշքով ազատված մեկ կին կամ տղամարդ էր հանվում Շուշի, որոնք խելագարի պես հեծեծալով պատմում են, թե ինչպես իրենց անողորմ կերպով կոտորեցին, ինչպես կանանց ու աղջիկներին... բռնաբարեցին և շատերին էլ տարան... Ամբողջ գյուղում մի շուն, մի հավ չի մնացել... բոլորը մաքրել և տարել էին...

Հունիսի 10

Այս գիշեր թուրքերը հարձակվել են Դահրազ գյուղի վրա, բայց նրանց դեմն է դուրս գալիս մի փոքրիկ զորախումբ և շարժելով քշում: Նույնպիսի հարձակում տեղի է ունենում Դաշուշենի վրա: Կանոնավոր հետևակ և ձիավոր զորքը տաճիկ, Ադրբեջանի և ուս ոճրագործների հրամանատարություններ գալիս, հասնում են մինչև գյուղը: Փոքրաթիվ հայ պահակները ստիպված են լինում նահանջել: Այդ ժամանակ Դոնավազից հրաման է գալիս, որ Շուշուց և հարավից մեր զորամասերն առաջ շարժվեն ու շրջապատեն, այլ խոսքով՝ աչ ու ձախ թևերից: Այդպես էլ անում են: Եվ հենց այն րոպեին, երբ թուրքերը մտնում են գյուղի ծայրը և մի երկու մարազ վառում, հայկական ուժերը վրա են հասնում և ուժեղ թափով փլվում թշնամու վրա...

Հունիսի 11

Սուլթանովն ու անգլիական միսիան մարդ էին ուղարկել Խաչեն, այնտեղից պատգամավորներ հրավիրելու Շուշի՝ համաձայնություն կայացնելու: Երբ նրանք մոտենում են ինածախ գյուղին, առաջը փակում են, շնայելով, որ անգլիական սպան ուզում է հասկացնել, թե իրենք «բարի» նպատակով են եկել, չի լինում...

Հունիսի 12

Այսօր ժամը 12-ին եպիսկոպոսի մոտ ժողով եղավ, որտեղ Ռուբեն Շահնազարյանը¹⁵ հայտնեց, թե Սուլթանովը ցանկանում է խոսել ժողովրդի ներկայացուցիչների հետ...

Երեկոյան ժամը 7-ին եկավ Սուլթանովը մի երկու ուրիշ թուրք պաշտոնյաների հետ: Նա ասիական քաղաքավարությամբ բոլորի հետ ջերմ-ջերմ բարեկեցուց հետո բերանը բաց արավ և մի երկար ճառ ասաց, ավելացնելով.

— Ես ուրախ եմ, որ այստեղ են գտնվում հայերի գլխավոր հոսանքների ներկայացուցիչները, ուրախ եմ մանավանդ, որ այստեղ են նույն-

պես և ներկայացուցիչներն այն կուսակցության¹⁶, որ առաջնորդ է համարվում հայ ժողովրդի և կցանկանալի նրանցից լսել, թե ի՞նչ կարծիք են Ղարաբաղի մասին, այսինքն՝ ինչպես անել, որ ժողովուրդը իր կողմից հանդես գա, որովհետև ես գիտեմ, որ Ղարաբաղի հայ ժողովրդին համառոտեցնողը անհատներն են...

Նրան պատասխան տրվեց, թե կուսակցություններն այստեղ նշանակություն չունեն, ժողովուրդն իր ընտրյալներից համազումար է հրավիրում և նրա բերանով էլ հայտնում իր կամքը: Ոչ մի կուսակցություն իր կամքը չի կարող թելադրել Ղարաբաղի հայությանը, այլ ժողովուրդն է, որ առանց որևէ արտաքին դրդման, անբռնազատ կերպով իր կամքն է արտահայտում: Եվ եթե Սուլթանովն ու անգլիական միսիան մի անգամ ևս ցանկանում են լսել Ղարաբաղի ժողովրդին, ապա թող հնարավորություն տրվի մի համազումար ևս հրավիրելու... վերջին անգամ Ղարաբաղի խոսքը լսելու...

— Շատ լավ, — պատասխանեց Սուլթանովը, — թող լինի 6-րդ համազումարը... Միայն ես պահանջում եմ, որ համազումարը լինի ամենակարճ ժամանակամիջոցում: Հակառակ դեպքում, ես համոզված պետք է լինեմ, որ դուք անկեղծորեն չեք մոտենում խնդրին և ձգձգելու համար է լինեմ, որ դուք անկեղծորեն չեք բերում: Այն ժամանակ ես ստիպված կլինեմ խնդիրը լուծելու իմ տրամադրության տակ գտնվող միջոցներով... Որոշվեց համազումարը հրավիրել հունիսի 22-ին:

Հունիսի 13

Շուշի հասան Ադրբեջանի պառլամենտի անդամներ Չուբարը, Խոջոյանը, Կարաբեկովը և Շաֆի բեկ Ռուստամբեկովը: Նրանք եկել են վերջին աղետների պատճառն իմանալու, տեղնուտեղը ծանոթանալու խնդրին և ապա վերադառնալով Բաքու՝ զեկուցելու պառլամենտին...

Հունիսի 17

Երեկ մարդ էինք ուղարկել անգլիական միսիա, որպեսզի այնտեղ հայտնեն, որ գործը հարթելու համար հարկավոր է հրավիրել 6-րդ համազումար... Միսիայում չեն ընդունել, ուստի նրանք այսօր նորից գնացին... Այնտեղ ասացին, որ իրենք վերջին խոսքն արդեն քանիցս ասել են՝ «Ղարաբաղը պիտի անցնի Ադրբեջանին, ուզում եք՝ համազումար հրավիրեք, ուզում եք՝ կոտորեցեք և եթե ամբողջ Ղարաբաղը մոխրի վերածվի, մենք միայն հանդիսատեսի դերում կլինենք: Բայց եթե Սուլթանովը համաձայն է համազումար հրավիրելու և եթե նա մեզ գրե այդ

մասին, միայն այն ժամանակ մենք էլ մեր համաձայնությունը կտանք ու ներկայացուցիչ կուղարենք համագումարին»:

Այդպես, ուրեմն, Սուլթանովը պետք է թելադրի, որ անգլիական միսիան «այո» կամ «ոչ» ասի, իսկ ի՞նչ է անում Հայաստանի կառավարությունը... Այդ օրը տեղեկություն ստացվեց, որ Երևանում մեծ միտինգ է տեղի ունեցել Շուշվա դեպքերի առթիվ ու ցասկոտ ճառեր են արտասանվել այնտեղ:

Հունիսի 19

Տիգրանը¹⁷ գավառից եկավ ու ասաց, որ համագումարը 22-ին լինելի կարող, ժամանակը կարճ է, հարկավոր է հետաձգել...

Ի նկատի ունենալով գործի շահագանց ծանրությունը, այսօր ժողով հրավիրվեց բոլոր կուսակցություններից, որտեղ քննության առնվեց Ղարաբաղի դրությունը...

Ես բացատրեցի ու զնկուցեցի վերջին օրերում տեղի ունեցած բանակցությունների ու մի քանի անցուղարձների մասին և ավելացրի.

— Հասել է այն բուրբուն, որ ամեն տեղերից հույսներս կտրած, վճռական քայլ պետք է անենք, կոնիվ կամ համաձայնություն: Ինչպե՞ս եք մտածում դուք:

Բոլորն, առանց բացառության, պնդեցին, որ կոնվիլու ոչ մի հնար չկա, որ այս բոլորը ժամանակավոր է, կամ նոր Ռուսաստանը կգա և ամեն ինչի վերջ կդնի, կամ էլ խաղարար կոնֆերանսը վերջնական լուծում կտա վիճելի հարցերին: Հարկավոր է Ղարաբաղը անվնաս պահել ապագայի համար, իսկ դրա համար հարկավոր է համաձայնության գալ Աղբյուրեղանի հետ:

Երեկոյան Գուբարի հետ ժողով գումարվեց... Այդ ժողովում որոշվեց, որ Ռուբեն Եահնազարյանը վաղը գնա Սուլթանովի մոտ (կապը միայն նա էր պահպանում) և հասկացնի, թե գավառում համագումար կարող են գումարել միայն հունիսի 28-ին:

Հունիսի 22—24

Այս երեք օրվա մեջ քաղաքում և թե գավառում նախապատրաստություններ էին տեսնվում 6-րդ համագումարը հրավիրելու համար... Քաղաքում ու գավառում ժողովրդի մի մասը սպասում էր այդ օրվան. հուսալով, թե համաձայնությունը կկայանա և գործը այնուհետև կանցնի կառավարողներին: Մի մասն էլ դարձյալ անհամբեր սպասում էր, որ այդ օրը կվճռվի Ղարաբաղի հարցը...

Հունիսի 25

Շուշուց անգլիացիների հեռանալը վերջնականապես հաստատվեց: Արդեն խումբ-խումբ հեռանում են... Խանքենդում ասկյարները սպանել են մի կնոջ ու թալանել երկու տուն...

Հունիսի 30

Համագումարի պատգամավորները հավաքվում են Շոշ գյուղը... Նրանք հունիսի 29-ին որոշում են կայացնում, թե որովհետև ամսի 28-ին հայտնել են Շուշի և համագումարը սպասում էր անգլիական ներկայացուցչին ու մյուսներին, բայց տեսնելով, որ նրանք 30-ին էլ չեկան, ուստի ցրվում են՝ այս ամենի մասին հայտնելով Շուշի...

Հուլիսի 1

Առավոտյան շատ վաղ ես, Տիգրանը և Մինասրեկյանը¹⁸ Շոշում էինք... Կնացիք համագումարի տեղը... Արշավիր Քամալյանի¹⁹ հետ երկար խոսակցություն, ունեցանք ներկա դրության մասին և եկանք այն եզրակացության, որ այլևս ոչինչ անել չի կարելի, խոսքը մնում է 7-րդ համագումարին: Բայց որովհետև Ազգային և շրջանային խորհուրդների անդամներից շատերը այդ միջոցին գտնվում էին Դոնավազում, վճռեցին գնալ այնտեղ և մի քան որոշել:

Այդտեղ, Շոշ գյուղում մեր խոսակցությանը ներկա էր Զիվանշիրի ներկայացուցիչը: Նա խոսելով Ադրբեջանի անիրավությունների մասին, բացակաչեց.

— Եթե նույնիսկ Խաչենը, Վարանդան ու Դիզակը հպատակվեն Ադրբեջանին, Զիվանշիրը մի գիծ կթաշի իր շորս կողմը և կկոպի մինչև վերջ:

Նրա այդ հայտարարությունը վիրավորեց ներկա գտնվող վարանգացիներից մեկին: Սա էլ իր հերթին գոչեց.

— Եթե Զիվանշիրը գիծ քաշի, Վարանդան պարիսպ կթաշի ու այնտեղ կկոպի... Մենք ձեզնից պակաս տղերք չենք:

Այդ օրերում Ղարաբաղն այնկոծված ծովի պես ծփում էր: Ժողովուրդը սպասում էր, թե ահա կպայթի փոթորիկը, ուստի զոռ էին տալիս փութսերին՝ եղած երկաթները շամփուրների վերածելու, գոնե դրանով պաշտպանվելու օրհասական բուրբին...

Մի կերպ հասանք Դոնավազ գյուղը, ուր գտանք Ազգային խորհրդի անդամներին, զինվորական շտաբն իր ամբողջ կազմով և շրջանային խորհուրդների անդամներից շատերին:

Տեղի ունեցավ մի փոթորկալից ժողով... Որոշվեց մի պատգամավորութուն գնա Բաքու, այնտեղ բանակցի Ադրբեյջանի իշխանութիւնի հետ, ապա արդյունքը հաղորդի 7-րդ համագումարին, որ կամ կընդունի, կամ չի ընդունի:

Բայց ո՞վ պետք է գնա Բաքու: Բոլորը բացարձակապէս հրաժարվեցին այս սոսկալի պատասխանատու միսիայից...

Սա ձեռքով պինդ խփեցի սեղանին ու ասացի՝ էս գնում եմ..

ՀՄԲ — 22 ԳԱ պատմութիւն ինստիտուտի արխիւ. Գ. 1, ց. 1, գ. 255, Բ. 1—69, ձեռագիր:

1 Ի նկատի ունի Ղարաբաղի հայութիւնի հինգերորդ համագումարը, որը տեղի է ունեցել 1919 թ. ապրիլի 23—29-ին Եւզի քաղաքում:

2 Եւստիւփորը ապրիլի սկզբին փոխարինել է Բաքվում գտնվող անգլիական բանակի հրամանատար Վ. Քոմսոնին: Նա արցախահայութիւնից պահանջում է ենթարկվել Ադրբեյջանին: Նրան պատասխանելու համար հրավիրվում է համագումար, որի աշխատանքներին մասնակցելու նպատակով էլ Եւզի է ժամանում Եւստիւփորը:

3 Արցախահայութիւնի խնդրանքով, Հայաստանի կառավարութիւնի բազմիցս բողոքներից հետո, անգլիական հրամանատարութիւնը համաձայնվում է Արցախում ունենալ Հայաստանի ներկայացուցիչ: Կապիտան Միշա Արզումանյանի հիմնական խնդիրն էր օգնել սովյալ բնակչութանը, բարելավել նրանց վիճակը և զբաղվել Արցախի քաղաքական հարցով:

4 Անգլիական զիներալ Վ. Քոմսոնի երաշխավորութիւնով 1919 թ. հունվարի 15-ին մուտավաճական, ծննդով Եւզիի Մինքենզ գյուղից, ազգութիւնով թուրք, մասնագիտութիւնով բժիշկ, հայութիւնի գահին, Խոսրով բնկ Սուլթանովը նշանակվել էր Եւզիի, Զանգեզուրի, Զիվանշիրի և Զերբայիլի գավառների զիներալ-նահանգապետ:

5 Արցախի հայոց նոր խորհուրդը ընտրվել էր 1919 թ. փետրվարի 12—21-ը Եւզիում տեղի ունեցած Ղարաբաղի հայութիւնի շորրորդ համագումարում: Եւստիւփորը հինգերորդ համագումարում ունեցած իր ելույթում հայտարարել է, թէ Ազգային խորհուրդը պետք է լուծարվի, և նրան օրենքից զուրս է համարում:

6 Սրբ 1918 թ. աշնանը թուրք բարբարոսները ներս խուժեցին Արցախ, աշխատավորների ընդհանուր դիմադրութիւնը կազմակերպելու համար սեպտեմբերին տեղի ունեցած արցախահայութիւնի 3-րդ համագումարի որոշմամբ Արցախի բոլոր շրջաններում ստեղծվում են զորամիավորումներ, որոնց հրամանատարները ենթարկվում էին Ազգային խորհրդին:

Դիզակի հրամանատարը Արտեմ Լալայանն էր, իսկ Վարանդայինը՝ Սուկրատ Մելիք-Տահնազարյանը:

7 Խոսքը վերաբերում է 1919 թ. գարնանը տեղի ունեցած Զանգեզուրի գյուղացիական համագումարին:

8 Ակնարկվում է առաջին աշխարհամարտը:

9 Հեղինակն ի նկատի ունի 1918 թ. սեպտեմբերին Արցախ ներխուժած թուրք բարբարոսներին:

10 Դրանից մի քանի օր առաջ Եւստիւփորը հայտնել է Միշա Արզումանյանին, թէ իբրև Հայաստանի կառավարութիւնը համաձայնվել է Արցախը զիջել Ադրբեյջանին: Արզումանյանը այդ առթիւ հարցում է արել Հայաստանի կառավարութիւնը:

11 Եւստիւփորը համաձայնվում է իրենց հետ տանել Ազգային խորհրդի անգամ Միշա Մելիք-Հովսեփյանին: Սակայն հաջորդ օրը, առանց որևէ պատճառաբանութիւն, նրան ճանապարհից հեռ է ուղարկում:

12 Ղայրալիշներ գտնվում է Եւզիից Տյուսիս-արեւելք, մի քանի կիլոմետր հեռավորութիւն վրա:

13 Անգլիական միսիայի պետ:

14 Սուլթանովը ի նկատի ունի Ազգային խորհրդի նախագահ Եղիշ Իշխանյանին, անգամներ՝ Հարութիւն Քումանյանին և Աստվածատուր Ավետիսյանին:

15 Եւզիի քաղաքագլուխն էր:

16 Սուլթանովը ի նկատի ունի դաշնակներին:

17 Տիգրան Տեր-Փրիգորյան, հասարակական գործիչ:

18 Փրիգոր բնկ Մինասրեկյան, հասարակական գործիչ:

19 Արշալիք Քամալյանը հասարակական գործիչ էր, Արցախի հայ գյուղացիութիւնի 6-րդ համագումարի ակտիվ մասնակիցներից: Բանական Բվականներին աշխատել է Արցախում, ապա աշխատանքի է փոխադրվել Խորհրդային Հայաստան:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

ՄԻՆԻՍՏՐ-ՆԱԽԱԳԱՀ ԵՎ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐ ԱԼ. ԽԱՏԻՍՅԱՆԻ ՓԱՐԻՋԻ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ԿՈՆՑԵՐԱՆՍԻՆ ՈՒՂԱՐԿԱԾ ԲՈՂՈՔԸ 1919 Ք. ՕԳՈՍՏՈՍԻ 22-ԻՆ ԱՐՑԱԽԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ 7-ԻՄ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻ ԵՎ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ՄԻՋԵՎ ԿԵՔՎԱԾ ԺԱՄԱՆԱԿԱՎՈՐ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ՝

Օգոստոս, 1919

Պարոն նախագահ.

Արցախի վերջին համազումարի կողմից օգոստոսի 28-ին հրատարակված համաձայնության առթիվ, որի հիման վրա համազումարը ժամանակավորապես ճանաչում է Ադրբեջանի կառավարության տիրապետությունը Արցախի վրա, Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը իրեն թույլ է տալիս հաշտության վեհաժողովին բողոք ներկայացնել հետևյալի մասին:

1918-ին՝ գերմանա-թրքական ուժերի Անդրկովկաս արշավելու ժամանակ Ադրբեջանի զորամասերը, որոնք օժանդակում էին թուրք և գերման զինվորական ուժերին, բոլոր ջանքերը գործադրում էին Արցախը նվաճելու համար: Սակայն նրանք փշրվեցին Արցախի հայության հերոսական հարվածներից... Եվ երբ մեծ հաղթությունը ստիպեց գերմանացիներին և թուրքերին հեռանալ Անդրկովկասից, Արցախի բնակչությունը, որը էականապես հայ է, դարձավ իր երկրի բացարձակ տերը: Իսկ երբ դաշնակից պետությունները Անդրկովկասը վերցրին իրենց հսկողության տակ՝ այնտեղ ուղարկելով բրիտանական զորամասերը գնն. Քոմսոնի հրամանատարությամբ, այն ժամանակ Արցախի բնակիչ գլխավոր հրա-

¹ 1919 թվականի ամռանը շափազանց ծանր պայմաններ ստեղծվեցին արցախահայության համար. շրջափակումը, Հայաստանից օգնություն ստանալու հնարավորությունների բացակայումը, անզրկական հրամանատարության անընդհատ ճնշումը արցախահայությանը ստիպեց 1919 թ. օգոստոսի 22-ին Ադրբեջանի կառավարության հետ կնքել պայմանագիր, ըստ որի արցախահայությունը ժամանակավոր ճանաչում էր Ադրբեջանի իշխանությունը:

մանատար գնն. Անդրանիկը շարունակում էր իր հաղթական առաջխաղացումը դեպի Արցախի մայրաքաղաք Շուշի: Այն ժամանակ վեհաժողովը հրամայած լինելով դադարեցնել տեղական բոլոր թշնամական գործողությունները և սպասել իր որոշումներին, գնն. Անդրանիկը դադարեցրեց իր առաջխաղացումը: Նա գնն. Քոմսոնի կրկնակի պնդումների հիման վրա Արցախի պատերազմական դաշտից հետ քաշեց իր բանակը՝ ճշտությամբ կատարելով դաշնակից պետությունների արտահայտած ցանկությունը, որը գնն. Ֆորբեսի Ուալթերը փետրվարի 19-ի իր գրությունով հաղորդել էր Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը...

Կոնֆերանսը հաղորդում էր, որ այն բոլոր պետությունները, որոնք կշանան գննքի զորությամբ նվաճումներ անել, վնասում են իրենց դատին և իրենց պահանջներին:

Բայց Քակաուակ այս հայտարարության, փետրվարի սկզբներին Ադրբեջանի կառավարությունն իր զորամասերը հանկարծակի շարժեց դեպի Արցախի շրջանները, որոնք գններալ Անդրանիկի կողմից, ինչպես վերելում բացատրվեց, դադարել էին զինվորական վայր նկատվելուց և գրվեց հայկական զանազան ռազմավարական կետերը, որոնք զուրկ էին մնացել իրենց զինվորական ուժերից գններալ Ուալթերի նշված գրության հիման վրա և Արցախի վրա թաթար նահանգապետ նշանակեց գր. Սուլթանովին:

Հակառակ Արցախի հայության համազումարի ամենաբուռն բողոքներին, դաշնակից հրամանատարությունը հաստատեց այդ նշանակումը և հաղորդեց Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը:

Հայկ. կառավարությունը բողոքեց թե՛ Ադրբեջանի կառավարությանը և թե՛ դաշնակից կառավարության հրամանատարությանը status-gvo-ի այս փոփոխության դեմ, որը խախտում էր դաշնակից պետությունների կողմից հրամայված և երաշխավորված իրերի դրությունը:

Ադրբեջանի այս արշավանքի դեմ Արցախի ազգաբնակչության դիմագրությունն այնքան ուժեղ եղավ, որ... գր. Սուլթանովը ստիպված էր թողնել Արցախը և դառնալ Ադրբեջան: Այն ժամանակ, ապրիլ ամսին, Բաքվի բրիտանական ուժերի հրամանատար գնդ. Շաֆելիզորդը մի պաշտոնական հաղորդագրություն հրապարակեց, որով Արցախի ազգաբնակչությունից պահանջում էր առանց դիմադրության հպատակվել գր. Սուլթանովի կարգադրություններին և հրամաններին, հայերին համոզելնդունել Ադրբեջանի իշխանությունը: Այդ առթիվ Հայաստանի կառավարությունը բողոքեց Կովկասում գտնվող դաշնակից պետությունների հրամանատարությանը: Չէ որ դա դեմ էր հաշտարար կոնֆերանսի առա-

շին որոշմանը, ինչպես նաև Արցախի հայ ազգաբնակչության անվիճելի իրավունքներին: Արցախահայության 5-րդ համագումարը իր ապրիլի 24-ի նիստում մերժեց Թեկուզ ժամանակավորապես ընդունել գոյություն ունեցող վարչության որևէ փոփոխություն:

Դրանից հետո Ադրբեջանի կառավարությունը Արցախի վրա Թափեյ կանոնավոր և անկանոն թուրք-թաթարական զորամասեր, որոնք խուժեցի, հայկական գյուղերը՝ դրանք քանդելով, շարժելով անպաշտպան ազգաբնակչությանը, 6 գյուղ հիմնահատակ կործանվեցին, հարյուրավոր հայ որոնցից շատերը կին և երեխա, կոտորվեցին:

Այս ժամանակ բրիտանական հրամանատարությունը իր զորքերը դուրս էր բերել Արցախից, այնտեղից հեռացել էր ամերիկյան միսիան, սովը ընդգրկել էր ամբողջ երկրամասը, որը մուսուլման ազգաբնակչության կողմից հայտարարված տնտեսական բոյկոտի հետևանք էր: Հայաստանի Հանրապետության հետ հաղորդակցությունն անկարելի դարձավ:

Դրա հետևանքով էր, որ Արցախի հայության համագումարը ստիպված եղավ ընդունել վերևում հիշատակված ժամանակավոր համաձայնությունը:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը այս ամենը ներկայացնելով հաշտարար կոնֆերանսին, նրա առաջ ամենաբուռն կերպով բողոքում է Արցախի ազգաբնակչությունից կորսված այս համաձայնության դեմ: Հիշեցնում ենք, որ Արցախը ժամանակին կազմել է Հայաստանի անբաժան մասը և ներկայումս ունի 355.000 հայ ազգաբնակչություն, 133.000 մուսուլմանների դիմաց:

Արցախը աշխարհագրական կապերով կապված լինելով հայկական սարահարթին, կազմում է Հայաստանի բնական ամրությունը, առանց որի նրա հյուսիսարևելյան սահմանը կմնա անպաշտպան: Արցախի անշատուժը Հայաստանից և նրա բռնակցումը մի այլ պետության, ամբողջովին հակասում է ազգերի ինքնորոշման սկզբունքին:

Ադրբեջանի կառավարության կողմից Արցախի նվաճման ծրագիրը խնդիր ունի իրականացնելու համաթուրանական ձգտումները, որի նպատակն է Արցախի և Նախիջևանի վրայով Ադրբեջանը միացնել Թուրքիային և Պարսկաստանին ու այսպիսով ստեղծել մուսուլմանական հոծ մասսա, Թուսահայաստանը կտրել Տաճկահայաստանից՝ ոչնչացնելով միացյալ Հայաստանի ստեղծումը:

Այդ նպատակին հասնելու համար Թուրք-թաթարական հորդանքերը ավերում և կոտորում էին Արցախի հայությանը, իսկ Ադրբեջանի կառա-

վարությունը ծածուկ նախապատրաստում էր Թաթարների ապստամբություն, որը Հայկ. կառավարության դեմ օգոստոսին բռնկվեց Նախիջևանի և Շարուրի գավառներում:

Հայաստանի կառավարությունը ներկայացնելով վերևում շարադրվածը, մի անգամ ևս հայտարարում է իր անդրդվելի վստահությունը հաշտարար կոնֆերանսի բարձր արդարությանը և իրավարարությանը, բացարձակապես վստահ է, որ նա՝ կոնֆերանսը, իր մասնավոր և բարենաճ ուղադրությանը կառնի Հայաստանի համար այնքան կենսական հանդիսացող Արցախի հարցը:

Ընդունեցեք պարոն նախագահ, ամենաբարձր համարմանս հավատարիքը:

Մինտր-նախագահ և արտաքին գործերի մինտր՝ Ա. ԽԱՏԻՍՅԱՆ
Ընդհանուր բարոուղար՝ Ա. ՏՅՐ-ՀԱԿՈՐՅԱՆ
ՀԻՄՔ- 22 ԿԱԳԳ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 50 (1 մաս) ք. 121-124, ձեռագիր, նույնը մերենագիր՝ ք. 135-135:

№ 11

ԱՐՁԱՆԱԿՐՈՒԹՅՈՒՆ

1920 թ. ապրիլի 18-ին ներքին Թաղավար գյուղում տեղի ունեցավ Դիզակի և Վարանդայի հայ բնակչության ներկայացուցիչների ժողով, նախագահ՝ Արշավիր Քամալյան, փոխ. նախագահ՝ Նիկոլայ Իսախանյան, բարոուղարներ՝ Արամ Մուսայելյան և Արամ Կիսիբեկյան:

Ժողովի սկզբում Արսեն Հովհաննիսյանը մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում Ղարաբաղում տիրող ընդհանուր վիճակի մասին: Ժողովն այնուհետև անցնում է օրակարգի հարցերի քննարկմանը:

Ներքին գործերի վարիչ Աստվածատուր Ավետիսյանը զեկուցում է, որ Վարանդան և Դիզակը բաժանվել են վարչական շրջանների, նշանակվել են տեղամասային կոմիսարներ 30-ական հսկիչներով, որոնց ծախսերը լրիվ հոգում է Արարատյան Հանրապետությունը: Երջաններում բացվել են փոստային բաժանմունքներ, հեռագրատներ և հեռախոսային հիմնարկներ:

Պարենավորման ընդհանուր վարիչ Խաչատուր Մելքումյանը հաղորդում է, որ մինչև հիմա գյուղացիները ինչ-որ տրամադրել են բանակին, պիտի արժեքը վճարվի և այսուհետև գնումները պետք է կատարվեն շրջաններում: Գնված մթերքները պահելու համար ստեղծվում են պա-

հետևե՞ր, նշանակվում են լիազորներ և գործակալներ, որոնց վրա է դրվում մթերքների գնումների կատարման աշխատանքները:

Աշխատանքի և երկրագործության վարիչ Արշավիր Քամայյանը նշեց, թե գյուղացիները զարնանացանը չեն սկսում, սպասում են կոիվը վերջանալուն, մինչդեռ դա կարող է բացասական անդրադառնալ Ղարաբաղի տնտեսության վրա: Առանց ուշացնելու պետք է սկսել զարնանացանը և աշխատանքով ապահովել գաղթականներին: Անհրաժեշտ է զգրակոչվածների տնային և դաշտային աշխատանքները կատարվեն համայնական ուժերով:

Բժիշկ Տեր-Գրիգորյանը խոսում է բժշկասանիտարական աշխատանքները բարելավելու մասին: Նշում է, որ Վարանդայում և Դիզակում բացվել են հիվանդանոցներ, բժշկական կետեր, որոնք մեծ օգնություն են ցույց տալիս բնակչությանը, գաղթականներին և զինվորներին:

Զեկուցումներն ավարտվելուց հետո զալիս է պ. Դրոն, որը ճառով դիմում է ժողովականներին և կաշ անում՝ թե ու թիկունք կանգնել իրեն ու իր կողմից նշանակված կառավարիչներին, որպեսզի կարողանան միահամուռ ուժերով կռվել ընդհանուր թշնամու դեմ: Ամեն կերպ պետք է ամրապնդել թիկունքը: Հրամանատարի ճառը ժողովականների կողմից ընդունվում է մեծ խանդավառությամբ և ժափահարություններով:

Այնուհետև ժողովն ընտրում է երկու հանձնաժողով՝ շորսական անդամներով, մեկը՝ պարենավորման, իսկ մյուսը՝ գաղթականների հարցով: Հանձնաժողովներում ընտրվում են՝ Միքայել Մուրադյան (Վանք), Արմենակ Տեր-Բաղդասարյան (Ն. Քաղար), Մեսրոպ Վարդանյան (Զրակու), Սիմոն Օհանջանյան (Բինյաթլու), Պողոս Տեր-Բաբայան (Գրիշ), Արսեն Ղահրամանյան (Քերթ), Արշակ Մուսայելյան (Ն. Քաղավարդ), Ալեքսան Քոչարյան (Սոռ):

Վարանդայի և Դիզակի հայ գյուղացիության ներկայացուցիչների ժողովը որոշեց.

1. Հաստատել հրամանատարի կողմից նշանակված կառավարիչների կազմը և հավանություն տալ կազմակերպչական այդ ձևին:
 2. Ամեն կերպ օժանդակել հրամանատարին և նրա նշանակած կառավարիչներին ռազմաճակատներում արագ և հաջող կերպով հաղթանակ տանելու և թիկունքում կարգ ու կանոն հաստատելու համար:
- (Այնուհետև հաջորդում է ժողովին մասնակցած 41 հոգու ստորագրություններ— 2. Ա.):

ՀԻՄՔ— 22 ՀՔԳԿԳԱ, ք. 4033, ց. 5, գ. 461, ձեռագիր, սկզբնագիր:

ԱՐՑԱԽԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՎՈՐ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՒՆԳՐԱՅԻ ՆԻՍՏՆԵՐԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Կոլեգիայի կազմը

- ա. Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական մասի ներկայացուցիչ՝ Արսեն Միքայելյան.
- բ. ներքին գործերի վարիչ՝ Աստվածատուր Ավետիսյան.
- գ. Խնամատարության վարիչ՝ Հարություն Քումյան.
- դ. Պարենավորման գործի վարիչ՝ Խաչատուր Մելքումյան.
- ե. Բժշկասանիտարական գործի վարիչ՝ բժ. Լյուդվիգ Տեր-Գրիգորյան.
- զ. Աշխատանքի և երկրագործության բաժանմունքի վարիչ՝ Արշավիր Քամայյան.
- է. Արդարադատության վարիչ՝ Նիկոլայ Իսախանյան.
- ը. Լուսավորության վարիչ՝ Գրիգոր Ղարաբյոզյան:

Կոլեգիայի քարտուղար՝ Տիգրան Տեր-Գրիգորյան

ՆՈՍ Ա.

1920 թ. ապրիլի 23-ին ներքին Քաղավարդ գյուղում տեղի ունեցավ Արցախի ժամանակավոր կառավարության կոլեգիայի Ա նիստը: Նախագահում էր Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական մասի ներկայացուցիչ Արսեն Միքայելյանը, քարտուղար՝ Տ. Տեր-Գրիգորյան: Նիստին ներկա էին կառավարության և Արցախի հայոց Ազգային խորհրդի անդամները:

ՕՐԱԿԱՐԳԸ.

1. Հայաստանի կառավարության հեռագիրը.
2. Զինակոչի հայտարարում.
3. Ժամանակավոր կառավարության նստավայրի հարցը.
4. Առանձին բաժանմունքների զեկուցումներ:
 1. ՆԱԽԱԳԱՀ.— Դրոյի անունով Հայաստանի կառավարությունից ստացվել է հեռագիր, որով առաջարկվում է ընտրել ներկայացուցիչներ՝ Քիֆլիսում կայանալիք կովկասյան հանրապետությունների կոնֆերան-

սին ներկա լինելու համար: Կոնֆերանսում քննության կառնվի Արցախի խնդիրը: Նախնական խորհրդակցության ժամանակ արվեցին առաջարկություններ:

I. Արցախի նախկին Ազգային խորհրդի և ներկայիս ժամանակավոր կառավարության կողմից ընտրել մեկ, երկու կամ երեք ներկայացուցիչներ և ուղարկել Քիֆլիս: II. Հրավիրել հատուկ համագումար, որը և կընտրի ներկայացուցիչներ կոնֆերանսին մասնակցելու համար: Քանի որ ներկա պայմաններում հնարավոր չէ հրավիրել արցախահայության միասնական համագումար, ուստի Զրաբերդում և Խաչենում հրավիրել առանձին, իսկ Դիզակում և Վարանդայում՝ առանձին համագումարներ:

Երկու առաջարկություններն էլ դրվում են քննարկման: Մատնանշվում է ներկայացուցիչներ ուղարկելու անհրաժեշտությունը, որոնք կոնֆերանսում բացի Արցախի քաղաքական խնդիրը պաշտպանելուց, պետք է նաև Հայաստանի կառավարության առաջ խնդիր գնեն Արցախի կարիքների մասին: Դրանք են՝ գաղթականների նկատմամբ հոգատարությունը և ուսուցիչների վարձատրությունը:

Առաջարկվում է համագումարում քննարկման դեմ կողմնորոշման հարցը:

Այդ առթիվ մտցվում են առաջարկություններ:

Առաջարկություն I Ի նկատի ունենալով ժամանակի սղությունը և խնդրի շուտափույթ լուծման պահանջը, պատգամավորներին ընտրել ներկա նիստում և ներկայացնել համագումարի հաստատմանը: Եթե համագումարը չհամաձայնվի, այդ դեպքում ընտրված պատգամավորները կոնֆերանսին, կմասնակցեն իբրև ժամանակավոր կառավարության ներկայացուցիչներ, որոնք և Հայաստանի կառավարության առաջ կպարզեն Արցախի կարիքները:

Առաջարկություն II Պատգամավորներին ընտրում է համագումարը: Միաձայն անցնում է առաջին առաջարկությունը:

Ձայների մեծամասնությամբ որոշվեց կոնֆերանսին ուղարկել երեք հոգի: Այնուհետև քննության է առնվում կողմնորոշման հարցը: Արտահայտվում են բժիշկ Տեր-Գրիգորյանը և Աբրամ Կիսրեբեկյանը: Նրանք այն միտքն են հայտնում, որ ներկայումս Արցախի հայության կողմնորոշումը կարող է միայն հայկական լինել: Նրանք ժխտում են Ադրբեյջանի հետ որևէ կապ ունենալու խնդիրը, մասնավորապես այն բոլոր արհավիրքներից ու սարսափներից հետո, որին ենթարկվեց Շուշի քաղաքի հայությունը:

Արշավիր Քամալյան— Ներկա կոնկրետ պահի և Արցախի հայության ձգտումը հայկական կողմնորոշումն է. երբեք և ոչ մի դեպքում Ադրբեյ-

ջանի հետ կապ ստեղծելու խնդիր չի կարող լինել: Սակայն, որքան գիտեմ, հայերի ձգտումը դեպի Ռուսաստանն է, այդ պատճառով էլ հայերի վերջնական կողմնորոշումը ռուսական է՝ Հայաստանի միջոցով: Արցախի իբրև առանձին միավոր կամ Զանգեզուրի հետ միացած իբրև առանձին կանտոն պիտի համարել անընդունելի: Ռուսական հեղափոխության մեծ բանակը Կովկասի անշատ մասերը... կմտցնի ռուսական պետության կազմի մեջ:

Աստվածատուր Ավետիսյան— Հայկական կողմնորոշումը պետք է հայտարարվի բացարձակապես, նույնիսկ այն դեպքում, երբ անգամ ռուսական մեծ բանակը կարշավի Կովկաս: Նրա առաջ էլ պիտի դրվի այդ պահանջը: Կասկածելի է բոլշևիկյան Ռուսաստանի վերաբերմունքը Հայաստանի նկատմամբ: Մեր ժողովրդի կողմնորոշումը պետք է պարզ լինի. նույնիսկ սոցիալիստական կարգերի ժամանակ Դարաբաղը ու Զանգեզուրը պիտի լինեն Հայաստանի հետ:

Նիկոլայ Իսախանյան— Հարցին պետք է մոտենալ գործնականորեն. կողմնորոշումը պետք է բխի Դարաբաղի հայության ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու յպահանջից: Իսկ դրա միակ միջոցը Հայաստանն է: Մնացած կողմնորոշումները, որոնք շատ դեպքերում ենթադրություններ են, երկրորդական նշանակություն ունեն: Այստեղից էլ ծագում է Արցախի հայության հայկական կողմնորոշումը: Եթե մի ամիս առաջ Արցախի հայությունը կողմնորոշման ընտրության մեջ դեռևս ինչ-որ տեղ տատանվում էր, ապա այսօր այդ տատանումը չկա, որովհետև Արցախի հայությունը համոզվել է, որ երբեք ոչ մի կապ չի կարող ունենալ Ադրբեյջանի հետ: Սակայն մի հանգամանք պետք է հաշվի առնել. մենք չենք կարող երկար պատերազմել:

Հայաստանի հետ միացած հաղթահարելը կարող է ծառայել պատերազմի համար իբրև cassus belli: Որպեսզի կանխած լինենք այդ դրությունը, կարծում եմ, ժխտելով Ադրբեյջանի հետ որևէ կապ, հայկական կառավարությունը պետք է ընդունենք իբրև խնամակալ:

Ասլան Շահնազարյան— Կողմնորոշման խնդիրը մի կողմ թողնենք, քանի որ դա ժողովրդի գործն է: Ներկայումս հարցի ճիշտ լուծումը այն կլինի, եթե Արցախի և Զանգեզուրի ժողովուրդը Հայաստանից միջոցներ ստանալով, իրենց կառավարեն մինչև հարցի վերջնական լուծումը:

Հարություն Քուլմյան— ...Նախ անհրաժեշտ է վերջ տալ պատերազմին: Մեր կողմնորոշումը հայկական է: Բայց քանի որ դա ժամանակավոր ընտրություն է, ուստի պետք է պահանջել, որ Արցախը կառավարվի

ապրիլի 27-ին Ազգարայում, որտեղ ընդունվում է բոլորիդ հայտնի բանաձևը և ընտրվում պատգամավոր Քիֆլիս գնալու համար: Գյուլստանի պատվիրակությունը հնարավորություն չի ունեցել մասնակցել համագումարին, որովհետև գտնվում էր պատերազմի մեջ: Նույն գրությունը տիրում էր նաև գյուղերում... Գյուլստանը փորձում է հաշտություն կնքել: Դրա համար 100 հոգուց բաղկացած պատգամավորություն է ուղարկում, սակայն նրանցից շատերին թուրքերը կոտորում են, իսկ մնացածների վրա բռնություններ գործադրում: Երեք անգամ տեղի է ունենում նման փորձ, սակայն առանց էական հետևանքի: Թուրքերը երբ մոտենում են Գետաշենին, գյուղացիք սպիտակ գրոշ են բարձրացնում: Թուրքերը մոտենում են գյուղին և պահանջում հանձնել զենքերը: Գետաշենցիք որոշ շահով կատարում են նրանց պահանջը: Այն ժամանակ թուրքերը հարձակվում են գյուղի վրա և տեղի են ունենում բռնություններ ու բարբարոսություններ: Զայրացած երիտասարդությունը դիմում է զենքի և թշում թուրքերին: Երջանի հայերը ստիպված են լինում սուրհանդակ ուղարկել Բասարզեշար և օգնություն խնդրել տեղի հայկական զորամասերից: Զորամասը հայտնում է, որ թեև կառավարությունից հրահանգ չունի, բայց իրենք անպայման օգնության կգան... Դրանից հետո թուրքերը մի քանի անգամ դիմում են հաշտություն կնքելու... Ինչպես հայտնի է Գյուլստանի շրջանում, Գետաշենում կատարյալ սով է... Խաշենում գաղթականների գրությունը լավ չէ. 22 գյուղ գաղթվել է, միջոցները սուղ են, հազիվ են կարողանում կերակրել չբավորներին: Խաշենում գաղթականների թիվը հասնում է 1500 հոգու...

Նախագահը հիշեցնում է պատգամավորության մասին:

— Քիֆլիսից եկած պատգամավորությունով ուղարկված մեր նամակին պատասխան չի տրվել: Նրանք Խաշենում ընդամենը մի քանի բուպեով հանդիպել են շրջանի հայ ներկայացուցիչների հետ: Ուղեկցողները նրանց ցույց են տվել միայն թրքական... գյուղերը, իսկ երբ հայ ներկայացուցիչները առաջարկեցին տեսնել նաև հայկական գյուղերը, նրանք չհամաձայնվեցին, պատճառաբանելով, թե ժամանակ չունեն: Այնուհետև նրանք թրքական գյուղերով գնացել են Քթու շուր: Քե ինչու նրանք մեր նամակին չեն պատասխանել, միայն կարելի է ենթադրություններ անել: Անհրաժեշտ է Հայաստանի կառավարությանը հայտնել, որ պատվիրակությունը հայ ժողովրդի նկատմամբ իր պարտքը չի կատարել...

Նախագահ՝
Քարուզար՝ (ստորագրություն)

1920 թվականի մայիսի 2-ին Սարուշենում տեղի ունեցավ Արցախի ժամանակավոր կառավարության խորհրդակցական նիստ, որին մասնակցում էր Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանի անդամ Հակոբ Տեր-Հակոբյանը:

Խորհրդակցությունը նախ զբաղվում է Քիֆլիս մեկնող պատգամավորության հարցով: Նշվեց, որ պատգամավորությունը Քիֆլիս կճանապարհվի Եուզիից եկող պատգամավորության հետ հանդիպելուց հետո: Այնուհետև Հայաստանի խորհրդարանի անդամ Հակոբ Տեր-Հակոբյանը զեկուցում է Արցախի և Զանգեզուրի հարցի վերաբերյալ: Նա նշում է, որ Արցախն ու Զանգեզուրը առանձին-առանձին հասկացություններ չեն. Արցախ անվան տակ պետք է հասկանալ նաև Զանգեզուրը, որովհետև դրանք անբաժան մասեր են: Արցախում և Զանգեզուրում տեղի ունեցող յուրաքանչյուր դեպք հուզում է առաջ բերում Հայաստանի Հանրապետության տարածքում ապրող բոլոր հայերի մեջ: Հայաստանի Հանրապետությունը չի կարելի պատկերացնել առանց Արցախի և Զանգեզուրի: Բոլորիս հայտնի է, որ Արցախի նկատմամբ նույնպիսի վերաբերմունք ունի նաև Ադրբեջանը: Արցախի հարցը պետք է լուծվի կովի միջոցով: Մեզ հետաքրքրում է, թե Արցախի և Զանգեզուրի ժողովուրդը ինչպիսի վերաբերմունք ունի դեպի այդ հարցը, արդյոք նրանք պատրաստ են զոհարբություններ կատարելու, որը կպահանջի պատերազմը, ինչպես է ժողովրդի տրամադրությունը, նրանք կարո՞ղ են իրենց ուսերին տանել պատերազմի հետևանքով առաջ եկող նյութական և բարոյական զրկանքները:

Դաշնակից պետությունների դիրքորոշումը հետևյալն է. անգլիացիները պնդում էին Արցախն ու Զանգեզուրը միացնել Ադրբեջանին: Հետագայում մեր հաջող կոմիսիոնից հետո նրանք Զանգեզուրի նկատմամբ զիջող եղան, բայց Արցախի վերաբերյալ շարունակում են պնդել իրենց նախկին կարծիքը: Սակայն համոզված ենք, որ Արցախի հարցի վերաբերյալ ևս նույն կերպ կվարվեն: Մենք չենք կարող երկու ճակատում կովել, որովհետև մեր ամբողջ ուժը պետք է կենտրոնացնենք տաճիկների դեմ: Արցախին մենք կօգնենք միայն ռազմամթերքով և դրամով: Նույնիսկ մեր հաղթանակի դեպքում անգլիացիք կարող է պատահի պնդեն իրենց պատգամավորության հարցով:

հանքի վրա: Հայաստանի կառավարությունը հաշվի է առնում նաև բու-
շակիկների ուժը: Նրանց ուժը հաշվի են առնում նաև դաշնակիցները:

Այնուհետև ընդունում են հետևյալ որոշումը.

I Թիֆլիս մեկնող պատգամավորությունը ճանապարհովում է վաղը և
արվում է 30.000 ռ. ճանապարհածախս... Միաժամանակ խնդրել Հա-
յաստանի կառավարությանը անհրաժեշտության դեպքում պատգամ-
ավորությանը նյութական օգնություն ցույց տալ 50 000 ռ. սահմաններում...
Պատգամավորությունը բանակցությունների ժամանակ ղեկավարվում է
արցախահայության Ծ-րդ. համագումարում ընդունված բանաձևով:

II Կառավարության հաշորդ նիստը տեղի կունենա Քաղավարդ գյու-
ղում, որտեղ բաժանմունքների ներկայացուցիչները զեկուցագրերը կներ-
կայացնեն գրավոր:

III Գր. Ղարազյոզյանին ուղարկել Ջրաբերդ որպես ժամանակավոր
կառավարության ներկայացուցիչ, որը Իսրայել Ղուլիբեխյանի և Արամ
Վերգիյանի հետ տեղում պետք է կազմակերպեն քաղաքական մասի վար-
չություն:

Հայաստանի խորհրդարանի անգամ Հակոբ Տեր-Հակոբյանը առաջար-
կում է օրակարգի մեջ մտցնել հետևյալ հարցերը.

1. Զանգեզուրի և Արցախի փոխհարաբերությունը.

2. Քոչի հարցը:

Հայաստանի քաղաքացիական մասի ներկայացուցիչը պատասխանում
է, որ դեռևս կապ չկա Զանգեզուրի հետ, իսկ քոչի մասին, թեև այդ առ-
թիվ խորհրդակցություն չի եղել, սակայն կարծում եմ, որ քոչը պետք է
բաց թողնել միայն որոշ պայմաններով:

Նախագահ՝
Քարտուղար՝ (ստորագրություն)

ԽՍՏ Ե.

1920 թ. մայիսի 5-ին տեղի ունեցավ Արցախի ժամանակավոր կա-
ռավարության կոնգրեսի Ե նիստը: Նախագահում էր Հայաստանի Հան-
րապետության քաղաքական մասի ներկայացուցիչ Արսեն Միքայելյանը,
քարտուղար՝ Տ. Տեր-Գրիգորյան:

ՕՐԱԿԱՐԳԸ.

1. Կառավարության նախագահի ընտրություն.

2. Բաժանմունքների զեկուցումներ.

3. Թիֆլիս մեկնող պատգամավորությանը տրվելիք գրությունների
հաստատում.

4. Արցախի և Զանգեզուրի փոխհարաբերությունները.

5. Քոչի հարցը:

Ի հետոի սենեալով այն հանգամանքը, որ Հայաստանի Հանրապետու-
թյան քաղաքական մասի ներկայացուցիչը պետք է միշտ մոտ լինի զին-
վորական շտաբին, ուստի նրան ազատել ժամանակավոր կառավարու-
թյան նախագահի պաշտոնից: Գաղտնի քվեարկությամբ ժամանակավոր
կառավարության նախագահ ընտրվեց Աստվածատուր Ավետիսյանը:

Այնուհետև բաժանմունքների վարիչները կարգում են գրավոր զեկու-
ցումներ՝ ուղղված Հայաստանի կառավարության համապատասխան
կոմիտեի անդամներին:

Որոշվում է բլանկների վրա նշանակել Լ. Լ. վերտառությունը: Նաև
որոշվեց Հայաստանի Հանրապետության նախարարների խորհրդին ուղար-
կել Արցախի գրության վերաբերյալ մի զեկուցագիր: Այն կազմելու հա-
մար ընտրվում է հանձնաժողով հետևյալ կազմով. Արշավիր Քամայան,
Գրիգոր Ղարազյոզյան և Տիրգրան Տեր-Գրիգորյան:

Զեկուցագրում պետք է նկարագրվեն անցած իրադարձությունները և
Աղբրեշանի դեմ տարվող կռիվները, որոնք ոչ թե հարձակողական են,
այլ պաշտպանողական: Անհրաժեշտ է մատնանշել զաղթականների
գրությունը, պարենավորման գործում ստեղծված դժվարությունները.
արցախցիների պայքարը զեկավարող ուժեղ և փորձված անհատների
բացակայությունը, գյուղերի գրությունը... Միևնույն ժամանակ ցույց
տալ, թե մինչև հիմա ինչ է արված և ծրագրվում է հետագայում ինչ անել:
Կառավարության անդամների և ժողովուրդների աշխատավարձի վերա-
բերյալ հայտնել, որ տիրում է աննորմալ վիճակ, մանավանդ Շուշին
ավերվելուց հետո... Բացակայում են ամենաանհրաժեշտ ապրանքները,
մանավանդ աղը, հազորդակցության միջոցների բացակայությունը բա-
վականին դժվար կացություն է ստեղծում երկրամասի համար: Անհ-
րաժեշտ է հոգ անեն և Զոգի շրջանը կապել Ջրաբերդի հետ:

Այնուհետև քննարկվում է Արցախի ու Զանգեզուրի հարաբերություն-
ների և գրա հետ կապված քոչի խնդիրը: Այդ առթիվ հանդես է գալիս
Հայաստանի խորհրդարանի անգամ Լ. Տեր-Հակոբյանը: Ելույթներում
նշվում է, որ մինչև հիմա Զանգեզուրը մեղադրում է արցախցիներին, թե
իրեն նրանք հարկավոր ուժ և հոգատարություն ցույց չեն տվել ինքնա-
պաշտպանության ամրապնդման գործում, իսկ արցախցիներն էլ իրենց

հերթին զանգեզուրցիներին մեղադրում են, որ իրենց օգնություն ցույց չեն տվել: Երկու կողմից էլ մեղադրանքները շնայած ճիշտ են, բայց դա չպետք է կառավարությանը շեղի: Այսօր ամենահրատապ հարցը Արցախի և Չանգեզուրի կապի ամրապնդումն է: Դրա համար նախ և առաջ հարկավոր է Արցախը ներկայացուցիչ ունենա Չանգեզուրում, Չանգեզուրն էլ՝ Արցախում: Երկու շրջաններն էլ պետք է կազմեն մի ընդհանուր պետության անբաժան մասը: Գլխավոր նպատակը պետք է լինի Արցախի և Չանգեզուրի միջև ընկած տարածքը բնակեցնել հայերով: Այն դեպքում այլևս արհեստական բաժանում չի լինի: Երկու շրջանների ղեկավարման վարչական ձևը պետք է լինի մի գեներալ-նահանգապետության ստեղծումը, որը թելադրում է մեր քաղաքական ծրագիրը: Դրանով իսկ մենք իրագործած կլինենք մի խնդիր, որով դրսի աշխարհին կանգնեցրած կլինենք կատարված փաստի առաջ...

Ընդունվում է հետևյալ բանաձևը.

Արցախի հայության 9-րդ համագումարի կողմից ընդունված մաքսիմում և մինիմում քաղաքական ծրագրից բխում է մի Չանգեզուր-արցախյան քաղաքական կառավարական կազմակերպություն ունենալու անհրաժեշտությունը: Չանգեզուր—Արցախի միասնական կենտրոնական կառավարական ձևը անհրաժեշտ է այն տեսակետից, որպեսզի հնարավոր լինի այդ գավառամասերի միջև ընկած տարածքում վերականգնել հայ բնակչությանը...

Ժամանակավոր կառավարությունը գտնում է, որ հենց այժմվանից պետք է ձգտել և առաջին հնարավորության դեպքում կազմակերպել մի ընդհանուր Չանգեզուր-արցախյան կառավարական ձև, իսկ մինչ այդ բոլոր միջոցներով սերտ կապ պահպանել Չանգեզուրի հետ:

Քոչի հարցի վերաբերյալ ժամանակավոր կառավարությունը այն միտքն է հայտնում, որ երկրամասի տնտեսական դրությունից ելնելով, պետք է քոչը բաց թողնել՝ նախօրոք պայմանավորվածության համաձայն:

Նախագահ՝
Քարտուղար՝ (ստորագրություն)

ՆՈՍ 2.

1920 թ. մայիսի 9-ին տեղի ունեցավ Արցախի ժամանակավոր կառավարության կողմից Ք. Երևան: Նախագահում էր Ա. Ավետիսյանը, քարտուղար՝ Տ. Տեր-Գրիգորյան:

ՕՐԱԿԱՐԳՐ.

1. 10-րդ համագումար հրավիրելու հարցը.
 2. Պարենավորման վարիչի հրաժարականը.
 3. Կառավարության անդամների հատուկ ուղեորության մասին.
 4. Բաժանմունքների ղեկավարներ և այլ հարցեր:
- Նախքան օրակարգի հարցերի քննարկման անցնելը նախագահը հաղորդում է Շուշիի հեղկոմից ստացված կոչի մասին: Տեղեկացնում է, որ երկրամասի բնակչությունը տարբեր կերպ է մեկնաբանում այն վերաբերյալ է հրավիրել համագումար և քննարկել այդ հարցը:

ԱՐՏԱՆԱՅՏՎԵՑԻՆ.

Արսեն Միխայելյան— Համագումարը պետք է հրավիրել միայն անհրաժեշտության դեպքում: Իրոք, պետք է հասարակությանը տեղյակ պահել քաղաքական անցուղարձի մասին: Նպատակահարմար է վարանդայում և Գիլակում հրավիրել շրջանային համագումարներ, որտեղ ղեկավարներով հանդես կգան կառավարության անդամները: Շուշիի հեղկոմի կոչի առթիվ բարձրացած աղմուկը լրիվ բացահայտում է հակառակորդի կեղծիքը: Քանի որ դա մի փորձ է մեր ինքնապաշտպանությունը թուլացնելու համար, հետևապես նպատակահարմար չէ հիմարցախահայության համագումար հրավիրել: Իններորդ համագումարը ընդունել է քաղաքական բանաձև: Ելնելով դրանից, պետք է հրավիրել շրջանային համագումարներ և բնակչությանը ծանոթացնել Շուշիի հեղկոմի կոչին կառավարության տված պատասխանի հետ:

Նիկոլայ Խախանյան— Հասարակության մեջ զանազան լուրեր են պտտվում: Որպեսզի ապագայում կառավարությունը չմեղադրվի, անհրաժեշտ է հրավիրել համագումար և ամեն ինչ բացատրել: Այն դեպքում հասարակությունը կկարողանա գնահատել ճշմարտությունը և կեղծիքը: Ժողովրդին պետք է բացահայտել կատարված փաստը: Շուշիում ստեղծված կեղծ հեղկոմից ստացվել է կոչ: Ժողովրդին պետք է հնարավորության մասին իր կարծիքը արտահայտել համագումարի միջոցով... Մենք ճանաչում ենք մեր ժողովրդին. նա կորոշի իր անկիթը: Եթե մենք համագումար չհրավիրենք, ապա ժողովուրդն ինքը կհրավիրի:

Արշավիր Քամալյան— Ժողովրդին նախապատրաստելու և ավելի նոր քաղաքականություն վարելու համար պետք է փափկանկատ լինել: Հայ ժողովրդի և արցախցիների կարծիքը պետք է միասնական լինի, իսկ դա նախօրոք հարկավոր է մշակել: Համագումարում պետք է մի կարևոր

խնդիր զննել՝ Դինիկինի վախճանը և գալիք սպասումները: Դրանից հետո մեր միասնական քաղաքականությունը պարզ կլինի: Կարելի է Արսեն Միքայելյանի առաջարկությունը ընդունել, բայց մի կողմից էլ չպետք է աչքաթուղ անել այն հանգամանքը, որը շեշտեց Իսախանյանը...

Հատուրյուն Քառյան— Եթե պիտի համազումար հրավիրենք միայն ինֆորմացիա տալու համար, ապա այն կկորցնի իր լրջությունը: Ինֆորմացիայի համար կարելի է հրավիրել շրջանային համագումարներ: Անկախ նրանից, թե համագումար կհրավիրվի, թե չի հրավիրվի, պետք է քննարկվի ստեղծված քաղաքական իրավիճակը: Այդ դեպքում էլ մեր վերաբերմունքը չպետք է անկախ լինի, այլ պետք է ընդհանուր հայության և Հայաստանի կառավարության հետ միասնական լինի: Ընդհանուր քաղաքականության վարումը պետք է թողնել Հայաստանի կառավարությանը, իսկ շրջանային խորհուրդներին մենք միշտ տեղեկություններ կբաժանեք անցուղաբժի մասին: Քանի որ մանրամասը չգիտենք, հետքավոր է ընկնենք սխալների մեջ: Եթե հարկ լինի մեր քաղաքականությանը փոխել, ապա այդ մասին Երևանից մեզ կտեղեկացնեն: Անասուլյայի և բուշեկիների նկատմամբ պետք է մշակել ընդհանուր հայության քաղաքականություն և վարքագիծ...

Աստվածատուր Ավետիսյան— Գետք է ընդունենք այն փաստը, որ Խորհրդային Ռուսաստանը գալիս է: Թեև դա մի կողմից ուրախացնում է, բայց մյուս կողմից էլ տիրեցնում է, որովհետև նա գալիս է կիսաալանի հետ... Համագումարի հրավիրումը ինձ համար զարժնական նշանակություն ունի. ժողովուրդը տեղյակ կլինի անցուղաբժին և իր վերաբերմունքը կարտահայտի: Կողմնակից եմ հրավիրել կամ շրջանային համագումարներ, կամ էլ ընդհանուր համագումար: Երկու դեպքում էլ ժողովուրդը լայն տեղեկություններ կստանա իրազարևությունների մասին: Անբարենպաստ եղանակի պատճառով ներկայումս շինք կարող ընդհանուր համագումար հրավիրել: Բայց համազված եմ, որ ստեղծված դրությունը համագումարը ավելի կոնկրետ պատասխան կտա:

Ընդունվում է հետևյալ որոշումը.
Առաջիկա երկու օրվա ընթացքում հրավիրել շրջանային խորհուրդներ՝ իմանալու ժողովրդի կարծիքը և ապա հրավիրել շրջանային համագումարներ: Դիզակի շրջանային համագումարը հրավիրել Տող գյուղում, իսկ Վարանդայինը՝ Հաղարտի գյուղում:

Ապա որոշումներ են ընդունվում մյուս հարցերի վերաբերյալ:

Նախագահ՝
Փարազար (ստորագրություն)

1920 թ. մայիսի 22-ին տեղի ունեցավ Արցախի ժամանակավոր կառավարության կոլեգիայի է. հերթական նիստը: Նախագահ՝ Աստվածատուր Ավետիսյան, քարտուղար՝ Տ. Տեր-Գրիգորյան:

ՕՐԱԿԱՐԳԸ.

1. Ժամանակավոր կառավարության վերաբերմունքը ստեղծված քաղաքական դրության նկատմամբ.

2. Ընթացիկ հարցեր:

Օրակարգի առաջին հարցի շուրջը արտահայտվում են.

Աշխատի Քամալյան— Մեր աշխատանքներն ընթանում են ճգնաժամային վիճակում և հիմնականում զբաղված ենք ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը փրկելու գործով: Ներկայումս ստեղծված է հետևյալ քաղաքական դրությունը. բուշեկիները եկել մոտեցել են մեր սահմաններին և ցանկանում են մեր տարածքով անցնել դեպի տաճկական սահմանները, որպեսզի նրանց պաշտպանեն անգլիացիներից: Մենք բավականին ուժ լուծենք ապահովելու մեր անձեռնմխելիությունը: Հարկադրական նահաջի դեպքում մեր ժողովուրդը ստիպված կլինի իր վերաբերմունքը արտահայտել Խորհրդային Ռուսաստանի նկատմամբ: Ժողովուրդը բուշեկիների դեմ չէ, սակայն նրանց այստեղից հեռանալու վտանգը մեզանից պահանջում է զորամասեր ստեղծել, որպեսզի հետագայում գրովոկացիայի զոհ չդառնանք և անհրաժեշտության դեպքում մեր ինքնապաշտպանությունը դնենք իր բարձրության վրա: Դրությունը թերևս կարողանան փրկել տեղական բուշեկիները՝ իշխանությունը իրենց ձեռքը վերցնելով և Կարաբաղը հայտարարելով Խորհրդային Ռուսաստանի մասը, այլ ոչ թե Ադրբեջանի... Հայերի կողմնորոշումը պետք է լինի ուսական և ոչ ադրբեջանական: Այս տեսակետը պետք է պաշտպանի մեր կուսակցությունը և այն առաջարկի համագումարին: Եթե համագումարը չընդունի, ապա կառավարությունը պետք է հրաժարական տա:

Բժիշկ Լյուզվիգ Տեր-Գրիգորյան— Առանց որևէ օգնության մենք չենք կարող կայուն դրություն ստեղծել: Հարկավոր է հրավիրել տեղական բուշեկիներին, խորհրդակցել նրանց հետ, պարզել ամեն բան, նոր միայն որոշում ընդունել, թե ինչ դիրք պետք է բռնել:

Աստվածատուր Ավետիսյան— Մեր բոլոր քայլերը պետք է շատ զգույշ լինեն: Արտաքին գրությունը բուլղերիկների համար այնքան էլ նրպատառավոր չէ: Ցուրարանչուր պահի կարող ենք հայտնվել մենակ և կանգնել մեծ վտանգի առաջ: Այսպիսի պայմաններում մենք չենք կարող քաղաքական անջատ գիծ վարել: Ռուսաստանից ոչ մի առաջարկություն չենք ստացել... Ներկայիս իրադրությունը պահանջում է, որ մեր կողմնորոշումը կոնկրետ լինի: Ի նկատի ունենալով, որ մենք կարող ենք միշտ վտանգի մեջ լինել և քանի որ բուլղերիկները Ադրբեջանի և Տաճկաստանի բարեկամությունից չեն կարող ազատվել և ճշմարիտ բուլղերիկյան կառավարություն ստեղծել, հետևապես մենք պետք է մեր բոլոր ուժերը լարենք, որպեսզի նոր կյանքը շտեղծվի հայի գերեզմանի վրա... Իսկ եթե վիճակված է մեռնել, ապա պետք է միայն պայքարով մեռնել: Հնարավոր է ուսուական զորքը նահանջի և հայի բնաջնջումը արագացնի: Եթե Ադրբեջանը Բաքվից շարժվի գեպի Գանձակ, այն ժամանակ իր պետական հեղինակությունը բարձրացնելու համար նա կարող է խփել Արցախին և Չանգեզուրին: Քույլ տա՞նք իրականանա Ադրբեջանի և Տաճկաստանի տարածքների միացումը: Այդ դեպքում Արցախն ու Չանգեզուրը կանջատվեն Հայաստանից և կմնան Ադրբեջանին բանակցված: Այդ հանգամանքը պետք է ստիպի, որ Արցախ—Չանգեզուրի տարածքը Ադրբեջանից զուրս լինի, որը և Խորհրդային Ռուսաստանի պահանջն է: Քանի որ վտանգ կա, ուստի այդ կոնկրետ պահանջին պետք է պատասխանենք՝ մենք ձեռք հետ ենք, բայց ոչ Ադրբեջանի: Արցախահայությունը իր համագումարներում քանիցս այդ է արտահայտել... Այդ մասին վճռականորեն պետք է հայտնենք գրախցի եկող սուտ տեսարաններին: Քանի որ Հայաստանը դեմ չէ բուլղերիկներին, քանի որ մեր գրամանիշներն ու այլ պայմանները կապված են Հայաստանի հետ, մենք կարող ենք միայն նրա հեղ լինել: Այդ մասին պետք է հայտարարել Խորհրդային Ռուսաստանին...

Նիկոլայ Իսախանյան— Ներկայումս մեզ համար ամենակարևորը ժողովրդի ֆիզիկական գոյության պահպանումն է: Իսկ դա մեզնից պահանջում է միանալ Հայաստանին: Դա ոչ միայն սկզբունքային, այլև տակտիկական տեսակետ է... Ստեղծվել է քաղաքական նոր գրություն. բուլղերիկները մտացել են մեզ: Անարյուն տակտիկական տեսակետը պահանջում է պահպանել ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը: Մենք պաշտպանվել ենք տաճիկներից, անգլիացիներից և Ադրբեջանից: Հիմա հարց է առաջանում. բուլղերիկների գրությունը Կովկասում ինչքանո՞վ կարող է կայուն լինել: Որպեսզի բոլոր պարագաներում կարողանանք ժողովրդի

ֆիզիկական գոյությունը պահպանել, պետք է պատրաստ լինենք ամեն ինչի ընդունել խորհրդային իշխանությունը և այդ մասին հայտարարելու, որովհետև բուլղերիկները կարող են ավելի վաղ շարժել Արցախի ժողովրդին: Դրա համար անհրաժեշտ է, որ մենք վաղորդք պատրաստ լինենք այդ վիճակի հանգեղ և կանխենք, առանց մեր ինքնապաշտպանությունը խախտելու: Դրանում պետք է համազունք նաև Դրոյին... Քանի դեռ բուլղերիկները վերջնականապես չեն հաստատվել Արցախում, քանի դեռ չի ստեղծված քաղաքական կայուն գրություն, պետք է բուլղերիկներից պահանջել լրախառն մեր ինքնապաշտպանությունը: Պետք է նրանց հիշեցնել, որ ոչ մի հեղինակավոր մարմին երբեք չի հայտարարել Արցախը Ադրբեջանին կցված, որովհետև նման բան գոյություն չունի: Պետք է ընդունել Արցախը միայն Հայաստանի հետ: Իսկ ինչ վերաբերում է նրան, որ արցախահայերը երբեք չեն ընդունել և ճանաչել Ադրբեջանին, գաղափարացվում է նախընթաց իրադարձություններով...

ՆՁՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ժամանակավոր կառավարությունը գտնում է, որ ստեղծված քաղաքական այսպիսի պայմաններում պետք է ունենալ միայն մի կարևոր խնդիր՝ փրկել արցախահայության ֆիզիկական գոյությունը: Արցախահայության բոլոր համագումարների ընդունած որոշումները բխել են հենց այդ պահանջից...

Հայ ժողովուրդը, որ միշտ ակնկալել է Ռուսաստանի մեծ հեղափոխությունը, որը բերել է ժողովուրդների ազատություն և սկզբից ևեթ պաշտպանել է ազգերի ինքնորոշման գաղափարը, ողջունում է նրա բանակի մտանալը Արցախի սահմաններին: Հենց դա էլ ստիպել է, որ հայ ժողովուրդը կարևոր նշանակություն տա իր ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը: Հայ ժողովուրդը որոշել է երբեք և ոչ մի պայմանով իր բախտը չկապել նույնիսկ Խորհրդային Ադրբեջանի՝ հետ: Նա պատրաստ է ընդունել քաղաքական այն հասարակարգը, որը ստեղծվել է հեղափոխական Ռուսաստանը, միևնույն ժամանակ շարունակելով ավելի ուժեղացնել իր ինքնապաշտպանությունը, մինչև կստեղծվի քաղաքական կայուն գրություն:

Ապա որոշվեց արցախահայության հաշորդ՝ 10-րդ համագումարը հրավիրել մայիսի 26-ին:

Նախագահ
Քարտուզար՝ (ստորագրություն)

1 1920 թ. մարտին Արցախում տեղի ունեցած իրադարձությունները բնեւում Համար նախատեսվում էր Քիֆլիսում հրաժիրել Անդրկովկասի երեք Հանրապետությունների կոնֆերանս:

2 Ազրբեջանում մտազմեթական կառավարության նապաւումից հետո հեղինակներ են ստեղծվում մի շարք գաղափարներում, այդ թվում է Շուշիում: Հեղինակներ նախագահը Սուլթանովն էր: Այդ հեղինակներ անունից պատրաստվում է մի կողմ է ուղարկվում տեղերը, այդ թվում է Արցախի ժամանակավոր կառավարությանը: Խոսքը այդ կողմ մասին է:

№ 13

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1920 թ. ապրիլի 29-ին, գյուղ Մարտակերտ

Կայացավ Խաչենի, Զրարերդի և Գյուլիստանի հայ գյուղացիության համագումար: Հիշյալ երեք շրջանների 70 գյուղերից համագումարին օրինական մանդատներով մասնակցում են 62 պատգամավոր: Ստուգիչ հանձնաժողով է ընտրվում ստուգելու պատգամավորների մանդատները, որի կազմում ընտրվում են Յ. Երիցյանը, Արշ. Հովակիմյանը և Համարձում Աղաբաբյանը: Հանձնաժողովի զեկուցումից երևում է, որ Զրարերդի 38 գյուղերից համագումարին մասնակցում են 34 գյուղերի պատգամավորներ, Խաչենի 19 գյուղերից՝ 16 և Գյուլիստանի 13 գյուղերից՝ 13, բոլորն էլ օրինական մանդատներով: Հանձնաժողովի զեկուցումը լսեցուց հետո համագումարը որոշում է իրեն իրավազոր համարել և անցնել նախագահության ընտրության: Բացարձակ մեծամասնությամբ նախագահ է ընտրվում Ար. Վերդիյանը, քարտուղար՝ Յ. Երիցյանը: Նախագահը բաց անելով համագումարի նիստը, զեկուցում է, որ ներկա համագումարի նպատակն է Քիֆլիսում կայանալիք կովկասյան հանրապետությունների կոնֆերանսին ուղարկել մի ներկայացուցիչ:

Համագումարին առաջարկվում է նաև հետևյալ օրակարգը. Հայաստանի և Ազրբեջանի հանրապետություններից որի՞ կողմնորոշումն ենք ընդունում:

Մտքերի և կարծիքների փոխանակությունից հետո համագումարը միաձայն որոշում է ընդունել Հայաստանի Հանրապետության կողմնորոշումը և ոչ մի զեպքում ոչ մի պայմանով չենթարկվել Ազրբեջանի... կառավարությանը: Այնուհետև անցնում են ներկայացուցչի ընտրությանը: Առաջարկվում է ներսես Նասիրյանի թեկնածությունը: Ներսես Նասիրյանը առաջարկում է ընտրությունը անցկացնել փակ-զաղտնի: Գաղտնի

չվարկությանը ներսես Նասիրյանը 59 ձայնով ընտրվում է որպես Խաչենի, Զրարերդի և Գյուլիստանի գյուղացիության ներկայացուցիչ Քիֆլիսում կայանալիք կովկասյան հանրապետությունների կոնֆերանսին մասնակցելու և ներկայացնելու համագումարի քաղաքական իդեները և մտքի անցյալին անցուղարձի ընդհանուր քաղաքական պատկերը՝ թե բանավոր և թե գրավոր: Համագումարը այժևոր չի համարում սույն արձանագրությանը կցել այն աղաղակող փաստերը, որոնք հիմք են ծառայում անընդունելի համարել Ազրբեջանի հակաժողովրդական-հակահայկական տիրապետությունը Արցախի հայ ժողովրդի վրա: Ազրբեջանի կառավարությունը խախտելով Արցախի հայության 7-րդ համագումարի հետ կնքած համաձայնության էական կետերը, միշտ էլ ցուցաբերել է ագրեսիվ, հակահայկական քաղաքականություն:

1. Հայկական տարածքով գեպի Զանգեզուր զորաշարժ է կատարել առանց զեն. նահանգապետության կից խորհրդի գիտություն և համաձայնության, ճանապարհներին մարդկանց լծել են սայլերին, հափշտակել ձիեր, գոմեշներ և եղներ, կատարել ավերումներ:

2. 7-րդ համագումարից հետո 3—4 անգամ ուժեղացրել են Խանքենդի և Շուշու զորամասերը, ծանրութունել հայ աշխատավորությանը և տներում բռնի կերտխում սարքելով և կանանց բռնաբարելով, դրանով իսկ անհնար դարձրել հայ կանանց փողոցներով անցուղարձը:

3. Քանիցս գավառապետի և մի ոմն ենթագեպետ Տունգիների ու նահանգապետի օգնական Քալանթարյանի միջոցով պահանջներ են ներկայացվել Մարգուշավանում (Յուզբաշե) զորամաս կենտրոնացնելու համար...

4. 7-րդ համագումարի հետ կնքած համաձայնությամբ փոխանակ թուրքերի ձեռքով ավերված Ղալբալիշեն, Կրկժան, Դուլանլար և այլ գյուղեր վերականգնելու, ընդհակառակը, Խանքենդի և Զամիշլուի հայության ղեր վերականգնելու, ընդհակառակը, ըստ որի թույլ չէր տրվում ոչ ղեմ այնպիսի սուկալի ուժ ստեղծվեց, ըստ որի թույլ չէր տրվում ոչ գաղթել և ոչ էլ ունեցվածք վաճառել: Վերջում էլ կոտորածի, ալան-թագաղթել և ոչ էլ ունեցվածք վաճառել: Վերջում էլ կոտորածի: Փակվեց լանի ենթարկվեց Զամիշլուի և Խանքենդի հայ բնակչությունը: Փակվեց Բաբու—Շուշու ճանապարհը և անհնարին դարձավ Խաչենից, Զիվանշիրից և Վարանդայից քաղաք գնալը: Խորնիկական դարձավ այստեղ-այնտեղ հայ ճանապարհորդներին տասնյակներով կոտորելը, հայկական շարժեր (գեներդի) սարքելը (Խանքենդ, Շուշու, Աղզամ, Քարթա...):

5. Ըստ համաձայնության փոխանակ հայ գաղթականների կարիքները հոգալու, ստեղծվեցին գաղթականների նոր շարաններ, հայ գաղթականների համար բաց թողած գումարները իրենք վատեսցին և ծախսեցին

Թուրք գաղթականների համար, գրանով իսկ ատելություն և թշնամություն ստեղծելով նրկու հարեանների միջև:

6. Այդ բուրբ արդյունքը եղավ այն, որ Թուրք ժողովրդին հաճույթ պատճառելու համար, բայրամի օրը, մարտի 23-ին, մեծ տոն կատարեցին՝ Շուշին ավերելով, հազարավոր մարդկանց թրատելով և հայ կանանց ու աղջիկներին զորքին նվիրաբերելով: Նրանք թնդանոթների և գեղացիների տարափի տակ այրեցին և ավերեցին հետևյալ քանակությամբ տներ- կալենում՝

1. Խանածախ-150, 2. Զամիշու-20, 3. Ղիշբաղ-210, 4. Բալուչա-220,
5. Մեհախչեն-70, 6. Խրամորթ-90, 7. Խանարաղ-230, 8. Քարագլուխ-110,
9. Նորագյուղ-190, 10. Մարգարաշեն-145, Զրաբերդում՝ 1, Ղազանչի-70,
1. Մարաղա-210, 3. Մարգուլառան-75, 4. Ներքին Զայու-80, 5. Վերին Զայու-110,
6. Քալիշ-300, հիշատակված գյուղերի բնիկ տեղական ժողովրդից զատ 1917 զաղթած և բնակություն հաստատած բացի հիշատակած գյուղերում՝ Բրուչում, Ախն-Արխում և Գամիրլատում, 7. Մարոփ-300, Մարաղա-60,
9. Ղահրիլար-65, 10. Հասան-Ղալա-100, 11. Սովսուլան-60, 12. Երմշան-12, Գյուլխատանում՝ 1, Մանասի Շեն-700,
2. Ղարաչինար-240, 3. Գապրուֆ-45, 4. Խարխափոր-60, 5. Ներքին-Շեն-150,
6. Վերին Շեն-250, 7. Պարխա-90, 8. Էրթեղ-170, 9. Աբլաթ-70, Բոլորը Քալանի և կրակի մատնեցին...

(Այնուհետև հաջորդում են բոլոր 61 պատգամավորների ստորագրությունները— 2. Ա.)

Նախագահ՝ (ստորագրություն) Ա. ՎԵՐԴԻՅԱՆ
Քարտուղար՝ Յ. ԵՐԻՑՅԱՆ

ՀԻՄՔ— 22 ԿՊՊԱ, ֆ. 200, ք. 1, գ. 563, ք. 191—192, մեքենագիր, պատճեն:

№ 14

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1920 թ. մայիսի 14-ին Տոզ գյուղում տեղի ունեցավ Գիզակի շրջանի հայ գյուղացիության համագումար, նախագահ՝ Նիկողայ Տեր-Գրիգորյան, քարտուղար՝ Նորայր Սովսուլան:

Համագումարին ներկա էին Արցախի ժամանակավոր կառավարության ներկայացուցիչներ Նիկողայ Իսախանյանը և Արսեն Տեր-Հովհաննիսյանը: Նրանք հաղորդում են տալիս Ադրբեջանի վերջնագրի մասին,

որով Արցախի հայությունից պահանջվում է ենթարկվել Ադրբեջանի կառավարությանը:

Այն հաստատվում է օրակարգը.

1. Քաղաքական դրույթունը.

2. Ընթացիկ հարցեր:

Ըստ էության քննարկվում է հետևյալ խնդիրը՝ արցախահայության վերաբերմունքը Ադրբեջանի և Արարատյան կառավարությունների նկատմամբ: Պատգամավորները իրենց ելույթներում շեշտում են, որ Ադրբեջանի ուղտիմատումը սոսկ մի պատրվակ է հայի գլխին նոր պատուհաս սարքելու համար: Նրանք պահանջում են ընդունել միայն Արարատյան կառավարությանը որպես մեր հարազատի և Զանգեզուրի հետ միասին մտնել նրա կազմի մեջ:

Միաձայն ընդունվում է հետևյալ բանաձևը.

Լսելով Արցախի ժամանակավոր կառավարության ներկայացուցչի զեկուցումը քաղաքական դրույթյան և Շուշիի հեղկոմից ստացված գրության մասին, Գիզակի հայ գյուղացիության շրջանային համագումարը

1. ի նկատի ունենալով այն, որ Ադրբեջանում տեղի ունեցած վերջին փոփոխությունները անիրախություն է և չի կրում բուլշևիկյան բնույթ, այլ պանիսլամական,

2. որ Ադրբեջանի նախկին կառավարության ղեկավարները ազալարներն ու բեկերը անպատիժ մնացել են իրենց պաշտոններում,

3. որ Ադրբեջանի խորհրդային կառավարության գլուխ կանգնած են նախկին կառավարության քաղաքականությանը հետևող անձնավորություններ, որոնք առաջին հերթին դնում են Արցախ—Զանգեզուրի հարցը,

4. որ այդ հեղափոխությունը կատարվելուց հետո էլ այստեղ պահպանվում են դիրքերը և լավում հրացանների ու հրանոթների կրակոցներ, սուլթանովներն ու նուրի փաշաները դեռևս գտնվում են իրենց պաշտոններում և քաղաքում մնացած հայերի նկատմամբ շարունակում են բռնությունները,

ՎՃԻՆՑ՝

1. Հավանություն, տալ Արցախի ժամանակավոր կառավարության կողմից Շուշիի հեղկոմի կողին տրված պատասխանին.

2. Այնուհետև նման խնդիրների լուծումը կատարել ոչ թե անշատ ու առանձին, այլ և Հայաստանի Հանրապետության հետ միասին:

(Ապա հաջորդում է համագումարին մասնակցած 42 պատգամավորների ստորագրությունները— 2. Ա.)

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1920 թ. մայիսի 14-ին Հաղորտի գյուղում տեղի ունեցավ Վարանգայի գյուղացիության համագումար: Արցախի ժամանակավոր կառավարությունից ներկա էին Արշավիր Քամայանը և Հարություն Թումյանը: Երջանի 36 գյուղերից համագումարին մասնակցում են 51 պատգամավոր, որոնցից մանդատներ ունեին 30-ը:

Համագումարի նախագահ է ընտրվում Արամ Բաղդասարյանը, քարտուղարներ՝ Ալեքսան Քոչարյանը և Դանիել Առաքելյանը:

Քննարկվում են հետևյալ հարցերը.

1. Զեկուցում արտաքին քաղաքական դրության մասին.
2. Զեկուցում ներքին քաղաքականության մասին.
3. Պատգամավորների հաղորդումներ.
4. Հաղորդում Արցախի կառավարության գործունեության մասին.
5. Ընթացիկ հարցեր:

Արտաքին քաղաքական դրության մասին զեկուցում է Արշավիր Քամայանը: Նա հայտնում է, որ ամսի 6-ին Շուշիի հեղափոխական կոմիտեից (սեկոմ) ստացվել է երկու կոշ. մեկը ուղղված Արցախի կառավարությանը, իսկ մյուսը՝ Արցախի աշխատավոր գյուղացիությանը: Հեղափոխական կոմիտեն հայտնում է, որ Ադրբեջանում տապալված է մուսավաթական կառավարությունը և կազմվել է Խորհրդային Ադրբեջան, որը և ճանաչվել է Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից: Հեղափոխական կոմիտեն առաջարկում է տապալել դաշնակցականների կառավարությունը, կազմել Խորհրդային իշխանություն և Խորհրդային Ադրբեջանի հետ միասին միանալ Խորհրդային Անատոլիային... Հեղկոմը նաև հայտնում է, որ կամավորական բանակը ցրված է և, ըստ տեղեկությունների, կարմիր բանակը մտնեցել է Ադրբեջանի և Վրաստանի սահմաններին: Այդ երեվույթն իր ազդեցությունն է ունեցել Ադրբեջանի ներքին կյանքի վրա: Բաքվում իշխանությունն անցել է տեղական բուլժեիկների ձեռքը, իսկ Ադրբեջանի մյուս վայրերում, առանց հեղաշրջման, հաստատվում են

Խորհրդային կարգեր, որոնց մասնակցում են Ադրբեջանի հին պաշտոնյաները և ներկայացուցիչները, ինչպես, օրինակ, Սուլթանովը Շուշիում: Մենք ենթադրում ենք, որ դա ժամանակավոր երևույթ է: Ադրբեջանի զեկավորները բուլժեիկ անվան տակ ցանկանում են օգտվել ստեղծված հանգամանքից և իրագործել իրենց հին իմպերիալիստական և պանիոլամական ծրագիրը: Մենք պետք է զգույշ լինենք և ապաստենք մինչև այն ժամանակ, երբ Արցախի սահմաններին կմտնեն Ռուսաստանի հեղափոխական կառավարության ուժերը: Այս ամենն էլ հիմք է ծառայել կառավարության պատասխանի համար:

Այնուհետև խոսում է Հարություն Թումյանը, որը նշում է, թե մենք չպետք է հավատանք ներկայիս Թուրք բուլժեիկներին, որոնք բուլժեիկ անվան տակ մտադիր են իրագործել իրենց պանիոլամական ծրագիրը: Նա հայտնում է, որ Բաքվում կազմված Խորհրդային կառավարության առաջին գործն է հանդիսացել վերջնագիր ներկայացնել Հայաստանի Հանրապետությանը և պահանջել վերջինս Արցախի և Զանգեզուրի սահմաններից դուրս բերի իր ուժերը, որովհետև իբրև Արցախի ու Զանգեզուրը կազմում են Ադրբեջանի անբաժան մասը և առաջիկայում պիտի միանան Ադրբեջանի և ապա՝ Խորհրդային Անատոլիայի հետ: Այսպիսով, Թուրքիայի նպատակն է Կազանից մինչև Պոլիս կազմել մի մեծ օսմանյան պետություն՝ ոչնչացնելով այդ երկրի մեջ ընկած Հայաստանը:

Այնուհետև արտահայտվում են մի շարք պատգամավորներ, որոնք պաշտպանում են կառավարության տված պատասխանը:

Բուլժեիկ պատգամավորները հայտարարում են, թե իրենք չեն հավատում Ադրբեջանի ներկա Խորհրդային իշխանությանը, որովհետև Խորհրդային կառավարության մեջ տեղ չպետք է ունենան սուլթանովների նման հայակերները:

Փվեարկության է դրվում Արցախի կառավարության Շուշիի հեղկոմին տված պատասխանը: Այն ընդունվում է միաձայն:

Պատգամավորները այնուհետև տեղեկություններ են հաղորդում իրենց գյուղերից: Նրանք բոլորն էլ ընդգծում են այն հանգամանքը, որ գյուղերում դեռևս իշխում է որոշ մարդկանց կամայականությունը, մանավանդ պարենավորման գործում: Գյուղացիները չգիտեն, թե որի պատասխանը տան: Նրանք հայտնում են, թե գյուղացիները պարտավոր են առաջ իրենց վերջին կտոր հացը: Հաճախ պատահում են դեպքեր, երբ գյուղին միաժամանակ պահանջ են ներկայացվում մի քանի զորամասերի կողմից: Նրանք նաև հայտնում են, թե շատ վայրերում զորահավաքը կատարվում է այնպիսի ժամանակ, որը խանգարում է գյուղական աշխատանքներին:

Համագումարը կառավարության ուղարկությունը հրավիրում է այն բանի վրա, որ գյուղացիները խիստ կարիք ունեն նավթի, օճառի, կտորեղենի, աղի և այլ անհրաժեշտ մթերքների:

Հարուստն Քումյանը պատգամավորներին առաջարկում է թեթևացնել գաղթականների ծանր դրությունը և իրենց վերջին կտոր հացը բաժանել նրանց հետ:

Համագումարի մասնակիցները ցանկություն են հայտնում, որ կառավարությունը հնարավորության սահմաններում հաճախակի հրավիրի Արցախի աշխատավորների համագումարներ և ժողովրդին իրազեկ պահի քաղաքական կարևորագույն հարցերի մասին:

Նախագահ՝ Ա. ԲԱՂՎԱՍԱՐՅԱՆ
Քարտուղար՝ Ա. ՔՈՉԱՐՅԱՆ

ՀԻՄՔ — ՀՀ ՀՔԿՓԿԱ, ք. 4033, ց. 5, գ. 461, ա. 84—85, ձեռագիր, սկզբնաղբի:

№ 16

**ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԳԵՊՈՒՏԱՏՆԵՐԻ ԼՂԻՄ 20-ՐԴ ԳՈՒՄԱՐՄԱՆ
ԽՈՐՀՐԴԻ ԱՐՏԱՀԵՐԹ ՆՍՏԱՇՐՋԱՆԻ
ՈՐՈՇՈՒՄԸ**

ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմից Հայկական ԽՍՀ-ի կազմ հանձնելու համար Ադրբեջանական ԽՍՀ և Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդների առջև միջնորդելու մասին

20 փետրվարի 1988, Ստեփանակերտ

Լսելով և քննարկելով ժողովրդական ղեկավարության լՂԻՄ խորհրդի ղեկավարների ելույթները «ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմից Հայկական ՍՍՀ-ի կազմ հանձնելու համար Ադրբեջանական ԽՍՀ և Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդների առջև միջնորդելու մասին», ժողովրդական ղեկավարության լեռնային Ղարաբաղի 20-րդ գումարման մարզային խորհրդի արտահերթ նստաշրջանը որոշում է.

Ընդառաջելով ԼՂԻՄ-ի աշխատավորների ցանկություններին, խնդրել Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին ու Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին խորն ըմբռնման զգացում դրսևորել Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության իղձերին և լուծել ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմից

Հայկական ԽՍՀ-ի կազմ հանձնելու հարցը, միաժամանակ միջնորդել ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի առջև՝ ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմից Հայկական ԽՍՀ-ի կազմ հանձնելու հարցի դրական լուծմանը:

ՀԻՄՔ — «Նորհրդային Ղարաբաղ», 21 փետրվարի 1988:

№ 17

**ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԳԵՊՈՒՏԱՏՆԵՐԻ ԼՂԻՄ 20-ՐԴ ԳՈՒՄԱՐՄԱՆ
ԽՈՐՀՐԴԻ 1988 ԹՎԱԿԱՆԻ ՀՈՒՆԻՍԻ 21-Ի ԱՐՏԱՀԵՐԹ ՆՍՏԱՇՐՋԱՆԻ
ՈՐՈՇՈՒՄԸ
ՄԱՐԶՈՒՄ ՍՏԵՂՈՎԱՍԻ ԻՍԿՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՆՐԱ ԿԱՑՈՒՆԱՑՄԱՆ
ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի ժողովրդական ղեկավարության խորհուրդը որոշեց.

1. Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի ժողովրդական ղեկավարության խորհուրդը 1988 թվականի փետրվարի 20-ի իր արտահերթ նստաշրջանում, ընդառաջելով ԼՂԻՄ-ի աշխատավորների ցանկություններին, խնդրել է Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին ու Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին՝ խորն ըմբռնման զգացում դրսևորել Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության իղձերին և լուծել ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմից Հայկական ԽՍՀ-ի կազմ հանձնելու հարցը, միաժամանակ միջնորդել ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի առջև՝ ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմից Հայկական ԽՍՀ-ի կազմ հանձնելու հարցի դրական լուծմանը:

Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը 1988 թվականի հունիսի 13-ին, ինչպես նաև Ադրբեջանական ԽՍՀ 11-րդ գումարման Գերագույն խորհրդի 1888 թվականի հունիսի 17-ի 7-րդ նստաշրջանը, քննարկելով նշված հարցը, այն անընդունելի գտան: Այս հարցի վերաբերյալ Ադրբեջանական ԽՍՀ պետական իշխանության բարձրագույն մարմինների որոշումների մանրագնին ու հանգամանալի ուսումնասիրումը հանգեցնում է այն միանշանակ հետևությունը, որ ինչպես Ազրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը, այնպես էլ Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը ճիշտ չեն հասկանում ԼՂԻՄ ժողովրդական ղեկավարության խորհրդի 1988 թվականի փետրվարի 20-ի որոշման իմաստն ու բովանդակությունը: Այդ որոշման անընդունե-

լիության մասին նրանց պատասխանը ավելի շատ հիշեցնում է թուօրիկ խուսափումը, քան խորհրդային սոցիալիստական հանրապետության պետական իշխանության բարձրագույն մարմինների իրավական ահա-
ժանի որ հակառակ գեպընդհանրապես ազգերի ազատ ինքնորոշման, լինիյան սկզբունքի իրականացմանն ուղղված ակտի շնորհիվ ոչ մի կերպ չի համատեղվում խորհրդային սոցիալիստական հանրապետության պետական իշխանության բարձրագույն մարմինների կողման հետ:

2. Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի ժողովրդական գեպուտատների խորհուրդը իր անհամաձայնությունն է հայտնում «Մարզը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմից Հայկական ԽՍՀ-ին տալու վերաբերյալ ԼՂԻՄ ժողովրդական գեպուտատների խորհրդի գեպուտատների միջնորդության մասին» Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1988 թվականի հունիսի 13-ի և Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի 1988 թվականի հունիսի 17-ի 7-րդ նստաշրջանի որոշումներին և, հաշվի առնելով ստեղծված լարված իրադրությունը, արտահայտելով Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության կամքը, ելնելով մեր միասնական միութենական բազմազգ պետության ազգային-պետական կառուցվածքի հիմքում ընկած ազգերի ազատ ինքնորոշման իրավունքի մասին, լինիյան սկզբունքի հետևողական իրականացման անհրաժեշտությունից, անհրաժեշտ է համարում մեկ անգամ ևս անմիջականորեն դիմել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին՝ խնդրելով ամենայն ուշադրությամբ քննարկել Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի 1988 թվականի հունիսի 15-ի նստաշրջանի որոշումը, որը համաձայնություն տվեց ԼՂԻՄ-ն ընդունել Հայկական ԽՍՀ կազմի մեջ և «Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմից ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ-ին տալու մասին» ժողովրդական գեպուտատների մարզային խորհրդի 1988 թվականի փետրվարի 20-ի նստաշրջանի որոշումը և գրականորեն լուծել հարցը:

Մարզում ստեղծված արտակարգ բարդ իրադրությունը կայունացնելու և աշխատանքային նորմալ դիմաց վերագործնելու նպատակով խրոնիկ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությանը մինչև Լեռնային Ղարաբաղի հարցի վերջնական ու գրական լուծումը ժամանակավարապես, որպես արդի փուլում միակ բնգունելի տարբերակ, ամենակարճ ժամկետում ինքնավար մարզը հանել Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմից և հանձնել ԽՍՀՄ կառավարության տնօրինությանը:

3. ԼՂԻՄ ժողովրդական գեպուտատների խորհուրդը միջնորդում է ԽՍՀՄ Գերագույն գատարանի առաջ, հաշվի առնելով Ադրբեջանական ԽՍՀ Սումգայիթ քաղաքում տեղի ունեցած իրադարձությունների քաղաքա-

կան-իրավական սկզբունքային գնահատականի անհրաժեշտությունը, այդ քաղաքում կատարված մատուցական պետական հանցագործությունների՝ բռնկողմի և մատուցական անկարգությունների էությունը շարամիտ խնդրելով և մատուցական անկարգությունների էությունը կախիկությունում և դրանք որպես խուլիգանական նկատառումներով կատարված սպանություններ ներկայացնելու Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն գատարանի փորձը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ սոցիալիզմի սկզբունքների հետ անհամատեղելի սումգայիթցի շարդարանների շարագործությունները արդեն հակայական վնաս են հասցրել Ադրբեջանի և Հայաստանի ժողովուրդների քաղաքական, բարոյական կյանքին, նրանց ավանդական բարիգրացիական հարաբերություններին, ղեկավարվելով ԽՍՀՄ Գերագույն գատարանի մասին ԽՍՀՄ օրենքի 27-րդ հոդվածի 1 կետով, իր դատավարության տակ վերցնել այդ քրեական հանցանքների դրժները որպես առաջին ինստանցիայի դատարան հանգամանորեն և օրիկտիվորեն քննարկել դրանք խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միության անունից կայացնել խիստ, բայց արդարացի գառավճիտ:

4. Հավանություն տալ 19-րդ համամիութենական կուսակցական կոնֆերանսի հասցեով ներկա նստաշրջանի մասնակիցների դիմումի տեքստին:

5. ԼՂԻՄ ժողովրդական գեպուտատների խորհուրդը մարզի աշխատավորներին կոչ է անում ամենուրեք՝ ձեռնարկություններում, կազմակերպություններում, կուլտուրալություններում և սովխոզներում վերականգնել նորմալ աշխատանքի դիմաց, մոբիլիզացնել բոլոր ջանքերը հանուն ժողովրդական տնտեսության ճյուղերում գոյացած բացթողումների վերացման, աշխատանքային նորմալացված դիմացով դիմավորել 19-րդ կուսկոնֆերանսը:

ժողովրդական գեպուտատների ԼՂԻՄ խորհրդի գործկոմի նախագահի

պաշտոնակար՝ Ե. Մ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ժողովրդական գեպուտատների ԼՂԻՄ խորհրդի գործկոմի քարտուղար՝

Ռ. Վ. ԽԱՉԻՅԱՆ

ԼՄՄ... խորհրդային Ղարաբաղ, 24 հունիսի 1988.

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԴԵՊՈՒՏԱՏՆԵՐԻ ԼՂԻՄ 20-ՐԴ ԳՈՒՄԱՐՄԱՆ
ԽՈՐՀՐԴԻ 8-ՐԴ ՆՈՏԱՇՐՋԱՆԻ ՈՐՈՇՈՒՄԸ ԱԿՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԽՍՀ-Ի
ԿԱԶՄԻՑ ԼԵՆԻՆՅԱՆ ՂԱՐԱԲԱՎԻ ԻՆՔՆԱՎԱՐ ՄԱՐԶԻ
ԳՈՒՐՄ ԳԱՆՈՒ ՀՈՉԱԿՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

12 հուլիսի 1988

ԽՍՀԿ 27-րդ համագումարը հռչակել է հիմնավորել է երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման, խորհրդային դեմոկրատիայի հետագա անշեղ զարգացման և ժողովրդի սոցիալիստական ինքնակառավարման խորացման կուսակցության ստրատեգիական կուրսը: Գրանով իսկ դրվեց երկրի պետական և հասարակական կյանքի հեղափոխական վերակառուցման սկիզբը:

Վերակառուցման զարաշրջանի պրոբլեմները անհնարին է լուծել անձի պաշտամունքի և լճացման ժամանակաշրջանի հին մտածողության օգնությամբ: Հեղափոխական վերակառուցումը իրեն համապատասխան հեղափոխական մտածողություն է պահանջում:

Ազգային հարաբերությունների ոլորտում մինչվերակառուցման շրջանի մտածողության արդյունքը հանդիսացավ ազգամիջյան հարաբերությունների իրական վիճակի խեղաթյուրված պատկերացումը, դրանց վարդազույն ներկումը: Ահա ինչու ԽՍՀԿ 27-րդ համագումարում, 19-րդ համամիութենական կոնֆերանսում ամենայն սրությամբ ընդգծվեց, որ մեր նվաճումները չեն կարող պատկերացում ստեղծել ազգային հարաբերությունների անպրոբլեմայնության մասին:

Խորհրդային մարդկանց շատ սիրունիների ջանքերի արդյունքը գարձավ հանրապետությունների եզակի միությունը: Նրա դրոշի վրա ԽՍՀՄ բոլոր ազգերի և ազգությունների աշխատավորության ինտեգրացիոնալ միասնությունն է, ազգերի ինքնորոշման իրավունքը, ազգային կուլտուրաների վերածնունդն ու զարգացումը, նախկինում հետամնաց ազգային ռեզիդենտների առաջադիմության արագացումը, ազգամիջյան երկպառակություն հաղթահարումը:

Ինչպես արգարացիորեն նշված է ԽՍՀԿ 19-րդ համամիութենական կոնֆերանսի բանաձևում, խորհուրդների բազմազգ պետության ձևավորման նախնական փուլին հատուկ դինամիզմը էպպես թուլացավ և խարխուլվեց ազգային քաղաքականության լենինյան սկզբունքներից նահանջելու, անձի պաշտամունքի շրջանում օրինականության խախտումների, լճացման գաղափարախոսության և հոգեբանության հետեանքով: Ազգային հարցի լուծման գործում ձեռք բերված նվաճումներին բացարձակ

բնույթ էր տրվում, պատկերացումներ էին ստեղծվում ազգային հարաբերությունների անպրոբլեմայնության մասին: Բավականաչափ հաշվի չէին առնվում ինչպես առանձին հանրապետությունների և ինքնավար կազմավորումների, այնպես էլ ազգային խմբերի սոցիալ-տնտեսական, կուլտուրական զարգացման պահանջները: Ազգերի ու ազգությունների զարգացման բուն ընթացքով առաջ քաշված ոչ քիչ սուր հարցերը յուրժամանակյա լուծում չէին ստանում: Դա հասցնում էր հասարակական անբավարարվածության, որը երբեմն կոնֆլիկտային բնույթ էր ստանում: ԽՍՀԿ-ն խնդրի է դնում ժամանակին ի հայտ բերել և լենինյան ազգային քաղաքականության սկզբունքների դիրքերից արդարացիորեն վճռել ազգամիջյան հարաբերությունների ոլորտում ծագող պրոբլեմները: Դա նշանակում է, Վ. Բ. Լենինի արտահայտությամբ, վճռական և անհաշտ պայքար մղել ազգային անարդարության՝ մեր սոցիալիստական համերաշխության ամրապնդման ճանապարհի ամենախոշոր խոչընդոտի դեմ:

Այս ոլորտում հասունացած խնդիրների շարքում հատուկ տեղ է գրավում Լեռնային Ղարաբաղի պրոբլեմը, որը ծագել է 1921 թվականի հունիսի 5-ին Ստալինի անմիջական մասնակցությամբ թույլ տրված ազգային անարդարությունից, երբ 94,6 տոկոս հայազգի բնիկ բնակչություն ունեցող Ղարաբաղը, առանց հաշվի առնելու ժողովրդի կամքը, մտցվեց Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմի մեջ: Այդ պրոբլեմը սրվել և խորացվել է հետագա տասնամյակների ընթացքում, երբ Ադրբեջանի դեկավարության կանխամտածված, պլանաչափ գործողությունների հետեանքով հանրապետության քաղաքներում և շրջաններում փակվում էին հայկական ուսումնական հաստատությունները, մշակույթի օջախները, ավերվում պատմական հուշարձանները, խեղաթյուրվում հայ ժողովրդի պատմությունը: Գոյատևման նպատակով հայերը հարկադրված թողնում էին իրենց նախնիների օջախը և ապաստան փնտրում Խորհրդային Միության տարբեր ռեզիդենտներում:

Ազգային փոքրամասնության նկատմամբ նման քաղաքականությունը անհամատեղելի է լենինյան ազգային քաղաքականության սկզբունքների հետ: Այս աղավաղումները հսկայական վնաս են հասցրել մարզի հայազգի բնակչության, քաղաքական, բարոյական, սոցիալ-տնտեսական և հոգևոր կյանքին:

Այս ամենը շարունակվում է նաև ներկայումս, չնայած մեր մարզի վերաբերյալ ԽՍՀԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար ընկ. Մ. Ս. Գորբա-

լովի դիմումին և ԽՄԿԿ Կենտկոմի ու Մինիստրների խորհրդի ընդունած որոշմանը:

Լեոնային Ղարաբաղի պրոբլեմը լուծել կարելի է միայն Ազրբեյջանական ԽՍՀ-ի կազմից գուրս գալու և Հայկական ԽՍՀ-ին միանալու միջոցով:

Ելնելով շարադրվածից, ժողովրդական ղեկուսատուների Լեոնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի խորհուրդը որոշում է.

1. Հաշվի առնելով ստեղծված վիճակը, անհրաժեշտ համարել մեկ անգամ ևս ընդգծել հետևյալը. արտահայտելով Լեոնային Ղարաբաղի բնակչության ճնշող մեծամասնության պետական կամքը և ելնելով մեր միասնական միութենական բազմազգ պետության ազգային պետական կառուցվածքի հիմքում ընկած ազատ ինքնորոշման ազգերի իրավունքի մասին լենինյան սկզբունքը հետևողականորեն իրականացնելու անհրաժեշտությունից, հռչակել Ազրբեյջանական ԽՍՀ-ի կազմից Լեոնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի գուրս գալը:

2. Հաշվի առնելով, որ վերջին ժամանակներս ինքնավար մարզում իրադրությունը ծայրաստիճան սրվել է, իսկ հանրապետական մարմինների գրաված դիրքը ավելի է ապակայունացնում իրավիճակը, ուշագրություն դարձնելով այն բանին, որ Ազրբեյջանական ԽՍՀ-ի հետ կապերը գործնականում խզված են, ժողովրդական ղեկուսատուների ԼՂԻՄ խորհուրդը մարզի համար միակ ընդունելի համարում է Լեոնային Ղարաբաղի հարցի վերաբերյալ Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի 1988 թրվականի հունիսի 15-ի նստաշրջանի որոշման իրագործումը:

3. Ժողովրդական ղեկուսատուների ԼՂԻՄ խորհուրդը հույս է հայտնում, որ Լեոնային Ղարաբաղի միացումը Հայկական ԽՍՀ-ին ըմբռնումով կրնակավի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միության աշխատավորների և ժողովուրդների կողմից:

4. Հանձնարարել ժողովրդական ղեկուսատուների Լեոնային Ղարաբաղի մարզային խորհրդի գործկոմին սահմանված կարգով միջնորդություն հարուցել Լեոնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը Արցախի Հայկական Ինքնավար Մարզի վերանվանվելու մասին:

Ժողովրդական ղեկուսատուների Լեոնային Ղարաբաղի մարզխորհրդի գործկոմի նախագահի պաշտոնակատար՝ Ե. Մ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Ժողովրդական ղեկուսատուների Լեոնային Ղարաբաղի մարզխորհրդի գործկոմի քարտուղար՝ Ռ. Վ. ԽԱՉԻՅԱՆ

ՀՄԺ — «Խորհրդային Ղարաբաղ», 13 հուլիսի 1988.
164

ԼՂԻՄ ԱԶԳԱՐԵԱԿԶՈՒԹՅԱՆ ԼԻԱԶՈՐ ԵՆՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻ ՈՐՈՇՈՒՄԸ

16 օգոստոսի 1989

Լեոնային Ղարաբաղի ազգաբնակչության լիազոր ներկայացուցիչների համագումարը նշում է, որ խորհրդային Ֆեդերացիայի հետագա զարգացման միջոցառումների հետևողական իրացումը, տեղական խորհուրդների իրական իրավունքների ընդլայնումը, իսկական ժողովրդապետության հաստատումը, հասարակական կյանքի գեմեղրատացումը կնպաստեն Լեոնային Ղարաբաղի քաղաքական, տնտեսական ու սոցիալական հարցերի լուծմանը, ռեզիմենում կվերացնեն ազգամիջյան լարվածությունը:

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի 1989 թվականի օգոստոսի 1-ի որոշմամբ հանձնարարված է ամենուր՝ երկրամասերում և մարզերում անցկացնել հանրահարթ նստաշրջաններ, քննարկել ռեզիմենում իրավիճակը և հասարակական-մասնայական շարժումների հետ համատեղ որոնել ու մշակել գոյություն ունեցող դժվարությունները հաղթահարելու ուղիներն ու ձևերը:

Լեոնային Ղարաբաղի բնակչությունը զրկված է այդ հնարավորություններից, քանի որ անօրեն կերպով զազարեցված է ժողովրդապետների մարզխորհրդի և կուսակցության մարզկոմի գործունեությունը: Հատուկ կառավարման ձև մտցնելու մասին որոշումը անկենսունակ է գրանցվել: ԼՂԻՄ Հատուկ կառավարման կոմիտեն՝ իրավական անորոշ կարգավիճակով, զրկվել է բնակչության վստահությունից և ի վիճակի չէ կառավարել մարզը: Իրավիճակը ԼՂԻՄ-ում ծայրահեղորեն բարդացել է, սակայն իշխանության կենտրոնական մարմինների կողմից այն արժանի գնահատականի և պատշաճ վերաբերմունքի չի արժանանում: Ահա այս ամենից ելնելով էլ, համագումարը, մինչև կառավարման որակապես նոր, սահմանադրական ձևի վերականգնումը, արձանագրում է Ազգային խորհրդի մարզային ինքնակառավարման ժողովրդական, ընտրովի մարմին ստեղծելու անհրաժեշտությունը:

Համագումարի պատգամավորները ափսոսանք են հայտնում, որ ազրբեյջանական կողմը, հրաժարվելով համագումարին մասնակցելուց, չի օգտագործել փոխազարձ մերձեցման, երկխոսության, հասունացած հարցերը համատեղ, պառլամենտական ուղիներով լուծելու իրական հնարավորությունը: Այնուհանդերձ, համագումարը համազված է, որ Ազգապետությունը: Այնուհանդերձ, համագումարը կայունացնել իրավիճակը, ին խորհրդի ստեղծումը թույլ կտա մարզում կայունացնել իրավիճակը,

վերականգնել աշխատանքային ուժերը, բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատել ռեգիստրում ապրող բոլոր ազգությունների և ժողովուրդների ներկայացուցիչների միջև:

Հնդհանրացնելով տեղական խորհուրդների, կուսակցական, արհմիութենական, կոմերիտական կազմակերպությունների անցած նստաշրջանների ու պլենումների, աշխատավորական կոլեկտիվների և հասարակական կազմակերպությունների ժողովների նյութերը, շարունակելով այն ամենը վճռականորեն հաղթահարելու ուղիները, ինչը սասանում է վերակառուցման հանդեպ մարդկանց հավատը, լեռնային Ղարաբաղի ազգաբնակչության լիազոր ներկայացուցիչների համագումարը, հենվելով ԽՍՀՄ սահմանադրության, համամիութենական 19-րդ կուսկոնֆերանսի և ԽՍՀՄ ժողովրդական դեպուտատների համագումարի՝ հասարակության հետագա դեմոկրատացման և ժողովրդապետության սկզբունքն ամրապնդելու հիմնադրույթների վրա, որոշում է.

1. Ելնելով բնակչության կամքից, որ արտացոլված է ժողովրդական դեպուտատների շրջանային ու քաղաքային խորհուրդների, կուսակցության շրջանային ու քաղաքային կոմիտեների, արհմիութենական, կոմերիտական և հասարակական կազմակերպությունների շրջադրամների պլենումների, աշխատավորական կոլեկտիվների ռեգիստրում գրությունը կայունացնելու գյուղական լիազորների ժողովների որոշումներում, մինչև ժողովրդական դեպուտատների մարզխորհրդի և կուսակցության մարզկոմի գործունեության վերականգնումը, համագումարն ընտրում է Ազգային խորհուրդ և ժողովրդի անունից նրան օժտում համագումարների միջև ընկած ժամանակամիջոցում մարզի կյանքի բոլոր ոլորտների ղեկավարման լիազորություններով:

Ազգային խորհուրդը ժողովրդական ինքնակառավարման դեմոկրատական մարմին է՝ ծնված վերակառուցմամբ ու ժողովրդական զանգվածների ստեղծագործությամբ, կոչված է «ԽՍՀՄ-ում ամբողջ իշխանությունը պատկանում է ժողովրդին» քաղաքական հիմնական սկզբունքը գործնականում հանգեցնել իրական բովանդակության:

2. Ազգային խորհուրդը ընթացիկ աշխատանքը ղեկավարելու համար իր կազմից ընտրում է նախագահություն: Ազգային խորհրդի և նրա նախագահության առաջնահերթ նպատակը իրավիճակի կայունացումն է, ազգամիջյան ընդհարումների կասեցումը, վերակառուցման ընթացքին ակտիվ աջակցումը, հրապարակայնության դեմոկրատիայի համակողմանի զարգացումը, լեռնային Ղարաբաղի հարցի լուծումը:

Ազգային խորհուրդն ու նրա նախագահությունը կոմունիստների և

անկուսակցականների ժողովրդական միաձույլ մարմինն են: Ճանաչելով ԽՍՀՄ ժրագիրն ու կանոնադրությունը և գործելով խորհրդային օրենքների շրջանակներում, իր գիծը հանուն ժողովրդի շահերի անց է կացնում ժողովրդական դեպուտատների տեղական խորհուրդների, կուսակցական կոմիտեների, արհմիության, կոմերիտմիության, աշխատավորական կոլեկտիվների խորհուրդների, հասարակական կազմակերպությունների միջոցով: Ազգային խորհրդի և նրա նախագահության ծառայական պարտականություններն ու իրավասությունը որոշված են ներկա համագումարի կողմից հաստատված կարգայնությամբ:

3. Համագումարը հայտարարում է ԼՂԻՄ-ը հետևողականորեն Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության հետ վերամիավորվելուն հասնելու իր վճռականության մասին:

4. Համագումարը խստագույն կերպով մերժում է մարզի ներքին գործերին Ադրբեջանի կառավարության կողմից միջամտություն ցույց տալու լուրջ քայլերի փորձ և ինքնավար մարզի հանդեպ անընդունելի է համարում Թեյադրանքի քաղաքականությունը:

5. Համագումարի պատգամավորները ողջունում են ժողովրդական դեպուտատների Եահումյանի (գյուղական) շրջխորհրդի նստաշրջանի՝ շրջանը ԼՂԻՄ-ի հետ վերամիավորելու մասին որոշումը, և հավաստում են այդ հարցի լուծմանը աջակցելու պատրաստակամությունը:

6. Համագումարը մարզի բնակչությանը կոչ է անում դադարեցնել գործադուլները և Ազգային խորհրդին պարտավորեցնում է անհրաժեշտ բոլոր միջոցները ձեռնարկել մարզի ամբողջ տարածքում աշխատանքային նորմալ ուժեր վերականգնելու համար:

7. Համագումարը հանձնարարում է Ազգային խորհրդին՝ առաջադրված խնդիրների իրականացման համար մշակել համապատասխան ծրագիր:

8. Որպես պետական իշխանության խորհրդանիշ, մարզի տարածքում ընդունել ԽՍՀՄ պետական դրոշմը:

ՀԻՄՔ — Լեռնային Ղարաբաղի Մարզի ազգաբնակչության լիազոր ներկայացուցիչների համագումարի նյութերը, Ստեփանակերտ, 1989, էջ 24—26:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ԵՎ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱՔԱՂԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՈՐՈՇՈՒՄԸ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ-Ի ԵՎ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱՔԱՂԻ ՎԵՐԱՄԻԱՎՈՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

1 զեկտեմբերի 1989, Երևան

Հիմնվելով ազգերի ինքնորոշման համամարդկային սկզբունքների վրա և արձագանքելով հայ ժողովրդի՝ բռնի ուժով բաժանված երկու հատվածների վերամիավորման օրինական ձգտմանը, Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը որոշում են.

1. Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը ճանաչում է Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի ինքնորոշման փաստը՝ հաստատված ԼՂԻՄ-ի մարզային խորհրդի 1988 թվականի փետրվարի 20-ի և հուլիսի 12-ի նստաշրջանների, ինչպես նաև մարզի բնակչության լիազոր-ներկայացուցիչների 1989 թվականի օգոստոսի 16-ի համագումարի և Ազգային խորհրդի հոկտեմբերի 19-ի նիստի որոշումներում:

2. Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը ճանաչում է Լեռնային Ղարաբաղի լիազոր ներկայացուցիչների համագումարը և նրա ընտրած Ազգային խորհուրդը որպես միակ օրինական իշխանություն:

3. Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը հռչակում են Հայկական ԽՍՀ-ի և Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորումը: Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության վրա տարածվում են Հայկական ԽՍՀ քաղաքացիության իրավունքները:

4. Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը ստեղծում են համատեղ հանձնաժողով (իր աշխատանքային ապարատով)՝ Հայկական ԽՍՀ-ի և Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորումն իրագործելու ուղղությամբ գործնական քայլեր մշակելու համար:

5. Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը պարտավորվում են ներկայացնել Հյուսիսային Արցախի Շահումյանի շրջանի և Գետաշենի ենթաշրջանի հայ բնակչության ազգային շահերը:

6. Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությանը, Հայկական ԽՍՀ Մինիստրների խորհրդին և ԼՂԻՄ Ազգային խորհրդի նախագահությանը հանձնարարվում է գործադրել սույն որոշումից բխող բոլոր անհրաժեշտ միջոցառումները՝ իրականացնելու համար Հայկական ԽՍՀ-ի

և Լեռնային Ղարաբաղի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կառուցվածքների իրական միաձուլումը միասնական պետական-քաղաքական համակարգում:

Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության
նախագահ՝ Լ. ՈՍԿԱՆՅԱՆ

Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի նախագահ
Վ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՀՄԲ — «Խորհրդային Հայաստան», 3 զեկտեմբերի 1989:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՈՐՈՇՈՒՄԸ

ՌԿ(Բ)Կ ԿԵՆՏԿՈՄԻ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԲՅՈՒՐՈՑԻ 1921 ԹՎԱԿԱՆԻ ԶՈՒԼԻՍԻ 5-Ի ՈՐՈՇՈՒՄԸ ԱՆՕՐԻՆԱԿԱՆ ՃԱՆԱԶՅԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

13 փետրվարի 1990 թ., Երևան

Ելնելով նրանից, որ Լեռնային Ղարաբաղը՝ Արցախը, Հայաստանի անբաժան մասն է և երբեք չի պատկանել Ադրբեյջանին, որ 1918—1921 թթ. Լեռնային Ղարաբաղը եղել է անկախ և ունեցել է իր պետականությունը՝ հանձին երկրամասի ժողովրդական կառավարության և հայոց Ազգային խորհրդի,

ելնելով այն հանգամանքից, որ Լեռնային Ղարաբաղի ճակատագիրը որոշվել է ոչ սահմանադրական և իրավասություն չունեցող կուսակցական մարմնի՝ ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի 1921 թ. հուլիսի 5-ի կամայական որոշմամբ, որը կայացվել է ուրիշ պետության ազգային-պետական շինարարությանը մասնակցելու իրավունք չունեցող սուբյեկտի կողմից և, հետևաբար, գրեթե անհրաժեշտ է որպես խորհրդային մեկ այլ սուվերեն հանրապետության ներքին գործերին միջամտելու կոպիտ ակտ, որի հետևանքով ոտնահարվել են ազգերի ինքնորոշման իրավունքի սկզբունքները, հաշվի չի առնվել երկրամասի 95 տոկոս կազմող հայ բնակչության, ինչպես նաև խորհրդային Հայաստանի բնակչության կամքը,

հենվելով ազգերի ազատ ինքնորոշման իրավունքի, ինչպես նաև ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի քաղբյուրոյի 1820 թ. հուլիսի 9-ի՝ Վ. Ի. Լենինի նախագահությամբ անցկացված նիստի որոշման վրա, որով Լեռնային Ղարա-

նադրությունն ու օրենսդրությունը, ինչպես նաև ներկայումս գործող մյուս օրենքները, որոնք չեն հակասում սույն հռչակագրի նպատակներին ու սկզբունքներին և հանրապետության առանձնահատկություններին:

Հ Ռ Չ Ա Կ Ա Գ Ի Ր
ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱՐԱՂԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՀՌՉԱԿՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ժողովրդական պատգամավորների Լեռնային Ղարաբաղի մարզային և Շահումյանի շրջանային խորհուրդների համատեղ նստաշրջանը բուրբ մակարդակների խորհուրդների պատգամավորների մասնակցությամբ՝ արտահայտելով ժողովրդի կամքը, որը վավերացված է փաստորեն անցկացված հանրաքվեում և ԼՂԻՄ-ի ու Շահումյանի շրջանի իշխանության մարմինների 1988—1991 թթ. որոշումներում, նրա ազատության, տնկախության, իրավահավասարության և բարիդրացիության ձգտումը, արձանագրելով Ադրբեջանի Հանրապետության կողմից «1918—1920 թթ. պետական անկախության վերականգման» հռչակումը, հաշվի առնելով, որ Ադրբեջանում վարվող ապարտեիզի և խտրականության քաղաքականությունը հանրապետությունում ստեղծել է հայ ժողովրդի հանդեպ ատելության և անհանդուրժողականության մթնոլորտ, որը հանգեցրել է զինված ընդհարումների, մարդկային զոհերի, խաղաղ հայկական գյուղերի բնակիչների զանգվածային տեղահանության,

հիմնվելով ԽՍՀ Միության գործող օրենսդրության և օրենքների վրա, որոնք ինքնավար կազմավորումների ժողովուրդներին և համահավաք ապրող ազգային խմբերին իրավունք են տալիս ինքնուրույնաբար լուծելու իրենց պետական-իրավական կարգավիճակի հարցը ԽՍՀՄ-ից միութենական հանրապետության դուրս գալու դեպքում,

նշելով, որ Շահումյանի շրջանի տարածքը նույնպես բնութայամբ անջատվել է Լեռնային Ղարաբաղից և հայ ժողովրդի վերամիավորման ձգտումը համարելով բնական և միջազգային իրավունքի նորմերին համապատասխան,

ձգտելով հայ և ադրբեջանական ժողովուրդներին բարիդրացիական հարաբերությունները վերականգնել միմյանց իրավունքների փոխադարձ հարգման հիման վրա,

նկատի ունենալով երկրի իրադրության բարդությունն ու հակասակա-

նությունը, ապագա Միության, իշխանության ու կառավարման միութենական կառուցվածքների ճակատագրի անորոշությունը,

հարգելով և հետևելով մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի և տնտեսական, սոցիալական ու մշակութային իրավունքների միջազգային պակտի, քաղաքացիական, քաղաքական ու մշակութային իրավունքների միջազգային պակտի սկզբունքներին և հույս ունենալով միջազգային հանրության բմբռնմանն ու աջակցությանը,

ՀՌՉԱԿՈՒՄ ԵՆ.

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը ներկայիս Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի և գրանց կից Շահումյանի շրջանի սահմաններում (համառոտ ԼՂՀ):

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը օգտվում է ԽՍՀՄ սահմանադրությամբ և օրենսդրությամբ հանրապետություններին տրված լիազորություններից և իրեն իրավունք է վերապահում ինքնուրույնաբար որոշելու իր պետական-իրավական կարգավիճակը՝ երկրի և հանրապետությունների դեկլարության հետ քաղաքական կոնսուլտացիաների ու բանակցությունների հիման վրա:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տարածքում մինչև ԼՂՀ սահմանադրության և օրենքների ընդունումը գործում են ԽՍՀՄ սահմանադրությունն ու օրենսդրությունը, ինչպես նաև ներկայումս գործող մյուս օրենքները, որոնք չեն հակասում սույն հռչակագրի նպատակներին ու սկզբունքներին և հանրապետության առանձնահատկություններին:

ԲՈՂՈՐ ՄԱԿԱՐԳԱԿՆԵՐԻ ԵՌԸՆՈՒՐՆԵՐԻ ՊԵՏԱԿԱՆԱԿՈՐՆԵՐԻ
ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ ԱՆՑԿԱՑՎԱԾ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆԱԿՈՐՆԵՐԻ
ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱՐԱՂԻ ՄԱՐԶԱՅԻՆ ԵՎ ՇԱՀՈՒՄՅԱՆԻ ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ
ԵՌԸՆՈՒՐՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՂ ՆՍՏԱՇՐՋԱՆ

ՀԻՄՔ — «Հայաստանի Հանրապետություն», 8 սեպտեմբերի 1991:

ՀՐԱՆ ԲԱՐՏԵՎԻ ԱՐԱՀԱՄՏԱՆ

ԱՐՅԱՆՅԱՆ ԳՈՅԱԳԱՐՏ

**ГРАНТ БАРСЕГОВИЧ АБРАМЯН
АРЦАХ: БОРЬБА ЗА ВЫЖИВАНИЕ**

(На армянском языке)

Ереван «Гителик» 1991

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

1917—1923 թթ. արցախյան իրազարկություններից	3
Գոյապաշարը շարունակվում է	66
Մտորումներ՝ վերջաբանի փոխարեն	84
Հավելված	91

Խմբագիր՝ Ա. Հ. Ասրյան
 Նկարիչ՝ Տ. Մ. Սասոյան
 Տեխն. խմբագիր՝ Լ. Մ. Փարսոյան
 Վերստուգող սրբագրիչ՝ Մ. Մ. Արշակյան

Հանձնված է շարվածքի 20.11.91 թ.: Ստորագրված է տպագրության 16.02.92 թ.:
 Չորմաս՝ 60X841/16, Բուլղ թպագրական № 2: Տառատեսակ՝ «Գրքի սովորական»:
 Տպագրություն՝ բարձր, 10,23 պայմանական տպագր. մամ., 11,36 հրատ. մամ.: Տպա-
 րանակ՝ 10,000: Պատվեր՝ 944: Գինը՝ 6 ա.:
 «Գիտելիք» հրատարակչություն, Երևան-10, Արսվյան 8:
 ՀՀ նախարարների խորհրդին առընթեր «Պարբերական» հրատարակչություն, Երևան-
 23, Արշակունյաց 2: